پیغامِ لطیف

جی ایم سیّد

Gul Hayat Institute

اڪيڊميءَ جو ڪتاب نمبر پهريون

پيغام لطيف

جي-ايم-سيد

Gul Hayat Institute

جي- ايم- سيد اڪيڊمي
سن، ضلعو دادو سنڌ

قيمت : پنجٽيهه روپيه

انتساب

اُن شاعر جي نالي جنهن جون سوچون، جنهن جون سڌون، جنهن جا ٻول، اندر ۾ آزاديءَ جون امنگون اڀارين ٿا.

ٻوٽين وٽ ٻه وڙهه، وريءَ ساڻ وجود جي!

Gul Hayat Institute

— غلام مرتضيٰ

وچور

فصل پهريون:

شاه صاحب جي زندگيءَ جو مختصر احوال

فصل ٻيو:

شاه صاحب جو زمانو ۽ ان وقت جو ماحول ١٣

فصل ٽيون:

شاه صاحب سنڌ جو قومي شاعر ٦٦

فصل چوٿون:

شاه صاحب جي تخيل واري سنڌ ٨٢

فصل پنجون:

شاه صاحب جي قوميت جو تخيل ٩١

فصل ڇهون:

شاه صاحب ۽ ڊاڪٽر محمد اقبال
جي نظرين تي هڪ نظر ١٠٦

فصل ستون:

شاه صاحب جا مذهبي رايا ١٢٨

فصل اٺون:

شاه صاحب جي ڪلام جون خصوصيتون ١٦٤

فصل نائون:

شاه صاحب جو سنڌين لاءِ سنيهو ٢١٧

فصل ڏهون:

شاه صاحب جا سياست تي نظريا ٢٢٨

فصل يارهون:

اسان جون شاه صاحب ڏانهن جوابداريون ٢٣٨

فصل ٻارهون:

شاه صاحب جا چونڊيل بيت،
مختلف مضمونن تي ٢٤٤

Gul Hayat Institute

فصل پهريون

شاه صاحب جي زندگيءَ جو مختصر احوال

سنڌ جي مشهور درويش، صوفي ۽ قومي شاعر شاه عبداللطيف عليه رحمة جي حياتي جو احوال جيتوڻيڪ پوري تسلي بخش تفصيل سان اڃان تائين نه لکيو ويو آهي، پر تنهن هوندي به ڪيترن ئي مصنفن ان طرف توجهه ڏنو آهي، جن مان هيٺين صاحبن جا نالا قابل ذڪر آهن:-

مير عبدالحسين خان ٽالپر، مرزا قليچ بيگ، ليلارام وطن مل، ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي، مسٽر جيٺمل پرسرام، ڊاڪٽر سورلي، مولوي دين محمد وفائي، ڪلياڻ آڏواڻي ۽ غلام محمد شهواڻي.

انهن صاحبن شاه صاحب جي زندگيءَ جي احوال يا ڪلام جي تشريح کي حتي الامڪان دائره تحرير ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

جيئن ته هن ڪتاب جو مقصد صرف شاه صاحب جي حياتيءَ جو احوال پيش ڪرڻ نه آهي، بلڪ سندس پيغام جي سياسي مقصد ۽ مرادن جي سمجهڻ لاءِ ڪوشش آهي، ان ڪري شاه صاحب جي زندگيءَ جي سمورن قصن ۽ ڪهاڻين کي بيان ڪرڻ مناسب نه سمجهي هت فقط تعارف طور سندن مختصر احوال پيش ڪجي ٿو.

پاڻ سيد امير علي هراتيءَ جي فرزند سيد حيدر عليه جي اولاد مان، جي سنڌ ۾ مٽياري سيدن جي نالي سان سڏجن ٿا. جي

Gul Hayat Institute

جرار پوٽا قبيلي سان آهن، اهي سيد پنهنجي نسبت امام موسيٰ ڪاظم جي صاحبزادي جعفر (ثاني) الحواري سان ڪن ٿا.

سيد حيدر بابت تاريخي شجرن مان معلوم ٿئي ٿو ته امير تيمور جي هندوستان اچڻ جي زماني (٨٠١ کان ٨٠٦ هجري) ۾ سنڌ ۾ آيل ٿو ڏسجي. سيد صاحب سنڌ جو سير ڪندي هالڪنڊيءَ ۾ آيو، جو شهر هاڻ هالن جي نالن سان سڏجي ٿو. اتي ڪجھ وقت رهي پيو ۽ ارباب شاه محمد هالي جي نياڻيءَ سان شادي ڪيائين، جنهن مان ڪيس سيد امير علي پيدا ٿيو. انهيءَ کي ٽي پٽ ٿيا- ١- سيد شرف الدين ٢- سيد احمد ٣- سيد مرتضيٰ هئا. پهرئين جو اولاد "شرف پوٽا" سڏجڻ لڳا ۽ ٻي جو اولاد سندس فرزند سيد امير جي نالي "ميرڻ پوٽا" جي نالي سان مشهور ٿيا. ٽئين سيد مرتضيٰ کي ڪو اولاد نه ٿيو، هو شاه پريه جي نالي سان مشهور ٿيو، سندس مقبرو مانجھندن جي اتر ۾ آهي.

مٿي ذڪر ڪيل سيدن جي اولاد جو گهڻو حصو ڪجھ وقت هالن ۾ رهڻ بعد اتان لڏي ڪجھ پنڌ رستي جي اڳ هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ وڃي وٺو، جنهن ڳوٺ جو نالو اتي جي هڪ مٽ پرينڊڙ فقير، جو رستي تي مسافرن جي پيڻ لاءِ پاڻيءَ جو مٽ ڀريو ويٺو هوندو هو، جنهن ڪري مٽ وارو ڳوٺ پئجي ويو، جو اڳتي هلي ڦير گهير بعد مٽياري ٿي ويو. سيدن پنهنجي عروج جي زماني ۾ ان ڳوٺ جو نالو بدلائي "مٽ علوي" رکڻ جي ڪوشش ڪئي. جيئن ان وقت سنڌ جي رسم الخط فارسي هئي ۽ ان ۾ ٽ، اڪر نه هئڻ ڪري اهو نالو متعلوي تي لکڻ ۾ آيو. ان ڪري اهي سيد مٽياري يا متعلوي سيدن جي نالي سان مشهور ٿي ويا. ساڳي نموني تي لڪيءَ جي ڳوٺ وارا سيد لڪياري يا لڪعلوي جي نالي سان مشهور ٿي ويا هئا. پڳي نوڙهي جبل جي ڀرواري ڳوٺ جو، جنهن ۾ سيد رهندا هئا، لڪ وارو ڳوٺ يا لڪي نالو پئجي ويو. جنهن تي سيدن پنهنجي عروج جي زماني ۾ لڪعلوي، نالو رکيو هو ان ڪري اهي سيد به لڪياري يا

لڪعلوي سيد سڏجڻ لڳا.

مٽي ذڪر ڪيل سيدن جي هالن مان لڏي مٽياري وڃي وهڻ جو پورو زمانو معلوم ٿي نه سگهي. ليڪن قديم روايات مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته هو ۸۳۰ ھ کان ۸۴۰ ھ جي وچ ڌاري وقت ۾ اوڏانهين لڏي وڃي ٿا ڏسجن. مٽيارين ۾ گهڻي وقت رهڻ بعد جڏهن سندن اولاد گهڻو ٿيو ۽ وڌيا ويجهيا، تڏهين گذر جي تنگي، باهمي تعصب، گهرو جهڳڙن، رسم رواج جي خرابين ۽ خامين ڪري هنن مان ڪيترن مٽياري کي ڇڏي وڃي ٻاهر ٻين ڳوٺن ۾ پنهنجي سهوليت خاطر رهڻ شروع ڪيو.

مٽيارين جي رهائش جي دوران ۾ سيدن جو خاندان ڇئن مکيه قبيلن ۾ ورهائجي ويو.

(الف) **جرار پوٽا:**- هي سيد جلال عرف جرار جا اولاد هئا. انهيءَ قبيلي چار مکيه درويش پيدا ڪيا. هن وقت مٽيارين جي شهر ۾ انهيءَ قبيلي جو "جاموٽ" سيد عالي شير آهي.

۱- **سيد شاهه رڪن الدين:**- هي صاحب پير طريقت هو. ڪيس فيض مخدوم بلاول عليه رحمت جي خليفي مخدوم ساهڙ (سوائي) لنجار کان مليو. شاهه رڪن الدين جو مقبرو مٽيارين جي شهر ۾ آهي، سندس وفات جي پوري تاريخ معلوم نه ٿي سگهي آهي، ليڪن معلوم ائين ٿئي ٿو ته ۹۵۰ ھ ۽ ۹۸۰ ھ جي وچ ڌاري وفات ڪئي ٿي ڏسجين.

مخدوم ساهڙ جو مقبرو انڙپور اسٽيشن جي پر ۾ ٽڪريءَ تي آهي.

۲- **سيد هاشم شاهه سخي:**- هي صاحب سندس پڙ ڏاڏي شاهه رڪن الدين عليه رحمت جو سلسلي وار فيض يافته هو. پاڻ ۱۱۰۰ هجري ۱۴ ربيع الاول ۾ وفات ڪيائون، سندن مزار مٽيارين ۾ شاهه رڪن الدين جي قبي جي پر ۾ آهي، جتي سال بسال مٿين تاريخ تي ميلو لڳندو آهي ۽ هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو زيارت لاءِ گڏ ٿيندا آهن.

Gul Hayat Institute

سندن اولاد مان هن وقت مسند نشين پير حاجي بقادر شاه آهي سخي هاشم شاه ڪيترن متياري سيدن جو ڏاڏا پير آهي.

سيد شاه عبدالڪريم:- هي صاحب متيارين جي شهر ۾ ۹۴۴ هجري ۾ ڄائو ۽ وڏي ٿيڻ بعد اتان لڏي ٽنڊي محمد خان (گوني) تعلقي بلڙي جي ڳوٺ ۾ وڃي سڪونت پذير ٿيو. هن سيد عبدالقدوس ۽ شاه ابراهيم بخاري کان فيض طريقت حاصل ڪيو، جي صاحب قادري طريقي جو بزرگ هو. سندس ملاقاتون مخدوم نوح عليه رحمت سان به گهڻيون ٿيون هيون ۽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهيءَ صحبت جو به مٿس گهڻو اثر ٿيو. هو صاحب ناميارو شاعر ٿي گذريو آهي. صبر ۽ ڪانڊ ۾ خاص شهرت حاصل ڪيائين، جنهن بابت ڪيئي قصا مشهور آهن. پاڻ ۱۰۳۰ هجري ۾ بلڙي جي ڳوٺ ۾ وفات ڪيائون سندن مقبرو به اتي آهي. سندن وفات جي تاريخ ۱۵ ذوالقعد تي سال به سال اتي ميلو لڳندو آهي. اتي هزارين معتقد زيارت لاءِ ايندا آهن. جتي ذڪر سماع ۽ راڳ ٿيندو آهي. سندن درگاه جو مسند نشين هن وقت پير ميان غلام حيدر شاه صاحب آهي.

۴- **سيد شاه عبداللطيف ڀٽائي:-** جنهن جي حياتيءَ جو احوال مختصر طرح هيٺ ڏنو ويندو ۽ جنهن جي پيغام جي تشريح لاءِ هي ڪتاب لکيو وڃي ٿو.

Gul Hayat Institute

(ب) **باقبل پوٽا:-** هن قبيلي جا فرد سيد محمد باقر جي اولاد مان آهن- هن پاڙي مان ڪيترا درويش ۽ عالم ٿي گذريا آهن. سيد شهمير شاه مشهور عالم ۽ صاحب شريعت بزرگ (جو مولوي محمد هاشم ٺٽوي جي گروه جو هو) به ان قبيلي مان هو. انهيءَ پاڙي جو "جاموٽ" هن وقت سيد ميرادل شاه ولد سيد حاجي محمد شاه آزاد خيال ۽ وڏو زميندار آهي.

(ج) **موسيٰ پوٽا:-** هن پاڙي وارا سيد محمد موسيٰ شاه جي اولاد مان آهي- هن خاندان مان ڪيترا وڏا زميندار با اثر شخص ٿي گذريا آهن- هن قبيلي جو وڏو سيد طيب شاه مخدوم

نوح عليه رحمت جي مکيہ خليفن مان هو ۽ اڄ تائين انهيءَ خاندان جو تعلق مخدوم هالن وارن سان هليو اچي. هن وقت انهيءَ قبيلي جو ڄاموٽ ذوالفقار علي شاه ولد سيد محمد علي شاه هڪ بااثر، سمجهدار ۽ وڏو زميندار آهي.

(د) **معين پوٽا:** هن پاڙي وارا سيد، سيد مئيڏنہ شاه ولد سيد محمد جي اولاد مان آهن. سيد مئيڏنہ شاه جي فرزند سيد احمد کي ٻہ پٽ ٿيا هڪ سيد اشرف شاه جنهن جي اولاد سعيدپور نالي ڳوٺ، گوني تعلقي ۾ پڌايو، جن مان سيد محمد ڪامل شاه مشهور معروف ٿي گذريو آهي ۽ ان جا پائيتا اڄان اتي رهن ٿا.

مئيڏنہ شاه جي فرزند سيد احمد کي ٻيو پٽ سيد ڏٿينڏنہ شاه هو جنهن جو فرزند سيد ابراهيم شاه ڄام نظام‌الدين عرف ڄام ننده سمي سنڌ جي حاڪم جي وزير اعظم دريا خان جو دوست هو ۽ ان وقت ڇانگن جي بغاوت کي ختم ڪرڻ جي مهم ۾ هو شهيد ٿي ويو. سندس مزار خانوٽ تعلقي ڪوٽڙي جي پر ۾ آهي. سيد ابراهيم شاه کي ٻہ فرزند هئا هڪ سيد بدرالدين شاه هو جنهن ٻيو نو، سيد حيدر عليه رحمت هڪ مشهور معروف سنڌ جو عالم حاجي حافظ ۽ صاحب طريقت بزرگ هو. هو مخدوم بلاول عليه رحمة جي خاص خليفن مان هو.

جنهن مخدوم بلاول سان گڏ سمي گهراڻي جي سنڌي حاڪمن جي اقتدار کي لڏندڙ ڏسي شاه بيگ ارغون جي مخالفت ۾ آخري ڪوشش ڪئي. سيد محمد ميران جونپوري جڏهين افغانستان ڏي سنڌ مان لنگهي وڃي رهيو هو ۽ پنهنجي مهدوي طريقي جي اشاعت ۾ ڪندو ٿي ويو، تڏهين شاه حيدر عليه رحمة طرفان ان جي کلي مخالفت ٿي جنهن ۾ چوڻ ۾ اچي ٿو تہ مخدوم صاحب جي رسد جون پيڙيون ۾ پڏي ويون.

سيد صاحب انهيءَ تحريڪ ۾ سنڌي اقتدار لاءِ خطرو محسوس ڪيو هو ان ڪري ئي ان جي مخالفت ڪئي هئائون. سيد حيدر عليه رحمة سن جي ڳوٺ ۾ ١٣هہ شعبان روز سومر ٩٣٧

هجري ۾ وفات ڪئي ۽ سندس مزار به اتي آهي جتي سال به سال انهيءَ تاريخ تي ميلو ٿئي ٿو جنهن ۾ آس پاس جا هزارها ماڻهو زيارت لاءِ اچي ختمي ۾ شريڪ ٿين ٿا. سندن مسند جو هاڻوڪو جاءِ نشين هن ڪتاب جو لکندڙ آهي.

سيد ابراهيم شاه جو پيو فرزند سيد ڏنيڏنو شاه هو جنهن جي اولاد کي ڄاڙها سيد ڏري سڏيندا آهن. هنن جا پوبان لڏي وڃي ڪوٽڙي ۾ ويٺا، جن منجهان سيد علي اڪبر شاه مشهور معروف ٿي گذريو آهي. انهن مان سيد ڪبير شاه لس بيلي وارو مشهور شاعر به پيدا ٿيو جنهن جي مزار اٿل جي ڳوٺ لس بيلي رياست ۾ آهي.

مٿي ذڪر ڪيل مختصر تاريخ متياري خاندان جي سيدن جي ناظرينن جي واقفيت لاءِ تعارف طور پيش ڪئي ويئي آهي. شاه عبداللطيف به انهيءَ خاندان جو فرد هو. هو صاحب سيد شاه حبيب جو فرزند هو ۽ ١١٠٢ هجري مطابق ١٢٩٠ع ۾ تعلقي هالا جي ڳوٺ ڀئي پور ۾ ڄائو هو- جو ڳوٺ هن وقت شاه جي ڀٽ کان ٩ ميل پري ويران پيو آهي. سندس ڄمڻ واري هنڌ پراڻي نصير واه جي ڪپ تي لونگ فقير خيرپور رياست واري جي ٺهرايل مسجد اڃان تائين موجود آهي.

Gul Hayat Institute

شاه صاحب شاه عبدالڪريم بلڙي واري جي فرزند شاهجمال جو پڙ پوٽو آهي- هن ابتدائي تعليم ۽ تربيت پنهنجي ڳوٺ ۾ ورتي- جڏهن مڪاني ملان ۽ مولوي، پير ۽ فقير سندس علمي ۽ روحاني اڃ کي سيراب نه ڪري سگهيا، تڏهن فقيري ويس ڪري سنڌ جي سير تي نڪري پيو ۽ جهنگ، جبل، درياءَ بر پٽ، ٿر ۽ بر ڏوري ۽ جهاڳي ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ گهميو، جنهن ڪري هر طبقي جي ماڻهن سان ملڻ ۽ رهڻ جو موقعو مليس ۽ سندس حالات، جذبات ۽ روايات مان پوريءَ طرح واقف ٿي سگهيو. انهيءَ دوران ۾ سنڌ جي مکيه عالمن، فقيرن، صوفين، جوڳين،

بيراڳين جي صحبت ۾ حاصل ڪيائين. جن درويشن جي صحبت ۾ گذارڻ جو موقعي مليس تن مان مکيہ هيٺيان هئا:-

۱- **شاه عنايت صوفي** (شهيد) سندس رهائش جهوڪ، تعلق ميرپور بٺوري ۾ هئي سندس مقبرو بہ اتي آهي- پاڻ ۱۱۳۰ هجري ۾ شهيد ڪيا ويا- سندس شهادت جي ڏينهن ۱۷ صفر تي ميلو لڳندو آهي جتي هزارها ماڻهو زيارت تي ايندا آهن. هو وڏو باڪمال ۽ صاحب اثر بزرگ هو سندس مفصل احوال پٺي فصل ۾ ايندو.

۲- **مخدوم محمد معين ٺٽوي:-** هي بزرگ ٺٽي جي شهر جو رهاڪو، وڏو عالم ۽ درويش هو ۽ هو شاه ولي الله دهلويءَ جي مکيہ شاگردن مان هو- شاه صاحب سان خاص دوستي هيس ۱۱۶۰ هجري ۾ وفات ڪيائين.

۳- **شاه عنايت الله رضوي:-** هي صاحب نصرپور جي ڳوٺ ۾ رهندو هو سيد نصرالدين ولد سيد خيرالدين شاه بکريءَ جي اولاد مان هو.

شاه صاحب جي زماني ۾ پير مرد ٿي چڪو هو- سنڌيءَ جو عمدو شاعر هو سندس رسالو ڇپجي چڪو آهي- نصرپور ۾ سندس مزار آهي سندس خاندان مان مصري شاه سنڌ جو نامور شاعر ٿازو ٿي گذريو آهي.

۴- **مخدوم محمدي:-** خيرپور رياست جي کهڙن جي ڳوٺ ۾ رهندو هو هڪ وڏو ديندار ۽ درويش شخص هو ۱۱۷۱ هجري ۾ وفات ڪيائين.

۵- **مخدوم محمد هاشم ٺٽوي:-** هي ٺٽي جي شهر ۾ مشهور عالم ۽ شريعت جو پابند ۽ پرهيزگار شخص هو- سندس فتوائون مشهور آهن. ۱۱۷۲ هجري ۾ وفات ڪيائين.

۶- **سيد شهمير شاه:-** باقيل پوٽا مٽياري سيدن مان هڪ وڏو عالم ۽ شريعت جو پابند شخص هو. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي

Gul Hayat Institute

جي مکيہ شاگردن مان هو. شاه صاحب جون ان سان گهڻيون ملاقاتون ٿينديون هيون.

۷- **مخدوم صابر ولهاري:-** انهيءَ وقت جي وڏن عالمن مان هڪ درويش صفت نقش بندي طريقہ جو مرشد هو. سندس مقبرو تعلقہ ٽنڊي الهيار ۾ آهي.

۸- **مخدوم محمد زمان لنواري:-** هڪ وڏو اهل الله نقش بندي طريقہ جو مرشد ۽ عالم فاضل شخص هو. سندس مزار ڳوٺ لنواري تعلقہ بدين ۾ آهي. پاڻ ۱۱۸۴ هجري ۾ وفات ڪيائون.

۹- **صاحب ڏنو فقير فاروقي:-** خيرپور رياست جي درازن جي ڳوٺ ۾ رهندو هو. اتيئي سندس مزار آهي. صوفي طريقہ جو بزرگ هو. سنڌ جي مشهور معروف شاعر سچل فقير جو ڏاڏو هو ۱۱۹۲ هجري ۾ وفات ڪيائين.

۱۰- **مخدوم دين محمد سيوهاڻي:-** سيوهڻ جي شهر جو هڪ وڏو عالم صوفي ۽ سهروردي طريقہ جو بزرگ هو. هي صاحب شرعي فيصلن جو ايڏو ماهر هو، جو ميان نور محمد ڪلهوڙو بہ شرعي معاملن ۾ ڪانئن مشورو وٺندو هو.

۱۱- **سيد محمد بقا لکياري:** سيد محمد راشد روضي ڌڻي عليہ رحمت سندس فرزند هو، جو سڀني راشدي سيدن جو ڏاڏو هو. جنهن جا سنڌ ۾ لکها مريد ٿيا. پير پاڳارو ۽ جهنڊي وارو ان جي اولاد مان آهن. شاه صاحب سان واڻ ويندي ملاقات ٿي هيس. نهايت سادي زندگي گذاريندو هو. سندس مزار قبرستان شيخ طيب ۾ آهي. ۱۱۹۲ هجري ۾ وفات ڪيائين.

۱۲- **مخدوم عبدالرحيم گروهڙي:-** هي صاحب ڳوٺ گروهڙ تعلقہ ڪپرو جو وينل هو. ذات جو مگريو وڏو مجذوب، عالم، مناظري ۽ مباحثي جو ماهر هو. مخدوم محمد زمان لنواريءَ جي مکيہ خليفن مان هو. نقشبدي طريقہ هوس ۱۱۹۲ هجري ۾ شهيد ٿيو.

Gul Hayat Institute

١٣- **مدن ڀڳت:-** هي هڪ هندو درويش هو ۽ شاعر به هو. شاهه صاحب سان خاص رستو هوس. سندس شاهه صاحب سان رهاڻين ۽ ملاقاتن جا قصا گهڻا مشهور آهن. هو سندس ڳوٺ جو ويٺل هو. سندس ڪجهه ڪلام سنڌ جا قديم هندو ڀڳت شاهه صاحب جي ڪلام سان گڏ ڳائيندا هئا.

ازانسواءِ شاهه صاحب ڪيترن ئي هندو فقيرن جي صحبت مان مستفيد ٿيو. جهڙوڪ جوڳي، ويراڳي، آڌوتي، ڪاپڙي، سامي، سنياسي ۽ نانگا وغيره. ساڻن گڏجي پاڻ سندن مندرن ۽ تيرٿ ياترائن جا سير ڪيائين ۽ سندن متن، طريقن، رسمن ۽ رواجن مان بخوبي واقف ٿيو. غالبا متفرقا هندو ويدانيت جو خاص اڀياس ڪيائين. شاه صاحب جي گڏ ڪيل ڪلام سان گڏ سندس رسالي ۾ ڪيترن هندو درويشن جا بيت بيراڳ هنديءَ جي سر ۾ ڏنل آهن. انهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته اهڙي قسم جا بيت ۽ ڪلام سندس مجلس ۾ عام طرح ڳايا يا پڙهيا ويندا هئا، جنهن ڪري اهي شاه صاحب جي ڪلام سان گڏجي ويا آهن.

شايد نوجوانيءَ ۾ سنڌ جي جدا جدا طرفن ۾ سير ڪيا هئائون. اتر طرف رياست بهاولپور مان لنگهي ملتان تائين ويل ٿو ڏسجي. هڪ دفع شاه عبدالڪريم جي قبي لاءِ اتان بيڙين رستي ڪاشيءَ ۾ آندي هئائين. الهندي طرف ڏسجي ٿو ته لس بيلي ۽ هنگلاج ويل هو. ڏکڻ طرف سمنڊ جو ڪنارو ڏيئي ابراهيم حيدري، ريڙهي، ڪارو ڇاڻ، پور بندر ۽ ڪڇ ڀڄ جا ڪي حصا ڏٺل ٿا ڏسجنس. ابراهيم حيدري، ريڙهي، ڪاري ڇاڻ طرف شاه عبدالڪريم ۽ سندس سلسلي جا مريد هئڻ انهيءَ ڳالهه جي ثابتي ٿا ڏين. ڪڇ رياست جي رهاڪن جي رسمن، رواجن ۽ قديم حڪايتن کي رسالي ۾ بيان ڪيو ويو آهي. جنهن مان ائين معلوم ٿو ٿئي ته ڪيس ان ملڪ جو به چڱو اڀياس آهي. سر سريراڳ ۽ سامونديءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته شايد سمنڊ جي ڪنارن وارن ملڪن ۽ ماڻهن مان به ڪجهه وقت گذاريو اٿس.

شاه صاحب ڪاٺياواڙ طرف به ويل ٿو ڏسجي. جهونا ڳڙه جي سير وقت راءِ ڏياچ ۽ ٻيجل چارڻ جو احوال معلوم ڪري انهيءَ کي پنهنجي ڪلام ۾ آندو اٿس. ٿر ۾ شايد خاصو وقت رهيو آهي جو مارئي جي سر ۾ اهڙو احوال اوريو اٿس جو ڄڻ اتان وٺي ڪلام ڀريو هجي. شاه صاحب کي جيسلمير سان به دلچسپي رهي آهي جو جوي ٿو ته:

جيسلميرائين حس، جي لله ڪارڻ لنديون.

شڪارپور جي طرف نوشهري، ابڙي ۽ تيرائي ابڙي جي پاسي به ويل آهي جو اتي شاه صاحب جا اوتارا آهن جتي چون ٿا ته شاه صاحب اتي اچي رهيو هو.

درياءَ جي پر ۾ رهڻ ڪري سينڌن، ڪانڌين، درياءَ جي جي ڪنڌن ۽ ٻيڙن جو ذڪر سهڻيءَ جي سر ۾ چڱيءَ طرح بيان ڪري سگهيو آهي. زندگيءَ جو اول حصو سير ۽ سفر، ملاقاتن ۽ صحبتن ۾ گذارڻ ڪري هن ملڪ جي ماڻهن جي حالات کان پوري واقفيت حاصل ڪئي. سنڌين جي خانه بدوش زندگي، دهقاني عادتن ۽ سادگيءَ جو مٿس گهڻو اثر ٿو ڏسجي. سنڌ جي زميندار، مولوين، پيرن ۽ حاڪمن جي صحبت مان خوش نه ٿيڻ ڪري هن گهڻو ڪري عوام سان لاڳاپو ۽ تعلق رکيو. تصوف جي علم جو مٿس گهڻو اثر پيو. حياتيءَ جا آخري ڏينهن، ڏهاڪو کن سال هو ڀٽ تي آستان ٺاهي ويٺو ۽ پنهنجي صحبتين ۽ فقيرن سان گڏ پنهنجي حاصل ڪيل معلومات مطابق زندگي گذارڻ لڳو. انهيءَ وچ ۾ ڪافي ڪلام چئي چڪو هو، سو پنهنجي مجلس ۾ راڳ جي ذريعي جوائڻ شروع ڪيائين. راڳ سرود سان ڳائڻ جو، مذهبي مخالفت هوندي به دستور وڌائين. چون ٿا اڳي ته اول سنڌس ڪلام به سنڌ جي ٻين بزرگن جي طرز تي ڳايو ويندو هو جو ڏوهيڙن ۽ لوڙائو جو نمونو هو. مخدوم نوح عليه رحمت، غوث بهاوالحق عليه رحمت، پير پٺو وغيره درويشن جا

ڪلام ڪم و بيش انهيءَ طريقي تي ڳائبا آهن. سنڌ ۾ بيت، وايون ۽ گيت نڙ، دلي، يڪتاري يا دهل تي ڳايا ويندا هئا يا سماع ۾ چيا ويندا هئا. ليڪن شاه صاحب وٽ دهليءَ جي ٻن گوين اٽل فقير ۽ چنچل فقير نالي اچڻ بعد سندس راڳ هندوستاني طريقي راڳ مطابق پهريون دفعو طنبور تي ڳائڻ جو رواج پيو.

شاه صاحب کان اڳ به ڪيترا شاعر سنڌ ۾ ٿي گذريا آهن ۽ پوءِ به گهڻائي ٿيا آهن پر شاه صاحب، پنهنجو مٽ پاڻ آهي. سندس مرتبو دنيا جي مکيه قومي شاعرن سان شمار ڪري ٿو سگهجي. جهڙيءَ طرح امرؤالقيس قبل اسلام عرب جو وڏو قومي شاعر هو ۽ فردوسي ايرانين جو ۽ شيڪسپيئر انگلنڊ جو. اهڙي طرح شاه کي بجا طور سنڌ جو قومي شاعر سڏي سگهجي ٿو. ڇو ته شاه صاحب کي سنڌ جي شاعرن ۾ خاص فوقيت حاصل آهي.

هي جو چوڻ ۾ اچي ٿو ته شاه صاحب اڻ پڙهيل هو سو پوريءَ طرح صحيح نه آهي. چوڻ ۾ اچي ٿو ته هو سفر ۽ حضر ۾ هميشه پاڻ سان گڏ قرآن شريف، مثنوي مولانا روم ۽ شاه عبدالڪريم جو رسالو رکندو هو. جنهن مان معلوم ٿي سگهي ٿو ته هو ان وقت جي علم مان چڱي واقفيت رکندو هو. البت سند يافته عالم نه هئڻ ڪري هن کي علمي ماهرن ۾ شمار نٿو ڪري سگهجي. سندس ڪلام ۽ خيالات مان سندس مختلف ذريعن سان حاصل ڪيل معلومات جو پتو پئجي سگهي ٿو. سندن وفات به عين جذب جي حالات ۾ ٿي. چيو وڃي ٿو ته هڪ دفعو وٽن راڳ ٿي رهيو هو جڏهن مجلس متي، تڏهين مٿي اچي جذب ۽ وجد طاري ٿيو. عين انهيءَ حالت ۾ سندن روح پرواز ڪري رباني راه ورتي. سندس انتقال جي تاريخ ۱۴ صفر ۱۱۶۵ هجري مطابق سنه ۱۷۵۲ع آهي. سندن مزار ڀٽ جي ڪوٽ ۾ هالن جي شهر کان ۴ ميل اوپر طرف آهي. سندن مقبرو غلام شاه ڪلهوڙي

Gul Hayat Institute

ٿهرايو. ڪائن پوءِ سندن پائنٽي جو پٽ سيد جمال سجاده نشين ٿيو، اول ۾ گاديءَ تي تڪرار هو، پر آخر ميان نور محمد ڪلهوڙي جي فيصلي مطابق سيد جمال سجاده نشين ٿيو. هن وقت سندس اولاد مان غلام شبير شاه ولد سيد پير شاه ڏنو شاه سجاده نشين آهي، پير شاه ڏنو شاه فقير تن ۽ درويشن منش بزرگ هو. سندن درگاه تي هر جمع رات جو راڳ ٿيندو آهي. ۽ هر سال تاريخ ۱۴-۱۵ صفر جي ميلو لڳندو آهي. سندن سلسله طريقت جا مريد ۽ معتقد سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙيل آهن.

Gul Hayat Institute

فصل ٻيون

شاه صاحب جو زمانو ۽ ان وقت جو ماحول

شاه صاحب ٻارهين صدي هجريءَ جي اول ۽ سترهين صدي عيسوي جي آخر ۾ پيدا ٿيو. سندن ماحول ۽ ان وقت جي ملڪي حالتن کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ اهو ضروري آهي، ته ان زماني کان اڳ وارين ٻن صدين اندر سنڌ ۽ ان جي آس پاس ۾ جيڪي ٿي گذريو آهي ان جي حالتن کان واقف ٿجي. انهيءَ لاءِ ته شاه صاحب جي نظريہ زندگيءَ تي جن واقعن ۽ حالتن اثر ڪيو، تن جو پس منظر پوريءَ طرح معلوم ٿي سگهي، تنهن ڪري آئون هن فصل ۾ هيٺين حقيقتن تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس.

١- انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي اندروني سياسي حالت.

٢- انهيءَ وقت ڌاري سنڌ کان ٻاهر جا سياسي حالات ۽ انهن جو سنڌ جي مڪاني حالت تي اثر.

٣- سنڌ جي اندر يا ٻاهر ان وقت جي سياسي يا مذهبي نظرين جو سنڌي زندگيءَ تي اثر.

٤- جن بزرگن سان شاه صاحب مليو ۽ جن جي ٻولڻين سان صحبتون ڪيائين انهن جي حالات ۽ طريقن جو مختصر احوال.

آءٌ سمجهان ٿو ته انهن حقيقتن معلوم ڪرڻ بعد پڙهندڙن کي شاه صاحب جي قومي پيغام، فلسفہ زندگي ۽ مذهبي رجحانات جو سولائي سان پتو پئجي سگهندو.

Gul Hayat Institute

(۱) انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي اندروني سياسي حالت.

ڏهين صدي هجريءَ جي شروعات مطابق ۱۵ صدي عيسويءَ ۾ سنڌ اندر "سمن" (خالص سنڌي خاندان) جي حڪومت هئي ۽ وقت جو حڪمران ڄام نظام الدين عرف ڄام نندو هو. جيڪو وڏو عالم، پرهيزگار ۽ عادل حاڪم هو. سندس ڏينهن ۾ سنڌ ٻاهرين اثر کان ذري گهٽ آزاد هئي. هن صاحب جي ڏينهن ۾ ٺٽي شهر جي نئين سر تعمير ٿي. جنهن ڪري ٺٽي جو شهر سنڌ ۾ تهذيب ۽ تمدن جو مرڪز ٿي پيو. ٺٽي کان سواءِ ان وقت سنڌ اندر نصرپور، مٽياري، درٻيلو بکر، روهڙي، پاٽ، باغبان، سيوهڻ ۽ ٻين جا شهر پڻ تمدني ۽ تجارتي مرڪز هئا.

سنڌ ان وقت دهليءَ جي مرڪزي تسلط کان مس جان ڇڏائي، مڪاني خود مختياري حاصل ڪري پنهنجي پيرن تي بيهڻ جي لائق ٿي هئي. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي عالمن ۽ درويشن ۾ نظرين جي نقطه نگاه کان ٻه مکيه گروه ٿي پيا.

پهريون گروه.

Gul Hayat Institute

هي سنڌي تهذيب، سياسي اقتدار ۽ اندروني خودمختياري ۽ ترقيءَ جو قائل هو. انهيءَ گروه جو مدارالمهام مخدوم بلاول رحمته الله عليه هو جو سمي قوم جو شاهي گهراڻي جو فرد هو. سندس ٻه مکيه رفيق خليفه سيد حيدر عليه رحمته سن وارو ۽ مخدوم ساهڙ لنجار (جنهن جو مقبرو اڄ ٻور جي مٿان آهي) هئا. انهن بزرگن جو موجوده دادو، سيوهڻ، ڪوٽڙي تعلقن جي جبلن ۽ درياءَ جي ڪنڌيءَ وارن رهاڪن تي گهڻو اثر هو. هن گروه کي ڄام نندو جي وزير ميان دريا خان (جنهن کي مبارڪ خان به ڪري سڏيندا هئا) جي سرپرستي نصيب هئي.

پيو گروهه

هي وطني ۽ نسلي بنيادن تي قومي تسلط ۽ سياسي اقتدار کي ختم ڪري غلبه اسلام قائم ڪرڻ جو قائل هو. انهيءَ گروه جو اڳواڻ ٺٽي شهر جو مکيه عالم قاضي قاضن هو، جو پوءِ شاه بيگ ارغون جي ڏينهن ۾ بکر جو قاضي مقرر ٿيو. هو مخدوم محمد ميران جونپوري جي مهدوي فرقي جو پوئلڳ هو. مخدوم صاحب افغانستان وڃڻ کان اڳ ۹۰۳ هجري يا ۹۱۰ هجري ڌاري سنڌ ۾ آيو ۽ انهيءَ وقت جي ڪيترن عالمن ۽ اميرن تي سندس تعليم جو اثر پيل هو. شاه بيگ ارغون به سندس پوئلڳن مان هو. سنڌ جي حاڪم ڄام نندي جي دربار ۾ به ڌسڻ ۾ اچي ٿو ته ڪن اميرن جي ان تحريڪ سان همدردي هئي. پانهنجي ٿو ته نظرين جي انهيءَ اختلاف ڄام نندي جي درٻارين ۾ اندروني اختلاف پيدا ڪري ڇڏيا هئا. ۽ هڪ گروه دولهه دريا خان جي پاليسي ڪري سندس برخلاف ٿي پيو.

جيستائين ڄام نندو حيات هو، تيستائين پهرئين نظريي وارن جو دور دوره هو، ليڪن سن ۹۱۴ هجري ۾ ڄام صاحب جي وفات ڪري حالتون بدلجڻ لڳيون. انهيءَ وقت ڌاري افغانستان ۾ مغلن جي قبيلن ۾ طاقت حاصل ڪرڻ لاءِ خانه جنگيون ٿيون ۽ امير ذوالنون جي پٽ شاه بيگ ارغون کي ميرزا بابر آهستي آهستي ڪري ڪابل ۽ قنڌار جي تسلط کان نيڪالي ڏئي ڇڏي، جنهن ڪري ان کي پنهنجي لاءِ ڪو نئون ملڪ تاڙڻو پيو. انهي وقت سنڌ ۾ ڄام نندي جي وفات بعد سندس پٽ ڄام فيروز حڪمران هو. سندس وڏي پاءُ جي پٽ ڄام صلاح الدين سندس برخلاف حڪومت لاءِ دعويداري شروع ڪئي، ٻئي طرف وري درٻاري سازشن ۽ سندس سياسي غلطين حڪومت کي ڪافي ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. سنڌ جي گهڻن حصن ۾ مڪاني حاڪم خودسري ڏيکارڻ لڳا. ڄام فيروز ڪجهه افغان گهرائي پنهنجي دربار ۾ امير ڪري رکيا هئا. جن مڪاني حڪومت جي ڪمزوريءَ بابت شاه

Gul Hayat Institute

بيگ ارغون کي اطلاع ڏئي خواهش ظاهر ڪئي ته جيڪڏهن هو ان طرف ڪاهه ڪندو ته حالتون گهڻو سازگار هئس. ان تي هن ٻه دفعا پنهنجي پٽن ميرزا ابو محمد ۽ سلطان محمد جي سرڪردگيءَ هيٺ سنڌ تي فوجون چاڙهيون. ٻنهي موقعن پر دريا خان جي همت ۽ ڪوشش سان ٻئي دفعا کين شڪستون نصيب ٿيون ۽ مرزا شاه بيگ ارغون جا ٻئي پٽ انهن جنگين ۾ مارجي ويا.

ان تي مڪاني مخالف گروه وارن محسوس ڪيو ته جيستائين دريا خان حڪومت ۾ اقتدار رکي ٿو ان وقت تائين سندن مرادون بر ثواب ٿي ڪين سگهنديون. جنهن ڪري هنن اهڙيءَ طرح سازشون شروع ڪيون جو ڄام فيروز ۽ دريا خان جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿي پيو ۽ دريا خان ڪڪ ٿي وزارت تان استيعفا ڏئي پنهن جي جاگير ڪاهان ۾ گوشه نشين ٿي زندگي گذارڻ لڳو. ان ڪانپوءِ ته حالتون ويتر خراب ٿي ويئون. مرزا شاه بيگ پٽي وجهه ڳوليا سو اها حالت ڏسي سنڌ تي سنه ٩٢٣ هجري ۾ ڪاهي آيو ۽ سيوهڻ تائين ملڪ فتح ڪري وري موٽي ويو. ڪجهه وقت گذرڻ بعد ٩٢٦ هجري ۾ وري هو ڪاهي آيو. ڄام فيروز جڏهين اهي حالتون ڏٺيون تڏهن دريا خان جي مدد طلب ڪيائين پر هاڻي حالتون دريا خان جي وس کان ٻاهر ۽ خراب ٿي ويون هيون تنهن هوندي به دريا خان سنڌ کي ٻاهرين تسلط کان بچائڻ خاطر ڄام فيروز جي طرفان سنڌي لشڪر وٺي شاه بيگ جي فوج جي مقابلي لاءِ نڪتو، ٺٽي جي ٻاهران ساموئي وٽ سخت لڙائي لڳي جنهن ۾ دريا خان نهايت بهادريءَ سان مقابلو ڪيو تان جو پاڻ وڙهندي وڙهندي ميدان جنگ ۾ شهيد ٿيو. پويان ڄام فيروز ۾ اڳيئي لچڻ ڪونه هو، سو ٺٽو ڇڏي ڀڄي ڀڳو ۽ وڃي پير پٺه جي درگاه ۾ لڪو.

شاه بيگ ارغون آسانيءَ سان اچي سنڌ جي پايه تخت ٺٽي تي قبضو ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح سڄي سنڌ مرزا شاه بيگ ارغون جي تسلط هيٺ آئي. مرزا صاحب قاضي قاضن پنهنجي مرشد ٻائي

Gul Hayat Institute

۽ طرفدار جي سفارش تي گهٽ ماڻهن کي امن ڏنو ۽ آخر ۾ قاضي قاضن کي بکر جو قاضي مقرر ڪري نوازيائين.

ان وقت کان وٺي سنڌ تي مخدوم محمد ميران جونپوري جي نظريہ سياست جي مڃيندڙ جو تسلط قائم ٿي ويو ۽ سنڌ جي قومي سياست جي حامين کي آهستي آهستي ختم ڪيو ويو. دريا خان ٺٽي جي لڙائي ۾ شهيد ٿي چڪو هو ان ڪانپوءِ سندس ۾ پٽ بہ باغبان جي پڙ واريءَ لڙائيءَ ۾ مارجي ويا.

مخدوم بلاول جنهن جي اخلاقي همدردي ان تحريڪ سان هئي، ان کي ڪنهن بهاني تي سرڪاري طرفدار مولوين کان فتويٰ وٺي گهاڻي ۾ پيڙائي شهيد ڪرايو ويو. سيد حيدر تي سخت نظرداري ڪرڻ لاءِ ارغون گهراڻي وارن پنهنجي ڇانوڻي ڪٺي سن جي شهر ۾ رکي، اها نظرداري ان وقت تائين هلي آئي، تان جو سيد حيدر عليہ رحمت تاريخ ۴ شعبان ۹۳۷ هجريءَ تي وفات ڪئي.

سنڌي قوميت جي بانيڪارن جي ڪمزور ٿيڻ ڪري سنڌ ڏارين جي سياسي ۽ ذهني اقتدار هيٺ آئي، جو سلسلو قريبن ستر ورہ ڪن هليو. ان بعد سنہ ۱۰۰۰ هجري مطابق ۱۵۹۱ع ۾ نواب خان خانان اڪبر بادشاہ جي حڪم موجب اچي سنڌ کي فتح ڪري دهليءَ جي مغل حڪومت سان ملائي ڇڏيو. ان وقت کان وٺي شاہ جهان بادشاہ جي وچ حڪومت تائين سڄي سنڌ دهلي حڪومت جي مقرر ڪيل نوابن جي هٿ هيٺ رهي. ۱۶۴۱ کان وٺي ۱۶۵۱ع تائين تہ سنڌ ۽ ملتان جو گورنر خود اورنگزيب پاڻ رهيو.

انهيءَ وقت ميان آدم شاهي ڪلهوڙو، جو پيري مريدي هلائيندو هو، مڪاني طرح طاقت وٺڻ لڳو. هو بہ مخدوم محمد ميران جونپوري جي اصولن جو پوئلڳ هو. هن ۱۰۶۸ هجري مطابق ۱۵۵۸ع ۾ وفات ڪئي ۽ سندس جاءِ نشين ميان نصير محمد ڪلهوڙو ٿيو. سنڌ اگرچ دهليءَ جي بادشاهن جي قبضي هيٺ هئي، ليڪن مڪاني اختيارن ۾ سنڌ جي ڪجھ پاڳي تي ميان نصير محمد پنهنجي طاقت گهڻي قدر وڌائي، جا آهستي آهستي

وڏندي رهي تان جو ميان يار محمد ڪلهوڙي کي دهليءَ طرفان خدايار خان جو لقب مليو ۽ ڪانئس پوءِ سندس پٽ ميان نورمحمد کي به ساڳيو خطاب مليو ۽ بعد ۾ محمد شاه جي آخري ڏينهن ۾ کيس دهلي جي حڪومت طرفان، سال ۱۱۳۵ هجري مطابق ۱۷۲۲ع ۾ باضابطه نواب مقرر ڪيو ويو. جنهن بعد سنڌ رڳو نالي خاطر دهليءَ جي زيردست رهي. ميان نور محمد جي انتقال بعد سندس جاءِ نشين ميان غلام شاه ڪلهوڙي انهيءَ قسم جو ٿورو گهڻو تعلق به دهليءَ سان ختم ڪري پاڻ کي ۽ پنهنجي ملڪ کي مڪمل طرح آزاد ڪري ڇڏيو. سندس تخت نشينيءَ جو سال ۱۱۶۸ هجري مطابق ۱۷۵۵ع آهي ۽ اهوئي سال سنڌ جي آزاديءَ جو پهريون سال ٿيو.

ڪلهوڙن جي خاندان بعد ٽالپر گهراڻو سال ۱۱۸۵ هجري مطابق ۱۷۷۲ع ۾ مسند تي حڪمران ٿيو. انهيءَ گهراڻي جي دور ۾ به گهڻو ڪري سنڌ غيرن جي دخل، قبضي ۽ تسلط کان آزاد رهي.

مخدوم بلاول عليه رحمته واري سنڌ جي قومي تحريڪ کانپوءِ سنڌ جي اڪثر بزرگن سياسي ڳالهين مان گوشو اختيار ڪري پنهن جي اندر اجارڻ ۽ اخلاقي اصلاح طرف توجهه ڏنو. مخدوم نوح عليه رحمته شاه عبدالڪريم عليه رحمته، سيد رڪن الدين سخي هاشم شاه وغيره انهيءَ پاليسي تي هليا، ليڪن شاه صاحب جي ابتدا کان وري نئون دور شروع ٿيو، جيئن مخدوم عبدالرحمان ڪهڙن وارو. شاه عنايت صوفي سياسي اختلاف ڪري شهيد ڪرايا ويا هئا.

(۴) سنڌ کان ٻاهر جا سياسي، مذهبي رجحانات، حالات ۽ انهن جو سنڌي زندگيءَ تي اثر

ڏهين صدي هجري مطابق ۱۵ صدي عيسوي جي اوائل ۾ دهليءَ ۾ لوڌي گهراڻي جو راڄ هو. ان جي بادشاه ابراهيم

شاه لوڌيءَ جي ڪمزوري ڪري سندس ڪن اميرن پنجاب جي حاڪم دولت خان سان صلاح ڪري، مرزا بابر کي (جو سلطان تيمور لنگ جي ڇهين پيڙهي مان هو) هندستان تي ڪاهه ڪرائڻ لاءِ سڏايو. جنهن لڙايون لڙي ١٥٢٦ع سال ۾ دهليءَ تي قبضو ڪري مغل سلطنت جو پايو وڌو.

١٥٣٠ع ۾ وفات ڪرڻ بعد ان جو پٽ همايون جاءِنشين ٿيو پر اهو گهڻو وقت حڪومت سنڀالي نه سگهيو ۽ پٺاڻ گهراڻي جي بادشاه شير شاه کيس شڪست ڏيئي دهليءَ مان ١٥٤٠ع ۾ ڪڍي ڇڏي. ١٥ سالن کانپوءِ هن ايران جي بادشاه جي مدد سان وري هندوستان جي حڪومت هٿ ڪئي ۽ هڪ سال جي حڪمراني بعد وفات ڪيائين. ان کان پوءِ سندس فرزند اڪبر چوڏهن ورهن جي ڄمار ۾ ١٥٥٦ع ۾ حڪومت شروع ڪئي.

اڪبر گهڻي تجربي ۽ سکيه صلاح ڪارن جي مشوره بعد هن راءِ تي پهتو ته هندوستان جيڏي برصغير جي حڪومت صرف زور زبردستيءَ سان گهڻي وقت تائين هلائي ڪانه سگهبي. ان ڪري ضرورت ان ڳالهه جي هئي ته ڪنهن نظريه جي بنياد تي آئين ڻاهي حڪومت هلائي وڃي. انهيءَ خيال سان هن پنهنجي صلاحڪارن جي مشوره سان حڪومت لاءِ هڪ پاليسي ۽ پروگرام مقرر ڪيو، جنهن جا مکيه جزا هيٺيان هئا.

١- برصغير هندوستان جي مختلف مذهب رکندڙ باشندن ۾ يڪجهتي ۽ اتحاد آڻڻ لاءِ اهو امر ضروري هو ته اتي جي رهاڪن جي مذهبي اختلافن کي دور ڪري ڪن متحد اصولي بنيادن تي کين گڏ ڪجي.

٢- اهڙيءَ طرح کين هڪ متحد قوم بنائي ڪاروبار حڪومت ۾ شامل ڪري گڏيل جوابداريءَ سان ملڪي ڪم هلائجي.

٣- حڪومت جي هلائڻ لاءِ هڪ عام پسند آئين جو هئڻ ضروري آهي.

Gul Hayat Institute

٤- هندوستان جي حڪومت جي خارجي پاليسي مذهبي خواه سياسي ڳالهين ۾ بيروني اثرن کان آزاد رکجي.

اها ڳالهه ظاهر هئي ته هندوستان ۾ جتي ٢٥ يا ٣٠ ڪروڙ ماڻهو رهندڙ هجن، اتي ۾ ٿي ڪروڙ مسلمان، سي به ذاتي تعصبن ۽ خود مطلبن ۾ ورهايل، گهڻي وقت تائين فقط طاقت جي زور تي غير مسلم رعيت جي رضامندي کانسواءِ حڪومت هلائي ڪين سگهندا. تنهن ڪري حالتن جي تقاضا اها هئي، ته پائدار حڪومت بنائڻ لاءِ هڪ اهڙي پاليسي اختيار ڪرڻ گهربي هئي، جنهن ۾ هندو مسلم گڏجي باهمي مشوره سان حڪومت هلائين، تجربي اڪبر کي محسوس ڪرايو ته انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ ۾ وڏي رنڊڪ جهڙي ڳالهه مختلف مذهبن جا اختلاف هئا. تنهن ڪري هو انهن اختلافن کي دور ڪري ڪن بنيادي اصولن تي هندوستان جي باشندن کي آڻڻ واسطي طريقا سوچڻ لڳو. انهيءَ مقصد جي حصول لاءِ چشتي طريقي جي بزرگن (جي مسئلي وحدت‌الوجود همه‌اوست عقيده جي قائل هئڻ ڪري مذهبي تعصب کان آزاد هئا) ۽ ملا مبارڪ سنڌي ۽ ان جي ٻن فرزندن ابوالفضل ۽ فيضي کان گهڻي مدد ۽ رهبري ملي. انهي ئي مقصد خاطر هن هندوستان جي مڪيه مذهبن جا قابل عالم پاڻ وٽ گهرائي هندوستان ۾ هڪ خيال ۽ هڪ عقيدي جي مسئلہ تي غور ۽ فڪر ڪرڻ لاءِ ڪٺو ڪيو. سندس دربار ۾ مسلمان، عيسائي، هندو ۽ پارسي مذهبن جا عالم- پادري- پنڊت ۽ موبد اچي گڏ ٿيا. جن جي مشوري بعد هڪ گڏيل خيالن جو مذهب ايجاد ڪيو ويو، جنهن تي **"دين الاهي"** نالو رکيو ويو ۽ آهستي آهستي ڪري انهيءَ جي تبليغ شروع ڪئي وئي. انهن سڀني ڳالهين مان سندن مقصد اتحاد هند هو. انهيءَ مطابق بادشاه جي روحاني پيشوا جي عقيدي کي جاري ڪرڻو پيو. انهيءَ تجويز پٽاندر هندوستان جي سڀني رهاڪن کي هڪ يڪي قومي شيرازه ۾ آڻڻ جو مقصد رکيل هو. ان ڪري ملڪ جي حڪومت

Gul Hayat Institute

جي ڪاروبار ۾ بنا تميز مذهب ۽ عقيده جي هرهڪ باشنده کي شريڪ ڪرڻ جو اصول قبول ڪيو ويو. جنهن ڪري ڪيترا هندو وزير يا گورنر جهڙن اعليٰ عهدن تي مقرر ڪيا ويا. هندن سان سڱا بندي (بنا طرفين مان ڪنهن جي مذهب بدلائڻ جي) جو رواج وڌو ويو. حڪومت جو ڪاروبار بجاءِ اسلامي شريعت جي "آئين اڪبري" مطابق هلائڻ شروع ڪيو. اهڙيءَ طرح سان خود مسلمانن جي مذهبي معاملن ۾ پاڻ کي عراق ۽ بخارا جي اثر کان آزاد ڪري مذهبي رهبري جو مرڪز هندوستان اندر قائم ڪيو ويو. بادشاه جي رهبريءَ هيٺ، انهيءَ تجويز جو لازمي نتيجو اهو نڪتو ته اسلام جي بنيادي اصولن طرف توجهه زياده ڏنو ويو ۽ ان جي فروعاتي مسئلن طرف ڪم توجهي ٿيڻ لڳي. ڪيترن مسلمان عالمن کي خوف پيدا ٿيڻ لڳو ته ان پاليسي ڪري اسلام دين منظم جي حيثيت وڃائي ويهندو. ازانسواءِ عالمن جو هڪ گروه جو گهڻي وقت کان اڳين مسلمان حاڪمن يا خود مغلن جي حڪومت ۾ ملڪي ڪاروبار جو روح روان ۽ عدالتي کاتي جو مکيه هلائيندڙ هو، سو پنهنجي طاقت ۽ اقتدار کي گهٽ ٿيندو ڏسي ناراض ٿيڻ لڳو. اهڙيءَ طرح سان مسلمانن جو امير طبقو جو اڳي سموري حڪومتي ڪاروبار جو عملدار هو، سو پاڻ سان هندن کي (جن کي هن وقت تائين رعيت سمجهندا هئا) شريڪ ٿيندو ڏسي پڻ ناراض ٿيو. اگرچ ظاهر ۾ هو مٿان مقرر ٿيل پاليسي مطابق ڪم هلائيندا رهيا ليڪن انهن پنهنجن گروهن پنهن جي وڃايل اقتدار کي وري حاصل ڪرڻ لاءِ حڪومت جي انهيءَ پاليسيءَ جي برخلاف سازش شروع ڪئي ۽ پروپئگنڊا ڪرڻ لڳا. جنهن جا مکيه جزا هيٺيان هئا:-

١- اڪبر بادشاه جي دين الاهي واري تحريڪ ۽ هندوستانين جي متحده قوميت لاءِ ڪوشش سبب شريعت اسلامي جي ڪمزور ٿيڻ جو امڪان هو ۽ ان ڪري مسلمانن جي جداگانه هستي ختم ٿيڻ جو انديشو هو.

۲- غير مسلمانن کي حڪومتي ڪاروبار ۾ شريڪ ڪرڻ ڪري منجهن برابري ۽ همسري جو مادو پيدا ٿيندو ۽ مسلمانن جو اثر ۽ رعب متان لهي ويندو ۽ غيـر مسلمن جو حوصلو وڌي ويندو.

۳- اسلام کان سواءِ ٻين مذهبن جي سچ تي هئڻ کي تسليم ڪرڻ، اسلام جي ترقي ۽ واڌاري ۾ رڪاوٽ وجهندو. ان ڪري اسلام جي دين مڪمل ۽ آخري هئڻ جي دعوا ٽٽي پوندي.

۴- خدائي آئين (قرآن) ۽ دستور سنت جي هوندي ڪنهن قومي آئين کي لاڳو ڪرڻ اسلام جي ديني نظام قائم ڪرڻ جي برخلاف آهي.

انهن ٻنهي گروهن جي باوجود اڪبر ۽ جهانگير جي دور حڪومت ۾ گهٽو ڪجهه ٿي سگهيو. مگر آهستي آهستي انهن مذهبي مهندارن ۽ مسلم امير طبقي جي ڪوشش هٿي وجي هند ڪيو ۽ خود مغلن جي شاهي گهراڻي ۾ ٻ گروه ٿي پيا.

شريعتي نظام جي طرفدارن جڏهن ڏٺو، ته چشتي طريقہ جي مسئلہ وحدالوجود سندن سياسي اقتدار ۽ اثر کي هڪ طرف ڪمزور ڪري ڇڏيو هو، ته ٻي طرف ماڻهن تان شرعي احڪامن جي پابندي ۽ ديني دستورن جا اثر گهٽ ٿيڻ لڳا هئا، جنهن ڪري سندن غلبہ اسلام ۽ شرعي حڪومت جا خواب بنا تعبير جي رهجي ٿي ويا، سي فڪر ڪرڻ لڳا ته وحدت الوجود جي مقابلي ۾ ڪو موزون فلسفو هٿ اچين ته انهيءَ تي پنهنجن تجويزن ۽ پاليسيءَ جو بنياد رکي پنهنجن ارادن ۾ ڪامياب ٿي سگهن. بالاخر اڪبر بادشاه جي حڪومت جي پڇاڙيءَ ڌاري دهلي ۾ هڪ وڏو عالم، صاحب شريعت ۽ تقويٰ جو بزرگ پيدا ٿيو جنهن جو نالو خواجہ باقي با الله هو ۽ هو نقشبندي طريقہ جو مرشد هو. دهليءَ جي اميرن ۽ علماءِ دين هن جي تقويٰ ۽ تقدس جي شهرت جو فائدو

وليءِ، هن جي چوڏاري گڏ ٿي پنهنجن تجويزن کي مڪمل ڪرڻ گهريو. انهيءَ وقت هن صاحب جي خدمت ۾ هڪ نوجوان خواجه احمد فاروقي حاضر ٿي سندس حضور مان فيض ياب ٿيو. هن جي اچڻ کي غنيمت سمجهي ستين گروه انهيءَ جي طرف پنهنجو توجهه ڪيو. اهو صاحب ٿوري وقت ۾ ترقي ڪري امام رباني مجدد الف ثاني جي لقب سان مشهور ٿيو ۽ انهي سان اجيائي ديــن (دين کي وري اوج تي آڻڻ) جون اميدون وابسته ڪيون ويون. هن صاحب مسئلہ وحدت الوجود جي مقابلي ۾ وحدت الشهود جي نظريي کي پيش ڪري شريعت اسلام کي ضعيف ۽ خاتمي کان بچائڻ جي ڪوشش ڪئي. امام رباني جي طريقہ ڪار ۽ نظريي مان جهانگير بادشاه کي سندن طريقہ حڪومت ۽ پاليسيءَ جي برخلافيءَ جا ڪي شڪ پيدا ٿيا جنهن ڪري ڪيس ٻہ سال ڪن نظر بند رکيائين ليڪن آخر ۾ آزاد ڪيائينس.

شاه جهان جو سمورو توجهہ ملڪ جي اڏاوت ۽ سينگار تي صرف پئي ٿيو، جنهن ڪري هو ملڪ ۾ پيدا ٿيل سياسي اختلافن طرف گهڻو ڌيان نہ ڏيئي سگهيو. نتيجو اهو نڪتو تہ خود سندس پٽن ۾ ٻن راين جا خيال پيدا ٿي پيا ۽ ساري دربار ۽ امير طبقو انهن گروهن ۾ ورهائجي ويو. شهزادو داراشڪوه حضرت چشتي، ميان مير سنڌي بزرگ، سرمد شهيد ۽ هندو يوگين جي صحبت ۽ اثر ڪري مسئلہ وحدت الوجود جو پوئلڳ ٿي پيو، تنهن ڪري اڪبري سياست قائم رکڻ جو حامي هو، ٻئي طرف وري شهزادو اورنگزيب مسئلہ وحدت الشهود جي پيروي ۾ علماءَ دين ۽ مسلم اميرن جي ڪثرت جي سياسي نظريي جو حامي بنجي پيو. انهيءَ نظريہ سياست جا مکيہ جزا هيٺيان هئا:-

۱- هندستان جي مختلف مذهبن جي پيرون کي ڪنهن هڪ تجويز جي بنياد تي گڏي متحده قوم بنائڻ جو خيال ناقابل عمل ۽ شريعت اسلامي جي خلاف هو، ان ڪري صحيح سياست جي تقاضا اها هئي تہ مسلمانن جي جدا قومي حيثيت برقرار رکي

انهيءَ جي تحفظ، تنظيم ۽ ترقيءَ لاءِ هر ممڪن طريقي سان ڪوشش ڪئي وڃي.

٢- اهو تڏهن ٿي سگهندو، جڏهن مسلمانن جي جماعتي زندگيءَ کي نئين سر شريعت اسلام جي نظام موجب هلائي انهن کي صحيح مسلمان بنايو وڃي. ان لاءِ شريعت اسلام جي هر حڪم جي علمي پابندي جو لاڳو ڪرڻ ضروري ۽ مسلمانن جي سياسي اخلاقي ۽ مذهبي اصلاح ڪرڻ لازمي هئي.

٣- حڪومت کي قومي سياسي نظريي (آئين اڪبري) جي بنياد تي هلائڻ جي عيوض شريعت اسلام جي طريقي تي هلايو وڃي. جنهن جو لازمي نتيجو اهو نڪرڻ وارو هو، ته حڪومت جي پاليسي مقرر ڪرڻ جي واڳ ديني عالمن جي هٿ ۾ اچڻ واري هئي. هندو امير طبقي جڏهين مسلمان اميرن ۽ عالمن کي غلبهٔ اسلام جي تحريڪ کي زور وٺائڻ جي در پي ڏٺو، ته انهن ۾ به هن جي رد عمل طور هندو اقتدار کي نئين سر زنده ڪرڻ ۽ زور وٺائڻ جي هلچل شروع ٿي. مرهٽن ۽ راجپوتن ان ۾ خاص دلچسپي ورتي، شيواجي انهيءَ هلچل جو مکيه اڳواڻ هو.

آخرڪار امير ۽ عالم طبقي جي منصوبن هٿي وڃي هند کيو ۽ سن ١٠٧٦ هجري مطابق سن ١٦٥٨ع ۾ شاهجهان جي بيماري وقت اورنگزيب پيءُ کي قيد ڪري پاڻ حڪمران ٿيو ۽ دارا شڪوه ۽ ٻين ڀائرن کي مارائي ڇڏيائين. انهيءَ سلسلي ۾ سرمد صوفي کي به قتل ڪرايائين، جو داراشڪوه جو طرفدار هو. اورنگزيب تخت تي وهڻ شرط رٿيل پاليسي مطابق مسلمانن جي جدا قوميت جي اصول جي بنياد تي حڪومت کي خاص طرح مسلمانن جي هٿن ۾ آڻڻ جي پاليسي اختيار ڪئي.

شريعت اسلامي جي تجديد جي سلسلي ۾ فتواي عالمگيري ٺهيو. تبليغ اسلامي شروع ٿي ۽ هندن سان حاڪم محڪوم وارو برتاءُ ٿيڻ لڳو. هر معاملي کي ملڪ ۽ هندوستانين جي نقطه نگاهه جي عيوض مسلماني نقطهٔ نگاهه سان ڏسڻ شروع ٿيو.

Gul Hayat Institute

اورنگزيب شخصي طرح پرهيزگار، عالم ۽ متقي هو، پر متدس طرفدارن اهڙي پاليسي اختيار ڪئي، جو ملڪي سياست مذهبي رنگ ۾ رڱجي ويئي ۽ تعصب وڌندو ويو، جنهن ڪري انهي پاليسي جي رد عمل ۾ مرهٽن بغاوت ڪئي ۽ راجپوتن ۾ ناراضپو پيدا ٿيو.

٣- سنڌ جي اندر ٻاهر وارن سياسي ۽ مذهبي نظرين جو سنڌ تي اثر:

ٻارهين صدي هجري جي اول ۾ شاهه صاحب جي پيدائش جي وقت ڌاري جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، سنڌ تي ٽن سياسي نظرين جو اثر هو ۽ ڪيترائي ماڻهو انهيءَ رجحانات جا هئا. جن ٽن سياسي نظرين جو اثر هو سي هيٺيان هئا.

١- سنڌ جي جدا قوميت، خود داري، سياسي اقتدار ۽ ترقيءَ جو نظريو.

٢- هندوستان جي متحده قوميت، اقتدار ۽ ترقيءَ جو نظريو.

٣- مسلمانن جي جدا قوميت، مذهبي نظام، اقتدار ۽ ترقيءَ جو نظريو.

(١) سنڌ جي جدا ترقيءَ جو نظريو:

Gul Hayat Institute

انهيءَ خيال جا ماڻهو ته سنڌ ۾ گهڻي وقت کان پئي رهيا. اهو انهيءَ جذبي جوئي اثر هو، جو سنڌ جي حاڪم دودي سومري سڄي قوم سوڌو دهليءَ جي حاڪمن جي برخلاف لڙي فنا ٿيڻ قبوليو ليڪن آڌ نه ڏجي، جيتوڻيڪ اندروني اختلاف هوندي دهلي جي حاڪمن جي زبردست طاقت اڳيان هو ست جهلي ڪين سگهيو، ته به سنڌ جي سر زمين تي پنهنجي بهادري ۽ حب الوطنيءَ جو اهڙو غير فاني مثال ڇڏي ويو، جو اڄا تائين ڳوٺن ۾ سندس ڪهاڻيون پٽ ۽ مڱڻهار ڳائيندا رهن ٿا.

سومرن کان پوءِ حڪومت سمن جي هٿ ۾ آئي جي

پنهنجي ابتدي دور ۾ دهلي جي حاڪمن جي اثر هيٺ هئا، پر هو آهستي آهستي سنڌ جي آخري حاڪم جي حڪمراني ۾ اندروني آزادي حاصل ڪري چڪا هئا. انهيءَ دور ۾ سنڌ اندر علم، هنر ۽ سلامتي جي واڌاري ڪري سنڌين ۾ سنڌي زبان، تهذيب، تمدن جي ترقيءَ ۽ سياسي آزاديءَ جو جذبو پيدا ٿي چڪو هو.

ڄام نظام الدين جي عام ۾ شهرت ۽ مقبوليت جو وجهه ولي سندس وزير دريا خان. سنڌ جي قومي تحريڪ جي سرپرستي ڪئي. مخدوم بلاول عليه رحمته جهڙي زبردست عالم ۽ پير طريقت سندس پڻ خليفن سيد حيدر عليه الرحمته ۽ مخدوم ساهڙ (جنهن جو شاهه رڪن الدين جي معرفت مٽياري ساداتن تي اثر پيو) سميت انهيءَ تحريڪ جي واڌاري لاءِ خاص دلچسپي ورتي. سنڌي ساري تحريڪ جو بنياد هيٺين مکيه ڳالهين تي هو:-

(١) ڪين تاريخ اسلام جي مطالع ۽ ذاتي تجربي مان بخوبي معلوم ٿي چڪو هو ته ملڪ جي حاڪمن جي سياست هميشه خود غرضي ۽ طبقاتي مفاد جي بنياد تي ٻڌل هلي آهي.

عوام جي اڪثريت کي ڪڏهن به ان مان فائدو نه پهتو آهي، تنهن ڪري عام ماڻهن هميشه حڪومت کي ناپسنديده نگاهن سان ڏٺو آهي. اسلام جي واڌاري ۽ ساري انسان ذات جي سڌاري جهڙا وڏا مقصد حاڪمن جي حڪومت جي ذريعي حاصل ڪرڻ خيال خام هو. اهو ڪم بهتر نموني تي درويشن ۽ عالمن جي تزڪيه نفس ۽ اخلاقن جي درستيءَ واري تعليم ذريعي زياده آساني سان حاصل ٿي سگهندو، ان ڪري هنن سياست کي مذهب کان الڳ رکڻ مناسب ٿي سمجهيو.

(٢) سنڌ جي زبان، تهذيب، تمدن ۽ سياسي آزاديءَ جي حفاظت ۽ بچاءَ لاءِ اهو امر نهايت ضروري هو ته سنڌ جي جملي باشندن جي بنا تميز مذهب جي، انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ همدردي ۽ مدد ورتي وڃي. تنهنڪري سنڌ جي رهاڪن کي هڪ قوم ڪري شمار ڪرڻ ضروري هو.

(٣) هر اها سياسي تحريڪ جا مذهب جي نالي ۾ هلائي ويندي، خصوصا ان وقت مخدوم محمد ميران جونپوري جي هلايل "مهدوي" هلچل، جا ڪم و بيش اج ڪلهه جي پئن اسلامزم جي تحريڪ جا جزا پاڻ ۾ رکندڙ هئي، سا سندن نظر ۾ سنڌي مفاد لاءِ نقصانڪار هئي. ان ڪري اسلام جي نالي ۾ هوشيار ۽ طاقتور مسلمان حاڪمن، قومن ۽ تهذيبن جو تسلط ۽ اقتدار سنڌ تي قائم ٿيڻ جو امڪان هو ـ

(٤) هندوستان جي متحده قوميت جو نظريو.

هندوستان ۾ آيل مسلمان درويش ۽ بزرگ ابتدا کان وٺي ٻن راين ۽ گروهن ۾ ورهايل هئا:-

هڪڙا:- مذهب ۽ سياست کي اسلام جي اصولن موجب ڌار شئي نه سمجهي، انسان ذات جي ترقيءَ ۽ فلاح شريعت اسلام جي ذريعي حاصل ٿيڻ ۾ اعتماد رکندا هئا. تنهن ڪري شريعتي حڪومت جي لاڳو ڪرڻ جا حامي هئا.

ٻيا:- مذهب کي سياست سان گڏي هلائڻ جي پاليسيءَ کي اسلامي تاريخ ۾ ناڪامياب ٿيندو ڏسي ۽ ان مان جي عوام کي نقصان پهتا هئا، انهن کي مدنظر رکي مسلمانن جي مذهبي اعتقادات کي سياست کان الڳ رکڻ جي فائدي ۾ هئا. انهن کي معلوم هو ته خود خلفاء راشدين جي تسليم شده بهترين دور حڪومت ۾ اندروني اختلافن ڪري ٽي خليفا قتل ٿيا. ڪربلا جو واقعو انهيءَ پاليسي جو نتيجو هو، بني امين ۽ بني عباسين جا باهمي جهيڙا، خونريزيون ۽ عربن جون پيون خانه جنگيون انهيءَ پاليسيءَ جي غير مفيد ثابت هئڻ لاءِ ڪافي دليل هيون.

ازانسواءِ خود اسلام جي تخيل نسبت مسلمانن ۾ اختلاف پيدا ٿي چڪو هو. انهن مان ڪي ان راءِ جا هئا ته اسلام جو اصل مقصد يعني انسان ذات جي ترقي ۽ فلاح حاصل ٿي ٿي سگهي ٿو جيستائين ان کي منظم دين ڪري، هڪ جداگانه ملت

جي آئين (جوڙجڪ) طور نہ هلايو ويو آهي. انهن جي نظر ۾ مسلمان هڪ چونڊيل قوم هئا ۽ اسلام انهن جي رهبريءَ جو قانون هو.

پين جي راءِ موجب اسلام دين فطرت، دنيا جي سڀني مذهبن جو نچوڙ ۽ انسان ذات لاءِ بنا ڪنهن تميز ملڪ، نسل قوم، لباس، زبان ۽ مذهب جي هڪ بهترين لائحه (دستور) عمل ۽ اسوه حيات (طريقہ زندگي) هو، ان ۾ تنگ خياليءَ ۽ تعصب کي ڪا جاءِ نہ هئي. اسلام جي دائري کي ڪنهن گروه يا فرقي ۾ محدود ڪرڻ سندس بنيادي اصولن جي برخلاف هو.

انهن "فاينماتو لوا فثم وجهه الله" جي مطابق هر هنڌ انهي بنيادي حق (اسلام) جا ترورا ڏٺا ٿي. ٿنهن ڪري مسئلہ وحدت الوجود جي ماتحت عملي سياست کان علحدو ٿي آواز حق بلند ڪرڻ لڳا.

خواجہ معين الدين اجميري انهيءَ گروه جي مکيہ ڪارڪنن مان هو. اڪبر بادشاهہ انهيءَ گروه جي اثر هيٺ اچي هندوستان جي متحده قوميت جي نظريہ کي ڪن بنيادي اصولن جي ماتحت عمل ۾ آڻڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. سندن ساري تجويزن جو نچوڙ هيٺيون ٿي سگهي ٿو.

(۱) جنهن صورت ۾ دنيا جي اڪثر مذهبن جي بنيادي اصولن پٽاندر هندوستان جي رهاڪن کي هڪٻئي جي نزديڪ آڻي هڪڙيءَ ڏوري ۾ پوئي متحده قوم بنائڻ ضروري هو، هنن جي خيال موجب خود اسلام بہ انهيءَ مقصد لاءِ آيو هو. خدا کي مڃڻ، سڀني پيغمبرن ۽ ان جي ڪتابن تي بنا ڪنهن فرق جي ويساه آڻڻ، حيات بعد الممات (موت کانپوءِ جي حياتي) جزاءِ اعمال (ڪيل عملن جو ڦل) چڱن ۽ نيڪ ڪمن ۾ اعتبار ڪرڻ، ماڻهن جي وچ سياسي، اقتصادي ۽ معاشرتي عدل ۽ انصاف قائم ڪرڻ اسلام جا بنيادي مقصد هئا. انهن مان ڪابہ ڳالهہ اتحاد هندي کان روڪيندڙ نہ هئي.

Gul Hayat Institute

(٢) ھنن جي راءِ اھا ھئي تہ جيڪڏھن اسلام کي منظم دين ۽ مسلمانن کي ھڪ جداگانہ ملت جي صورت ۾ قائم رکيو ويندو تہ ھن جو عالمگير ۽ بين الاقوامي جذبو ۽ ڪشش فنا ٿي ويندو ۽ ھو ھڪ فرقي جي محدود دائري ۾ بند ٿي پوندو. ھندوستان جھڙي ملڪ ۾ جتي گھڻو تعداد غير مسلمانن جو ھو اھڙي پاليسي اختيار ڪرڻ ڪري خود اسلامي مقصدن جي تبليغ، فروغ ۽ ترقيءَ ۾ رنڊڪ پئجي ويندي سندن خيال ۾ فصل (جدائي) کان وڌيڪ وصل (ميلاپ) جي ذريعي زيادہ فائدو حاصل ٿيڻ وارو ھو.

(٣) ھنن جي راءِ موجب مذھب ۽ سياست کي گڏي ھلائڻ ملڪ ۽ ماڻھن کي فائدي جي بدران نقصان پھچائيندو. ھڪ طرف سياست ملن مولوين جي تعصبن، ذاتي ڪاوشن (دشمنين) خود غرضين ۽ اختلاف راءِ جو آکاڙو بڻجي پوندي، تہ ٻئي طرف وري مذھب انسانن ۾ محبت ۽ ميلاپ آڻڻ جي بدران زور ۽ زبردستي بغض ۽ عناد پيدا ڪرڻ لاءِ ڪتب آندو ويندو. ان کي اھل سياست جي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ اوزار ڪري ڪتب آڻڻ جو انديشو رھندو. جنھن جي رد عمل ڪري مذھب جو نالو بدنام ٿيندو ۽ سندس جاذبيت جو مادو گھٽ ٿيندو.

(٤) حڪومت عوام جي ڀلي لاءِ ھئڻ گھرجي ۽ نہ ڪنھن خاص طبقي، گروہ يا قوم جي مفاد لاءِ جيئن تہ غير مسلم ھندوستان ۾ تمام گھڻا ھئا، ان حالت ۾ حڪومت کي صرف مسلمانن جي قبضي ۽ اثر ھيٺ رکڻ ۽ سندن مذھبي پاليسيءَ موجب ھلائڻ، حاڪم ۽ محڪوم جو فرق رکڻ، انصاف، عدل ۽ اسلامي اصولن جي عين برخلاف ھئي. تنھن ڪري ھنن ’آئين اڪبري‘ تاھي حڪومت ۾ ھندو مسلمانن کي شريڪ ڪري ڪاروبار ھلائڻ پسند ڪيو.

سنڌ ۾ مغلن جا گورنر، انھن جا ھمدرد ۽ صوفي حضرات ان نظريي جا پوئلڳ ھئا.

(۳) مسلمانن جي جداگانہ قوميت جو نظريو.

جڻن مٿي ڏيکاري آيو آهيان انهيءَ نظريہ کي مجڻ وارن جو ہ ابتدا کان وٺي هندوستان خواه سنڌ ۾ هڪ گروه رهندو ئي آيو آهي. خلافت جو قيام، مهدين ۽ مجددن جو پيدا ٿيڻ. شريعتي حڪومت ۽ غلبہ اسلام آڻڻ جون تجويزون، جهاد جا جذبا ۽ موجوده زماني جو پئن اسلامزم ۾ سڀ هڪ سلسلي زنجير جون جدا جدا ڪڙيون آهن. جهڙي طرح سان متحده قوميت جي نظريي خاص طرح شهنشاهہ اڪبر جي ڏينهن ۾ زور ورتو اهڙيءَ طرح مسلمانن جي جدا قوميت جي نظريي اورنگزيب جي ڏينهن ۾ زور ورتو. انهيءَ وقت ڏاري سنڌ جي سياست تي مخدوم ميران جونپوري جي مهدوي تحريڪ (جنهن ارغونن ۽ ڪلهوڙن تي ڪافي اثر ڪيو ٿو ڏسجي) ۽ اورنگزيبي سياست جو اثر پيو. تنهن ڪري بهتر اٿم ٿيندو تہ اول مهدوي تحريڪ جنهن جو روح روان سنڌ ۾ شاه بيگ ارغون جي ڏينهن ۾ قاضي قاضن هو، جو مختصر احوال پيش ڪجي.

(الف) مهدوي تحريڪ:

هن تحريڪ جو باني سيد محمد جونپوري هو، جو جونپور جي شهر ۾ ۸۴۷ هجري ۾ پيدا ٿيو ۽ افغانستان جي ڳوٺ فراه ۾ سن ۹۱۱ هجري ۾ وفات ڪيائين. سيد صاحب زهد، تقويٰ ۽ درويشيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. هن صاحب سٺن سالن تائين لاڳيتو ورد ۽ وظائف ڪيا ۽ روزه رکيا ۽ هڪ گوشہ نشين زاهد جي زندگي گذاري. انهيءَ عرصي جي دوران ۾ جيو وجي ٿو تہ کيس هڪ ازغيبي آواز ٻڌڻ ۾ آيو تہ "انت مهدي" اول ۾ هن آواز کي ڪا اهميت ڪانہ ڏني، ليڪن جڏهن اهو آواز مسلسل ڪيترن ورهن تائين سندس ڪنن ۾ گونجڻ لڳو تڏهن هن کي يقين ٿي ويو ۽ پاڻ کي مهدي ڪوٺائڻ لڳو.

هي نوين صدي هجري وارو زمانو هندوستان اندر سخت بدامني ۽ طوائف الملوڪي جو هو. روز بادشاهيون لهنديون ۽ ڊهنديون هيون اهڙي ڪا مرڪزي حڪومت باقي نه رهي هئي جا هندوستان اندر مسلمانن جو شيرازو درست ڪري دستور شريعت جاري ڪري سگهي. حق تي هلندڙ عالم دين گهٽ ٿي ويا هئا ۽ منجهن دنيا طلبي ۽ رياءُ گهر ڪري ويهي ويا هئا. جاهل پيرن جي عملن ڪري مسلمانن ۾ گمراهي ڦهلجڻ لڳي هئي. هي حال ڏسي سيد صاحب شريعت جي زنده ڪرڻ ۽ چڱن عملن جي ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي ترغيب ڏيڻ واسطي آواز ڪڍو ڪرڻ ضروري سمجهيو ۽ خلق خدا کي سنتين راهه تي آڻڻ ۽ مسلمانن کي نظام شريعت مطابق هلائڻ جي ضرورت محسوس ڪئي هن جي صداقت ۽ قلب جي پاڪائي هن جي آواز ۾ اهڙو اثر رکيو هو جو ٿوري عرصي ۾ هزارها ماڻهو سندس معتقد ٿيا ۽ خود ڪيترن ملڪن جا والي به سندس مريدي جي دائري ۾ داخل ٿي ويا. سندس مريدن جا طور طريقا عاشقانا ۽ والهانا انداز جا هوا جنهن ڪري امير ۽ فقير، اعليٰ ۽ ادنيٰ سڀ هڪ صداقتمندي جي رسيءَ ۾ پوئجي هڪ ٿي ويا. انهيءَ تحريڪ جا مکيه اصول هيٺيان هئا.

(۱) هجرت ڪرڻ. سندن چوڻ هو ته جيستائين ماڻهو قيد وطن کان آزاد ٿي، گهربار جو سانگو لاهي لڳ لاڳاپا ڇڏي جماعت ۾ داخل نه ٿيو آهي ان وقت تائين منجهانئس ڪا وڏي اميد رکڻ اجائي آهي. ان ڪري ان راهه ۾ ترڪ وطن ضروري هو.

(۲) ترڪ مال. سندن رايو هو ته بي وڏي رنڊڪ انسان جي راهه ۾ ڪيس اعليٰ ارادن ۽ ڪمن کان روڪڻ لاءِ مال ۽ ملڪيت جي محبت هئي ۽ ان ڪري سندن تحريڪ جي حلقي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اهو ضروري هو ته هو پنهنجي ملڪيت ميمبران تحريڪ جي حوالي ڪري ته اهي ان کي تحريڪ جي راهه ۾ خرچ ڪن.

Gul Hayat Institute

(٣) جان جي قرباني. انهيءَ تحريڪ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اهو ۽ ضروري شرط هو، ته لاڳاپا لاهي، خوف خطرا ڦٽا ڪري، سر ترڻيءَ تي رکي، مخالفن کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار ٿي وڃڻو هو. سندن اهو عقيدو هو ته نظام شريعت قائم ڪرڻ لاءِ طاقت جو هٿ ۾ هئڻ ضروري آهي. ان لاءِ زور زبردستي ۽ تلوار استعمال ڪرڻ کان نه ڪيٻائڻو آهي.

رواجي طرح لفظ مهدي جي معنيٰ "هدايت حاصل ٿيل" آهي ۽ انهيءَ نقطہ نگاهه کان هر مذهبي رهبر پاڻ کي انهيءَ نالي سان سڏائي سگهي ٿو. ليڪن مهدي جي نالي سان حديثن ۽ روايتن مطابق خاص معنيٰ ۽ مطلب ڪڍيا پيا ويا آهن. ۽ ان لاءِ ڪي خاص ڪم به مخصوص ڪيا ويا آهن. جهڙوڪ عيسائين ۽ يهودين سان جنگ، اسلام کي نئين سر زنده ڪرڻ (اسلام لاءِ جهاد) ڪعبي جي لڪل خزانن کي هٿ ڪرڻ ۽ ورهائڻ وغيره. ان ڪري مسلمان انهيءَ نالي کي رواجي طرح ڪتب آڻڻ جي برخلاف پي رهيا آهن ۽ انهيءَ سان ڪي اميدون وابسته پي رکيون اٿن. انهي سبب ڪري عام مسلمانن ۽ عالمن ۾ سيد صاحب جي مخالفت وڌي ويئي. ان کان سواءِ سندن مريدن ۽ پوئلڳن به زيادتي کان ڪم ورتي ڪيس مهدي آخر زمان سان تشبيهه ڏيڻ شروع ڪئي. مجدد ۽ مهدي مذهب اسلام جا نئين سر زنده ڪندڙ رهبر پي تسليم ڪيا ويا آهن. سمجهيو ويندو آهي ته مجدد، هڪ هزار سالن گذرڻ بعد، جڏهين مسلمان مذهب کي وساري ڇڏيندا آهن ۽ مذهب ۾ ڪيئي بدعتون پئجي وينديون آهن، پيدا ٿيندو آهي. ليڪن مهدي ڪم و بيش ساڳين مقصدن لاءِ صرف هڪ دفع پيدا ٿيڻ وارو آهي، جنهن ڪري انهيءَ دعويٰ سان اڄ تائين ڪيئي ماڻهو پيدا ٿي چڪا آهن. اهي تحريڪون موجوده زماني جي زبان ۾ پئن اسلامزم جي تحريڪ سان تشبيهه رکندڙ ۽ هڪئي سلسلي جون ڪڙيون هيون جن جو مکيه مقصد اهو پي رهيو آهي ته مسلمانن کي منظم ڪري دنيا تي اسلام جو غلبو آڻجي.

(ب) اورنگزيبي سياست:

مٿي ذڪاري آيو آهيان ته مهدي تحريڪ کانسواءِ سنڌ تي اورنگزيبي سياست جو گهڻو اثر پيو، ان لاءِ اهو ضروري آهي ته ان سياست جا بنيادي اصول بيان ڪيا وڃن جن جي آڌار تي ان کي قائم ڪيو ويو هو.

(۱) هنن جو چوڻ هو ته جنهن صورت ۾ پيغمبر اسلام آخري نبي ۽ سندس مذهب مڪمل دين آهي تنهن صورت ۾ انسان ذات جي فلاح، بهبودي ۽ نجات صرف انهي دين جي وسيلي حاصل ٿي سگهندي. اهو مقصد تڏهن حاصل ٿي سگهندو جڏهين انهي جي پوئلڳن کي خلافت يا اسلامي حڪومت جي ذريعي منظم ڪري غلبه اسلام آندو ويندو. انهيءَ قوم جي رهبري لاءِ آئين قرآن شريف جي بنياد تي هئڻ گهرجي ۽ ان جي سمجهائي لاءِ سنت نبوي ڪافي آهي. تنهن ڪري سياست کان مذهب کي جدا ڪري نه سگهبو.

(۲) انهيءَ دين جي پوئلڳن يا مڃيندڙن کي دنيا جي ٻين قومن کان جدا نسل، زبان، رنگ ۽ جاگرافي جي اختلافن جي ويچي بنان، اعتقادن تي، هڪ ڌار قوم يا ملت ڪري رکيو آهي انهيءَ قوم يا موجوده زماني جي زبان ۾ ”پارٽي“ جي تنظيم، اصلاح ۽ ترقيءَ ۾ دنيا جي تعمير ۽ ترقيءَ جو راز سمايل آهي. تنهن ڪري قومن جي اڳواڻي رهبري ۽ حڪومت جو حق صرف انهيءَ کي ئي آهي ۽ ٻي ڪنهن قوم يا جماعت کي ملڪي معاملن ۾ دخل اندازي يا شموليت جو حق نه هئڻ گهرجي. اهو نظريو نسطائيت جا جزا رکندڙ هو.

(۳) سندن نظر ۾ اسلام جا عالمگير اصول، عملي دنيا ۾ ڪا خاص صورت اختيار ڪري ڪين سگهندا جيستائين انهن جي فروعات تي ڪافي توجهه نه ڏنو ويو آهي. جهڙيءَ طرح ڪنهن ۾ ملڪ جو آئين (ڪانسٽيٽيوشن) تڏهن ڪارگر ٿي سگهندو آهي

Gul Hayat Institute

جذهن ديواني ۽ فوجداري ڪاروبار هلائڻ لاءِ قاعدا قانون ملهي ان تي عمل ڪيو ويندو آهي. تنهن ڪري فروعات دين يعني شرعي قانون تي توجهه ڏيڻ از حد ضروري آهي. انهن جي ئي ذريعي اصول دين جي حفاظت ٿي سگهي ٿي ۽ مسلمانن جي ترقي ٿيندي.

(٤) سندن اهو رايو هو ته جنهن صورت ۾ اسلام مڪمل دين آهي ۽ ان جا پوئلڳ جدا قوم ۽ هڪ خاص نصب العين جا مالڪ آهن ته ان حالت ۾ انهن لاءِ آئين به خاص ۽ جدا هئڻ جي ضرورت آهي. انساني عقل خام ۽ اڻپورو آهي، انهيءَ ڪري اهڙيءَ خاص قوم لاءِ آئيني جوڙجڪ سواءِ الهامي ڪتاب جي، جو قرآن جي صورت ۾ انساني هدايت لاءِ آخري سند ٿي آيل آهي پيو ڪوبه ٿي نٿو سگهي. اسلامي حڪومت جي رهبري لاءِ قرآن، سنت نبوي، روايات خلفاءِ راشدين، مذهب ائمه سنت ۾ ڪافي مواد ۽ ذخيرو موجود آهي. تنهن ڪري ڪنهن بہ ٻي قومي آئين ناهڻ جي ڪابه ضرورت نہ آهي.

مختصر طور اورنگزيب جي ڏينهن ۾ اهي مسلمانن جي جداگانہ قومي نظريي جا بنيادي اصول هئا.

ڪهڙن واري ميان عبدالرحمان بزرگ جو قتل بہ انهيءَ سلسلي جي ڪڙي هو.

اڄ سمجهان ٿو تہ سنڌ اندر يا ٻاهر سياسي ۽ مذهبي نظرين جو بيان غير مڪمل رهجي ويندو جيڪڏهين اڄ ٻن مکيہ مسئلن جن اسانجي سنڌي سياست تي گهڻو اثر ڪيو آهي تن جي مختصر سمجهاڻي پيش ڪندس. يعني تہ

١- مسئلہ وحدت الوجود ۽ ٢- مسئلہ وحدت الشهود.

مسئلہ وحدت الوجود:-

مسلمانن ۾ انهي نظريي جو باني مياني شيخ محي الدين محمد بن علي عرف ابن عربي هو. کيس شيخ الاڪبر بہ ڪري

Gul Hayat Institute

سڏيندا هئا. هو ذڪر اسپين ۾ مورثيا جي شهر ۾ ٥٦٠ هجري مطابق ١١٦٤ع ۾ ڄائو هو ۽ حاتم طائي جي اولاد مان هو. هن ٥٦٨ هجري ۾ پورچوگال جي موجوده گاديءَ جي شهر لزبن ۾ شيخ ابوبڪر بن خداف کان ابتدائي تعليم ورتي هئي. انهيءَ وقت اپرندي اسپين جو گورنر سلطان محمد هو. ابن عربي ابتدائي تعليم وٺڻ کانپوءِ سيولي ۾ ويو. جتان ڪاردووا ۾ ويو ۽ اتي جي قاضي سان ملاقات ڪيائين. اتان پوءِ موراڪو، مصر، ۽ بيت المقدس مان ٿيندو مڪي سفر ڪندو اچي دمشق ۾ رهيو. جتي سن ٦٣٨ هجري مطابق ١٢٤٠ع ۾ وفات ڪيائين.

جبل قاضيون تي قاضي محي الدين زڪي جي مقام ۾ دفن ٿيل آهي. ستين صديءَ جي شروع ۾ جنهن اسلامي تصوف واري نظريي وحدت الوجود جو بنياد شيخ ابن العربي وڌو هو. شاهه صاحب جي زماني ۾ سنڌ اندر ان نظريي جا گهڻائي اثر رسوخ وارا درويش ۽ بزرگ قائل هئا بلڪ وحدت الوجود جا علمبردار هئا. خصوصا محمد معين ٺٽوي شاهه ولي الله دهلوي جو شاگرد، شاهه عنايت صوفي جهوڪ وارو، صاحبڏنو فقير درازن وارو جن سان شاهه عبداللطيف جون ملاقاتون ٿيل هيون ۽ سنڌس وڏو ڏاڏو شاهه عبدالڪريم خود وحدت الوجود جا قائل هئا. شاهه صاحب خود مثنوي مولانا روم پڙهندڙ هو انهيءَ ۾ وحدت الوجود جو ذڪر هو.

نظريه وحدت الوجود کي ”همه اوست“ به سڏيندا آهن. جنهن جو مطلب اهو آهي ته جملي هستيءَ جو حقيقي بنياد ”هستي مطلق“ يا ”وجود ڪل“ آهي. اهو ”وجود ڪل“ ئي خدا آهي ۽ ان کانسواءِ ٻي ڪابه چيز عالم ۾ موجود نه آهي جملي ڪائنات سندس پرتوي جو مظهر يا عڪس آهي. جنهن شي کي ”عالم صفات“ ڪري سڏجي ٿو ان ڪسي ڪا جدا هستي نه آهي.

جيئن ماڻهو جو آئيني ۾ عڪس يا زمين تي پاڇولو يا سڏ جو پڙاڏو ڪا جدا حيثيت ڪانه ٿا رکن ان وانگر صفات به

ڪلهِ جدا حيثيت ڪانهِ ٿي رکي بلڪ ذات حقيقي تي مدار رکندڙ ۽ عڪس مثل آهي. انهيءَ مسئلي جي فلسفيانا پهلوءَ جو بيان ڪرڻ اسان جي هن ڪتاب جو مقصد نہ آهي ان ڪري ان ڪي چڏي هتي صرف هي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس تہ انهيءَ نظريي جو اثر ملڪي سياست تي ڪهڙو ٿو پوي. جنهن صورت ۾ ان نظريي مطابق وجود ڪل شيءِ جو هڪ ئي آهي ان ڪري ان جي مڃيندڙن جي رهبر پاليسي محبت ۽ ميلاپ رهي ٿي ۽ نہ نفرت ۽ نفاق. اهو فلسفو "عالم ڪثرت" جي ظاهري اختلافن جي پويان هڪ لڪل يڪوجوويءَ جو راز کولي ظاهري ڪري ٿو.

اهو مذهبن جي اختلافن، سچ ۽ ڪوڙ، سزا ۽ جزا، نفع ۽ نقصان، گناه ۽ ثواب وغيره جي ظاهري تفاوتن تي هڪ اهڙي نموني جي روشني وجهي ٿو جنهن ڪري انهن جي صورت ئي بدلجيو پئي ٿيو وڃي. مذهبي حڪومت جي طرفدارن، ڪٽر ملن ۽ مولوين هميشه ان کي خطري جي نگاہ سان ڏسي ان جي مخالفت پئي ڪئي آهي، اهو نظريو جيتوڻيڪ محبت ۽ ميلاپ فراخدلي ۽ ترقي پسند خيالن جو پيدا ڪندڙ آهي، ليڪن هر شيءِ حد کان وڌي وڃڻ جي حالت ۾ صحيح طرح استعمال نہ ڪرڻ ڪري فائدي بدران نقصان ڪري ٿي. اهڙيءَ طرح سان هن نظريي جي غلط استعمال ڪري دهريت، بت پرستي، لاديني، انارڪزم (يعني ڪنهن بہ پابنديءَ کي نہ قبولڻ) پيدا ٿين ٿا. جڏهن مذهب جا طرفدار مذهب جي نالي کي غلط طرح استعمال ڪن ٿا ۽ ان ڪري گهڻا ظلم ۽ خرابيون ٿين ٿيون تڏهين ان جي رد عمل ۾ وحدت الوجودي فلسفي پيدا ٿين ٿا. سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي مذهب کي غلط نموني استعمال ڪرڻ ڪري ان جي مخالفت ۾ هڪ اهڙو گروه پيدا ٿيو جو کليو کلايو مذهبي پابندين ۽ اعتقادن جي برخلافي ڪرڻ لڳو. انهيءَ وقت جي شاعرن جي ڪلام مان هيٺيان اقتباس ان جي ثابتي بہ ڏين ٿا:-

”جڏان منبر، مسجد، مناري ويران نہ ٿيسن،
حال حقاني ميان سچو حاصل نہ ٿيوي.“

(سچل)

......

”هڪ هندو ٻيا مسلمان ٿيون وچ وڙائون وير،
انڌن اونده نہ لهي تن ڪي سچ چوندو ڪير.“

(روحل)

......

”بهشت دلاسو دوزخ دڙڪو،
ڪوڙي سامي تنهنجو ڪوڙو ڪڙڪو.“

(شاه نصير)

......

مسئلہ وحدت الشهود:

هن جو پيو نالو ”هم ازاوست“ جو نظريو آهي. هن مطابق اگرچ جملي هستيءَ جو بنياد وجود ڪل (خدا) آهي ليڪن پيدا ٿيڻ بعد عالم ناسوت (مادي دنيا) بہ پنهنجي نجدا هستي رکي ٿو. هستي مطلق (خدا) پاڪ ۽ اعليٰ آهي. عالم صفات سان ان کي تشبيهہ ڏئي نٿي سگهجي. مادو پنهنجي دائري اثر هيٺ قادر آهي. انهيءَ مسئلي جي فلسفيانا باريڪبينين کي ڇڏي آءٌ هتي ان جي سياست تي اثر بنسبت روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس. انهيءَ نظريي ڪري هر شيءَ جا ٻہ پهلو ٿين ٿا. هڪ طرف جي روح آهي تہ ٻي طرف مادو آهي، سچ آهي تہ ڪوڙ بہ آهي، جي ثواب آهي تہ گناه بہ آهي، تنهنڪري نفعو ۽ نقصان، سزا ۽ جزا بہ لازمي شيون ٿيو پون. ان ڪري جماعت انساني کي گناہ ۽ گمراهي مان ڪڍي راه ثواب ۽ حق طرف هلائڻ لاءِ مذهبي شريعت، جماعتي قاعدن ۽ قانونن جي ضرورت پوي ٿي. اهو فلسفو عالم وحدت جي يڪوجودگيءَ جي باوجود عالم ڪثرت جي

ظاهري اختلافن کي هڪ حقيقت ڪري مڃي ٿو. ان مطابق "سوپرين سو پساه" ۽ سو "ويري سو واهرو" نه آهي. اتي محبت سان گڏ ڪلفت کي به جاءِ آهي. جيتوڻيڪ اهو نقطہ نگاه بہ هڪ حد تائين پنهنجي اندر ڪي خاصيتون رکي ٿو مگر جي ان کي بنيادي طرح ڏسڻ جي ڪوشش ڪبي ته اهو دوئي ڏي ڇڪيندڙ آهي. جيئن انسان اڪثر افراط تفريط جو شڪار ٿي رهيو آهي تيئن هن نظريي جو ملڪي سياست تي غلط نموني اثر پيو آهي جنهن جي نتيجي ڪري ملڪ ۾ مذهبن جا اختلاف نسلي ۽ ملڪي امتيازات، فرقہ بنديون، نفرت، تعصبي قانون اندا ڌنڌ مذهبي شريعتن جي تقليد، قسطائيت (ڊڪٽيٽر شپ) پيدا ٿيا آهن. آزاد راءِ جمهوريت ۽ وسيع النظري کي گهڻو نقصان پهتو آهي.

دنيا ۾ جڏهين شخصي آزاديءَ جو ايتري قدر ناجائز فائدو ورتو وڃي ٿو جو جماعتي اخلاق ختم ٿيڻ کي اچيو ويجهو پئي ۽ ڇڙواڳي ايتري قدر زور وٺيو وڃي جو ساري اجتماعي زندگي پرزه ٿيو پوي ۽ جڏهين ڪشاده خياليءَ جي نالي ۾ مفاد عام جو خيال نه رکي هر چيز کي جائز قرار ڏنو وڃي ٿو ته ان جي رد عمل ۾ مذهبي ڪٽر پڻو فسطائيت (ڊڪٽيٽر شپ) سنهن ڪڍن ٿا ۽ مذهب ۽ قوم جي نالي ۾ چند اشخاص عجيب غريب ڪم ڪن ٿا.

شاه صاحب جي زماني ۾ ڪلهوڙن جي مذهبي حڪومت انهيءَ نقطہ نگاه جي پيدائش هئي. شخصي اعتقادن يا راين جي اختلاف تي به حاڪم ڪاوڙجي ويندا هئا ۽ مذهب جي نالي ۾ مخالفن کي موت جي سزا تائين سزائون ڏنيون وينديون هيون. غير مسلمانن کي زوريءَ مسلمان ڪرڻ هڪ دستور ٿي ويو هو. مذهبي تعصب وڌي ويل هو. مذهبي آزادي يا اعتقادي اختلاف برداشت نه ڪيا ويندا هئا. مذهب اسلام ان جي بنيادي اصولن کان هيٺ لهي فروعات ۽ فرقہ بنديءَ جو شڪار بڻجي پيو هو. مسئلہ وحدت الوجود ۽ وحدت الشهود جي هن مختصر

سمجهائڻ پيش ڪرڻ بعد آءٌ شاهه صاحب جي زماني ۾ اهل طريقت جي هيٺين مکيه طريقن يعني، ١- قادري ٢- چشتي ٣- نقشبندي ۽ سهروردي جو مختصر احوال پڙهندڙن جي معلومات لاءِ پيش ڪندس.

سنڌ جا اڪثر بزرگ انهن ئي طريقن جا پوئلڳ ٿي رهيا آهن ۽ انهن بزرگن جو سنڌ جي سياسي ۽ معاشرتي زندگيءَ تي گهڻو اثر پئي پيو آهي.

١- قادري طريقو:-

هن طريقي جو باني شيخ محي الدين ابو محمد عبدالقادر بن ابي صالح موسيٰ جيلاني رحمته الله عليه آهي جو سن ٤٧٠ هجري مطابق سن ١٠٧٧ع ۾ ڄائو هو ۽ سن ٥٦١ هجري مطابق سن ١١٦٦ع ۾ وفات ڪري ويا هئا. سندس مقبرو بغداد ۾ آهي ۽ کيس عام طرح سان "بادشاهه پير" عليه رحمته جي لقب سان سڏيو ويندو آهي. غنيته الطالبين، فتوح الغيب ۽ مجالس هتين سندس مکيه تصانيف آهن. جن ۾ قادري سلسلي جو تفصيلوار ذڪر آيل آهي. انهيءَ طريقي جا پوئلڳ اڪثري وحدت الوجودي آهن.

هي حسيني سادات مان هو ۽ عباسين جي حڪومت جي زماني ۾ پيدا ٿيو. ڪربلا جي واقع کان وٺي بني اميه ۽ بني عباس حاڪم، بني فاطمين کي شڪي نگاهه سان ڏسندا هئا ۽ انهن تي سختيون ڪندا هئا. جاڪاڻ ته ڪين انهن مان سهائي طرح سنظرو هوندو هو "بادشاهه پير" پهريون ئي سادات هو جنهن مان بني عباس حاڪم راضي هئا. ان جو مکيه ڪارڻ اهو هو ته هي صاحب سياست کان علحدو ٿي ماڻهن جي تزڪيه نفس (اندراجارڻ) ذريعي اصلاحيت (سڌاري ڪرڻ) جو قائل هنيو ۽ مذهب کي سياست کان علحده رکڻ جي ڪوشش ڪيائين. سنڌ ۾ ان وقت عباسي حاڪمن جي حڪومت ختم ٿي چڪي هئي، ليڪن علمي

Gul Hayat Institute

۽ روحاني لاڳاپا جاري هئا. ان ڪري سنڌ ۾ قادري طريقي جو گهڻو اثر ٿيو.

سنڌ ۾ جيلاني پيرن کان سواءِ جي سڀ انهي طريقي جا پوئلڳ آهن پيا ته ڪيترائي بزرگ انهي سلسلي سان واسطو رکندڙ آهن راشدي خاندان، شاه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو ۽ ان ڪري شاه عبداللطيف ڀٽائي ۽ صوفي حضرات انهيءَ سلسلي سان واسطو رکندڙ هئا.

انهي طريقي جون مکيه ڳالهيون هيٺيون آهن.

۱- برن ڪمن جي ڪرڻ کان توبهه ڪري، اخلاقن کي درست ڪرڻ لاءِ سچي دل سان مرشد جي هٿ تي بيعت ڪرڻ.

۲- اعمالن جي درستي سان گڏ تزڪيه نفس لاءِ عبادت ڪرڻ ۽ وڏي آواز سان خدا جي نالي جو ذڪر ڪرڻ.

۳- مسلمانن جي جماعتي نظام ۽ معاشرتي ترقيه پلڻ سڃاڻڻ، اندر اجارڻ، اخلاق درست ڪرڻ ۽ سلسه طريقت جي ذريعي حاصل ٿي سگهندو ۽ نه حڪومت جي دباءَ وسيلي. انهن ڳالهين جو سياست تي اهو اثر پيو ته مخلص ڪارڪنن جو هڪ گروه حڪومتي ڪاروبار کان علحدو ٿي ماڻهن کي اشرف المخلوقات جو صحيح نمونو بنائڻ جي لاءِ ڪوشش ڪري ٿو. قادري طريقو عبادت ۽ رياضت طرف مائل ڪري سياسي مهاڀار کان علحدگي جا اثر پيدا ڪري ٿو.

چشتي طريقو.

هن طريقي جو باني حضرت خواجه معين الدين محمد حسن چشتي سنجزي عليه رحمته هو جو سن ۵۳۷ هجري مطابق ۱۱۴۲ع ۾ سجستان ۾ ڄائو، وڏي ٿيڻ بعد هن سمرقند ۾ وڃي دنياوي علم حاصل ڪيو، اتان هارون جي ڳوٺ ۾ اچي حضرت شيخ عثمان هاروني کان سلسله طريقت ۾ بيعت ڪري فيض ياب ٿيو. مرشد سان گڏ گهڻن شهرن جو سير ڪيائين. انهي سير و سياحت جي

دوران ۾ هن بغداد ۾ شيخ نجم الدين ڪبريٰ ڪبروي طريقي جي شيخ، حضرت شيخ عبدالقادر جيلاني ۽ شيخ شهاب الدين سهروردي سان ملاقاتون ڪيون. اتان خراسان ۽ دهلي جو سير ڪندو آخر اچي اجمير جي شهر ۾ رهيو ۽ اتي ئي سنه ٦٣٣ هجري مطابق سنه ١٢٣٦ع ۾ وفات ڪيائين. سندس سلسله طريقت جو جيتوڻيڪ سنڌ ۾ طرح سنڌ تي گهڻو اثر نه پيو ليڪن جيئن ته ساري هندوستان تي سندس سلسله طريقت جو خاص اثر پيو ان ڪري سنڌ به ان سڌيءَ طرح ان کان مستفيد ٿيندي رهي.

سندس سلسله جو اثر شاهان مغليه تي گهڻو پيو ۽ انهن مان ڀهرين جي سياست ته انهيءَ رنگ ۾ رنگجي ويئي.

چشتي طريقي جون مکيه ڳالهيون هيٺيون آهن:

١- ظاهري ۽ باطني اخلاق درست ڪرڻ.

٢- فروعات کان وڌيڪ مذهب جي بنيادي اصولن تي زور ڏيڻ.

٣- سچ جي ڳولا هرجاءِ ۽ هر هنڌ ڪرڻ.

٤- خلق خدا کي خلق ۽ محبت رستي نيڪي ۽ اصلاح جي رستي تي هلڻ لاءِ چوڻ.

اڪبري سياست جو بنياد انهي سلسله طريقت جي اثر هيٺ ئي پيو. شاهه صاحب تي انهي سلسلي جي ڪيترن ئي ڳالهين اثر ڪيو ٿو ڏسجي. راڳ، سرود، پيغام، محبت فرقه بنديءَ کان گوشو وغيره سڀ چشتي فيض جون حاصلات هيون.

سهروردي طريقو:

هن طريقي جو باني شيخ ابوالنجيب سهروردي عليه رحمته هو. سندس نالو عبدالقاهر ڪنيت ابوالنجيب ۽ لقب ضياءُ الدين ۽ نجيب الدين هئا. هو صديقي خاندان مان هو سنه ٤٩١ هجري

مطابق ۱۰۹۷ع ۾ سهرورد شهر ۾ ڄائو هو ۽ ٻاهتر سال جي عمر ۾ سنہ ۵۶۳ هجري مطابق ۱۱۶۸ع ۾ شهر بغداد ۾ وفات ڪيائين. هن سندس چاچي ابو حفض وجيهہ الدين سهروردي، امام محمد غزالي مشهور عالم جي ڀاءُ امام احمد غزالي، شيخ حماد ۽ شيخ محي الدين عبدالقادر جيلاني رحمة الله عليه جي صحبتن مان فيض پرايو. ظاهري علم بغداد جي نظاميہ درسگاه مان حاصل ڪيائين، هو ڪو وقت انهيءَ وڏي درسگاه جو مدرس اعليٰ بہ ٿي رهيو. سندس ڪيترا خليفا ٿي گذريا آهن، جن جي نالن تي سهروردي طريقي جون شاخون نڪتيون ۽ ملڪان ملڪ پکڙيون. جن مان مکيہ شاخون هي آهن:-

۱- شهابيہ سهرورديہ- هن شاخ جو باني شيخ شهاب الدين سهروردي هو جنهن جو مکيہ خليفو شيخ بهاوالدين ذڪريا ملتاني ٿيو. مخدوم نوح عليه رحمته جو بہ تعلق ان شاخ سان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. انهي سلسلي جو غوث بهاوالحق ۽ مخدوم نوح عليه رحمته ذريعي سنڌ تي گهڻو اثر پيو.

۲- ڪبرويہ سهرورديہ- هن شاخ جو باني شيخ نجم الدين ڪبريٰ هو، جنهن سلسلي سان واسطو رکندڙ لنواري واري بزرگن جا وڏا ۽ مخدوم بلاول عليه رحمته هئا.

۳- فردوسيہ سهرورديہ- هن شاخ جو باني شيخ نجيب الدين فردوسي هو، جو ٽن واسطن مان شيخ نجم الدين ڪبريٰ سان وڃي ملي ٿو.

۴- مولويہ رومين سهرورديہ- هن سلسلي جو باني مولانا روم (صاحب مثنوي) آهي جو هڪ نسبت سان ڪبرويہ ۽ ٻي نسبت حضرت قطب الدين ابهري سان حضرت ابو نجيب تائين پهچي ٿو.

۵- جلاليہ بخاريہ سهرورديہ- هي شاخ مخدوم جهانيان سيد جلال بخاري جي نالي سان منسوب آهي. هي سلسلي حضرت غوث

Gul Hayat Institute

بهاؤالحق ذڪري جي واسطي سان ابونجيب سهروردي تائين پهچي ٿو. هن سلسلي جا پوئلڳ به سنڌ ۾ گهڻا آهن، ڪي اچ جي درگاه سان واسطو رکندڙ آهن ته ڪي انهيءَ ڪتنبه جي شاخ حضرت قطب الدين جهانيا پوتي حيدرآباد سان واسطو رکندڙ آهن.

٦- صفويه سهروردي- هي سلسلو شيخ صفي الدين ارد بيلي جي نالي سان منسوب آهي جو ڇهن واسطن سان حضرت قطب الدين ابهري جي وسيلي شيخ ابونجيب تائين پهچي ٿو.

٧- خلوتيه سهروردي- هي شاخ شيخ محمد خلوتي جي نالي سان منسوب آهي.

٨- شطاريه سهروردي- هي شاخ حضرت عبدالله شطار جي نالي سان منسوب آهي.

٩- ابراهيم سوقيه سهروردي- هي شاخ حضرت ابراهيم سوقي قطب مصري جي نالي سان منسوب آهي.

١٠- رسول شاهيه سهروردي- هي شاخ سيد رسول شاه خليفي حضرت جهانيه جي نالي سان منسوب آهي.

١١- سدا سهاگيه سهروردي- هي شاخ حضرت شاه موسيٰ سدا سهاگ احمد آبادي المتوفي سنه ٨٥٢ هجري جي نالي سان منسوب آهي جو حضرت ابراهيم سيد واسطي سان شيخ ابو نجيب تائين پهچي ٿو.

هن طريقي ۾ مکيه ڳالهيون هيٺيون آهن.

ذڪر- سماع- رقص- راڳ جو ٻڌڻ- وجد ۾ اچڻ- سياسي نقطه نگاه کان هن طريقه جا اڪثر مشائخ حڪومت وقت سان دوست بڻ رهيا آهن. سنڌ ۾ هن سلسله طريقت جو ڪوئلو ... رهيو آهي.

نقشبندي طريقو:

هن طريقي جو باني محمد بن محمد عرف خواجہ بهاؤالدين نقشبندي عليه رحمة هو جو بخارا جي شهر ۾ سنہ ۷۲۸ هجري مطابق ۱۳۲۷ع ۾ ڄائو ۽ اتي ۷۹۱ هجري مطابق ۱۳۸۸ع ۾ وفات ڪيائين. هندوستان ۾ انهيءَ طريقي خواجہ باقي با لله ۽ امام احمد رباني مجدد الف ثاني سرهندي جي ڪري زور ورتو.

سنڌ ۾ شاهہ صاحب جي زماني کان ٿورو اڳ انهيءَ سلسلي طريقت جو چڱو اثر پيدا ٿيو. مخدوم آدم ٺٽوي، مخدوم ابوالقاسم، مخدوم محمد زمان لنواري وارو، سندس خليفو ميان عبدالرحيم گروڙي، مخدوم محمد معين ٺٽوي. سيد محمد بقا لڪياري کن واسطن سان ۽ حضرات سرهندي انهي سلسلہ طريقت جا مکيہ بزرگ هئا.

هن طريقي جون مکيہ ڳالهيون هيٺيون آهن:-

۱- تزڪيہ نفس لاءِ شريعت جي پابندي، مخفي (ڳجهو) ذڪر ۽ مراقبہ ڪرڻ.

۲- احڪام مذهبي رائج ڪرڻ لاءِ منظم طريقي ڪوشش ڪرڻ. انهيءَ طريقي جو هندوستان خواه سنڌ جي سياست تي گهڻو اثر پيو. هندوستان ۾ اورنگزيبي سياست ۽ سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي مذهبي حڪومت تي انهيءَ طريقي جي بانين جي مذهبي خيالات تي گهڻو اثر وڌو.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جيڪي مذهبي احڪامن لاءِ فرمان حڪومت کان جاري ڪرايا (جن ۾ مذهب سان بدعتن جي دور ڪرڻ، صورت ۽ سيرت شريعت موافق ڏارڻ لاءِ حڪم ٿيل هئا) سي بہ انهيءَ سلسلي جون ڪڙيون هئا.

(۴) جن بزرگن سان شاهہ صاحب مليو انهن جو مختصر احوال

جن بزرگن سان شاهہ صاحب ملاقاتون ڪيون هيون تن

Gul Hayat Institute

جا نالا ۽ مختصر احوال اگرچ پهرئين فصل ۾ اچي چڪا آهي ليڪن شاه صاحب جي زندگيءَ تي انهن جي صحبت مان ڪهڙو اثر پيو ان ڪري هيٺ ذرا وڌيڪ تفصيل سان انهن جو حال ۽ طريقن جو ذڪر پيش ڪجي ٿو ته ناظرينن کي شاه صاحب تي جن ڳالهين جو اثر پيو انهن کي معلوم ڪرڻ بعد شاه صاحب جي ڪلام کي سمجهڻ ۾ سهوليت ٿئي. انهن مان مکيه هي هئا:-

١- شاه عنايت صوفي ٢- مخدوم محمد معين ٺٽوي
٣- مخدوم محمدي کهڙن وارو ٤- صاحبڏنو فقير درازن وارو
٥- مخدوم محمد زمان لنواري وارو ٦- مخدوم محمد هاشم ٺٽوي
٧- مخدوم عبدالرحيم گروڙي ٨- مدن ڀڳت ۽ ڪي هندو يوگي.

ازانسواءِ ٻيا ٽي بزرگ جن کي اگرچ پاڻ مليو ڪونه هو، ڇاڪاڻ ته هو گهڻو وقت اڳ گذر ڪري ويا هئا. پر انهن جي تعليمات مٿس خاص اثر ڪيو ٿو ڏسجي تنهن ڪري انهن جو مختصر ذڪر ڪرڻ به ضروري آهي. اهي بزرگ ١- مخدوم بلاول عليه ٢- مخدوم نوح عليه ٣- شاه عبدالڪريم عليه بلڙي وارو آهي.

١- شاه عنايت صوفي:

Gul Hayat Institute

شاه عنايت الله ولد مخدوم فضل الله سنڌ جي مشهور درويش مخدوم صدولانگاه جي اولاد مان هو. هي درويش ميرانپور جي ڳوٺ ۾ رهندو هو جو ميرپور بٺورو تعلقي جي هاٿوڪي جهوڪ جي ڳوٺ جي نزديڪ هو. هي صاحب مخدوم عبدالملڪ برهانپوري قادري طريقي جو مريد هو جو شاه عبيدالله جيلاني جو فرزند هو، شيخ عبدالقادر جيلاني جي اولاد مان قادري طريقي جو بزرگ هو شاه عبداللطيف پنهنجي ڀوهه جواني جي وقت ۾ صوفي صاحب جي بزرگيءَ ۽ درويشيءَ جي هاڪ ٻڌي سندس ملاقات ڪئي ٿي ڏسجي. ميرانپور جي ڳوٺ شاه عبدالڪريم رحمت الله عليه جي

مزار واري ڳوٺ بلڙي کان ڏيڍ ميل پنڌ تي هو ان ڪري ٻ
ڪيس شاه عنايت سان ملڻ جا موقعا پيي بنيا جو شاه صاحب اڪثر
پنهنجي ڏاڏي جي درگاه تي زيارت لاءِ ايندڙ هو.

شاه عنايت جي ياد خدا ۽ فيض عام جي شهرت جڏهين
وڌي ويئي ته چوطرف کان ماڻهو جوڪ در جوڪ انهيءَ چشم
شيرين مان سيراب ٿيڻ لاءِ ڳڏ ٿيڻ لڳا. جنهن ڳالهه آس پاس
جي زميندارن، عالمن ۽ پيرن ۾ حسد پيدا ڪري. وڏو انهن مان
مکي وڏيرو نورمحمد پليجو ۽ جمل خان جت ۽ سيد عبدالواسع
سجاده نشين درگاه شاه عبدالڪريم عليه رحمته هئا. معلوم ائين
ٿئي ٿو ته صاحبڏنو فقير درازن وارو جو مخدوم عبدالملڪ جي والد
شاه عبيدالله جو مريد هو ۽ شاه عنايت جو هڪ چشم مان
فيض حاصل ڪيل هو. صاحبڏنه فقير جي پوٽي سچل فقير جي
ڪلام کي، (جو اسان وٽ پورو پهچي سگهيو آهي) هن
ڏس مان پورو پتو پوي ٿو ته اهي شيخ فريدالدين عطار جي
سلسله تصوف جا قائل هئا. اهڙا احوالا سندس ديوان آشڪار مان
گهڻا ملي سگهن ٿا. صوفي صاحب جي تعليم تنگ خيالي ۽ مذهبي
ڪٽر پڻي جي برخلاف کليو چئلينج هو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهي
وقت ڌاري ملن ۽ پيرن شريعت ۽ طريقت کي پنهنجي طاقت ۽
اقتدار هٿ ڪرڻ لاءِ رانديڪو ڪري بنايو هو. جنهن ڪري صوفي
صاحب جهڙن آزاد خيال بزرگن کي انهيءَ تصنع ۽ ڍونگ جي
برخلاف کلي بغاوت جو اعلان ڪرڻو پيو. بدقسمتيءَ سان صوفي
صاحب جي احوال بابت گهڻو ذخيرو ملي نٿو سگهيو جنهن مان
سندس حياتيءَ تي پوري روشني پئجي سگهي. تنهن هوندي ٻه
تاريخ تحفة الڪرام، مقالات الشعراء سندس هم شرب صوفين جو
ڪلام ۽ مڪاني معلومات مان جيڪي احوال معلوم ٿي سگهيا
آهن تن جي آڌار تي هيٺيان نتيجا اخذ ڪري سگهيو آهيان.

صوفي صاحب اگرچ پاڻ ٻه شاعر هو ليڪن سندس ڪلام
سواءِ چند بيتن جي اجا تائين منهنجي نظر تي چڙهي نه سگهيو

آهي، ليڪن هن ڳالهه کان انڪار ٿي نٿو سگهي ته هو مسئله وحدت الوجود يا هم اوست جو قائل هو. انهيءَ نظريي جا پوئلڳ ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويا. هڪڙا انهيءَ نظريي جي باني شيخ الاڪبر محي الدين ابن عربي جي فلسفي، جو سنڌ ۾ شاه ولي الله دهلوي، پير قادري ۽ سهروردي طريقن جي بزرگن وسيلي پکڙيو، جا قائل هئا ۽ ٻين منصور بن حلاج جي نقط نگاه (جو شيخ فريدالدين عطار عليه ۽ شمس تبريزي عليه جي معرفت سنڌ ۾ پکڙيو) جا پوئلڳ هئا، اگرچ خود شيخ ابن عربي تي به منصوري خيال جو گهڻو اثر هو، ليڪن انهن جي نقط نگاهن کي باريڪ نظر سان ڏسبو ته تفاوت معلوم ٿي ويندو. منصور جو چوڻ هو ته ”ذات ماڳي صفات آهي“ ۽ ”آءٌ خود حق آهيان ۽ انهيءَ ڪري ڪڏهين به حق کان جدا نه آهيان.“ هو خدا ڏي مخاطب ٿي چوي ٿو ته ”مون ۾ ۽ تو ۾ ڪوبه تفاوت نه آهي سواءِ هن ڳالهه جي ته تنهن جو نالو خدا آهي“ هڪ هنڌ چوي ٿو ته ”اهو ڪير آهي اهو آءٌ آهيان، مون ۾ ۽ تو ۾ ڪوبه تفاوت، نه آهي سواءِ عارضي ۽ دائمي جي“.

سندس انهي راءِ مان معلوم ٿيندو ته انسان ۾ ذات ۽ صفات جي جداگانه حيثيت قبول ڪرڻ جي باوجود به هو ڪن حالتن هيٺ ان کي گڏي ٿو، انهن حالتن هيٺ، سندس نظريي مطابق صفات پاڻ کي ذات سڏي سگهي ٿي.

ابن عربي انهي نموني ذات ۽ صفات جو گڏجڻ قبول ڪري ٿو ليڪن حلول ۽ الوهيت جو قائل نه آهي. هي هڪ هستيءَ مطلق کي ٻن نقط نگاهن سان ڏسي ٿو پر ٻنهي جو تفاوت سندس اکين اڳيان چٽو آهي. منصور جي نعره ”اناالحق“ بابت هو چوي ٿو ته:-

”انا سرالحق مالحق انا“ يعني ”آءٌ حق جو ڳجهه آهيان پر خود حق نه آهيان“ ڳجهه مان سندس مطلب ذات جو مظهري جلوو آهي جنهن ۾ حق ڇپيل رهي ٿو ليڪن ٻئي طرف هميشه

Gul Hayat Institute

موجود رهن ٿا ۽ اهو چوڻ اجايو ٿيندو ته هڪ ٻيو ٿي پوي ٿو.

صوفي صاحب منصوري نقطہ نگاهہ جو هو. باوجود پرهيزگار خدا پرس ۽ عبادت گذار هئڻ جي، هن اهڙن خيالن جو اظهار ڪيو جو ملن جي تخيل واري مذهب جي خلاف کلي بغاوت سان تصور ڪيو ويو. هر انتها پسند صوفي فطرتا ”انارڪسٽ“ آهي. هو سوسائٽي (جماعت) جي قانون ۽ پابندين جو محتاج رهڻ نٿو گهري. هن جي خيال موجب قانون سندس فائده لاءِ ٺاهيا ويا آهن. هو قانونن جي، مقصدن ۽ مرادن تسي نظر ڪري ٿو ته قانونن کي پنهن جي تخليق سمجهي ٿو. مذهب، حڪومت ۽ ملڪي رسم رواج جي قيدن کان هو پاڻ کي آزاد ٿو سمجهي. ”همہ اوست“ جي عالم ۾ هن وٽ ڪوڙ ۽ سچ، گناهہ ۽ ثواب، نفعي ۽ نقصان جا تفاوت گم ٿيو وڃن. تنهن ڪري سزا ۽ جزا جا سوال هن وٽ رهن ئي ڪين ٿا. هو محويت جي عالم ۾ رهي ٿو ۽ هو نہ ڪنهن سان واسطو رکڻ گهري ٿو، نڪو ٻين جي دستورن جو محتاج ٿيڻ گهري ٿو. صوفي اگرچ ٻي ضرر ۽ مونن ۾ منهن وجهي گذارڻ وارا آهن. ليڪن هر منظم طريقي جي مدار المهامن ملن، حاڪمن، پيرن انهن جي تعليم ۾ خطرو ٻي محسوس ڪيو آهي. جيڪڏهين غور سان شاهہ عنايت جي زندگيءَ تسي نظر ڪبي تہ هن سنڌي سوسائٽيءَ ۾ اهو انقلاب ٿي آڻڻ گهريو جو ان وقت جي قبول ڪيل نظرين، دستورن ۽ قانونن جي پاڙ پٽي ڇڏي ها. تنهن ڪري انهيءَ وقت جي وڏيرن، ملن، پيرن ۽ حاڪمن جا خوف ۽ خطرا سندن نقطہ نگاهہ ۾ حق بجانب هئا. ۽ هنن ملي دهلي جي بادشاهہ فرخ سير جي طرفان سنڌ ۾ مقرر ڪيل نواب اعظم خان کي صوفي صاحب جي برخلاف بدظن ڪري، فرخ سير بادشاهہ کان هن جي ختم ڪرڻ جي اجازت گهرائي. جيتوڻيڪ پوريءَ طرح حقيقتون معلوم نہ ٿي سگهيون آهن پر جيتري قدر معلوم ٿي سگهيو آهي منهنجي نظر ۾ صوفي صاحب جا هيٺيان ڪم سندس ان مخالفت جو ڪارڻ بنيا.

۱- انهيءَ وقت ملن جي تخيل واري شريعتي پابندي ۽ اعتقادن ۽ پيران وقت جي رائج ڪيل سلسلہ پيري مريدي کي نہ مڃڻ ۽ آزاد خيالن جو پرچار ڪرڻ.

۲- مذهبي فرقن کي توڙي آزاد خيال لاڳاپن جي بنياد تي بنا تفاوت مذهب، فرقي، ذات ۽ طبقي جي پنهنجي جماعت ٺاهڻ، جنهن ڪري موجوده مذهبن جي اثر ۽ اقتدار کي نقصان پهچڻ جو انديشو محسوس ڪيو ويو.

۳- پنهنجي جماعت جو ويس هڪ اهڙي رنگ جو ڪرڻ جو هندو، سنياسي يا ٻڌ ڌرم جا لاما ڪندڙ هئا يعني گيڙو ويس. انهيءَ ويس لاءِ مسلمان ملن کي خاص تعصب هو.

۴- صوفي صاحب جي جماعت وارن جو حڪومت کي ڍلن ڏيڻ کان انڪار ڪرڻ. انهيءَ لاءِ عذر اهو ڏنو ٿي ويو تہ اهي زمينون کين سندن نقصان جي عيوض ۾ مليل هيون جي انعام طور ڪري شمار ڪرڻ گهرجن.

۵- هو ان راءِ جا هئا تہ ماڻهن جا شخصي اعتقاد جن تي هو غور ۽ فڪر بعد صداقت سان پهتل هجن سندن خانگي معاملات هئا. سوسائٽي ۽ حڪومت کي انهن ۾ دست اندازي ڪرڻ جو ڪوبہ حق ڪونہ آهي.

Gul Hayat Institute

انهن سڀني ڳالهين جو نتيجو اهو نڪتو جو سنڌ جي ڪجهہ حصي جا ملان، پير، زميندار سندن برخلاف ٿي پيا ۽ ميان يارمحمد ڪلهوڙي جي رهبري هيٺ دهلي جي بادشاهہ جي حڪم ۽ سنڌ ٺٽي واري نواب جي مدد سان هڪ لشڪر صوفي صاحب تي ڪاهہ ڪري ويو ۽ ڇهن مهينن تائين صوفي صاحب تي گهيرو ڪري ويٺو هو. صوفي صاحب جا مريد ۽ فقير مقابلو ڪندا رهيا. آخر ميان يار محمد ڪلهوڙي ۽ مير شهداد خان ٽالپر قسم ۽ وعدا ڏيئي صوفي صاحب کي ٺٽي جي نواب جي دربار ۾ وٺي آيا، جتي ڪجهہ بحث مباحثي بعد مولوين کان فتوي وٺي مذهب جي بهاني

تي قتل ڪرايو ويو. اهو واقعو سن ١١٣٠ هجري مطابق سن ١٧٢١ع ۾ سرزد ٿيو. شاهه صاحب تي شاهه عنايت جي تعليم جو گهڻو اثر ٿيو ٿو ڏسجي. پاڻ چوي ٿو ته:-

”صوفي لا ڪوفي، ڪونه، پائينس ڪير؛
منجهائي ۽ منجهه وڙهي، پٽر نه آهس پير؛
جنين سانئس وير، هي تنين جو واهرو.“

پڻ هنن اهڙن مائهن جي مخالفن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:-

سوت پچار پرين جي، سوت هوت حضور؛
ملڪ مڙيئي منصور، ڪهي ڪندين ڪيترا؟

صوفي صاحب جي شهادت وقت شاهه صاحب ٢٨ سالن جي عمر جو هو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته ان واقعي مٿس ايڏو اثر ڪيو جو رامڪليءَ سر جا ٨ بيت انهيءَ جي درد ۾ مرثيي طور چيا اٿس. انهن بيتن مان هڪ هينئون آهي:-

اڄ نه اوطاقن ۾ طالب تنوارين؛
آديسي اٿي ويا، سڙهيون سون مارين؛
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.

(شاه)

(٢) مخدوم محمد معين ٺٽوي:

محمد معين ولد محمد امين قوم دل ٺٽي جي قديم ملن جي خاندان مان هو. سندس والد امين مشهور شاعر مير فاضل خان جي گهران شادي ڪئي. ان مان ٻارهين صدي هجري جي آخر ۾ محمدمعين پيدا ٿيو. هن اول ٺٽيءَ جي مدرسن ۾ تعليم حاصل ڪئي؛ پوءِ اتان دهلي وڃي شاهه عبدالرحيم ۽ سندس فرزند شاهه ولي‌الله دهلوي جي خدمت ۾ وڌيڪ علم پرايائين. اتان موٽڻ بعد سنڌ

Gul Hayat Institute

۾ محدث ۽ غير مقلد عالم ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. ان ڪانپوءِ هن جي شهرت چوطرف پکڙڻ لڳي. هو صوفي، محدث، فلسفي، شاعر ۽ فاضل ترين عالم هو. سندس پيو نالو مخدوم ٺارو هو. صوفيانه مسلڪ ۾ محي‌الدين ابن عربي جو تابع هو. هن پنهنجي تصنيفات ۾ اڪثر ابن عربي جو نالو حوالي طور ڏنو آهي. علامه معين ڪن خيالن ۾ تفضيلي شيعن جو حامي هو. هو طريقت ۾ شيخ ابوالقاسم نقشبندي (جو مخدوم آدم جي واسطي سان امام رباني جي سلسلي سان ملحق هو) جو مريد هو.

مخدوم محمد هاشم اگرچ علامه معين صاحب جو شاگرد هو ليڪن پنهي جي خيالن ۾ اختلاف هوندا هئا.

علامه صاحب باوجود محدث ۽ نقشبندي هئڻ جي به راڳ ۽ سرود جي مجلسن ۾ وهندو ۽ ٻڌندو هو. هو وڏي پائي جو شاعر هو ۽ سندس تخلص فارسيءَ ۾ "تسليم" ۽ هنديءَ ۾ "بيراڳي" هو. سندس تصنيفون گهڻيون آهن. آخر عمر ۾ گوشه نشين ٿي وقت گذارڻ لڳو ۽ پنهنجو وقت راڳ ٻڌڻ، غور ۽ فڪر ڪرڻ ۾ صرف ڪرڻ لڳو. وفات به راڳ ٻڌندي ڪيائين. سندس وفات مهل به شاه عبداللطيف حاضر هو.

شاه صاحب جون ساڻس گهڻيون ملاقاتون ٿينديون رهيون. شاه صاحب جي ڪلام ۾ جو وحدت‌الوجود جو رنگ آهي ان جو فلسفيانه طرف ۽ اثر محمد معين جي صحبتن جو نتيجو آهي. اڄ ڪلهه مولانا عبيدالله سنڌي جي تعليم ڪري شاه ولي الله دهلوي جي تصوف، سياست ۽ اقتصاديات جي نظرين جي ڄاڻ گهڻن تعليم يافته سنڌين کي پئجي چڪي آهي. ليڪن انهيءَ تعليم کي سڀ کان اول سنڌ ۾ مخدوم محمد معين پهچايو. شاه صاحب جي ڪلام ۾ وطن جي محبت ۽ ان جي مارن لاءِ سڪ (جن ۾ اڪبري سياست جا جزا چپيل آهن) هڪ حد تائين مخدوم صاحب جي معرفت شاه ولي الله دهلوي جي تعليم جو نتيجو آهن. مخدوم

Gul Hayat Institute

صاحب سن ۱۱۶۰ هجري ۾ وفات ڪئي ۽ سندس مقبرو ان جي مرشد مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي پيرانديءَ کان آهي.

(۴) مخدوم محمدي کهڙن وارو:

هي مخدوم عبدالرحمان (شهيد) جو فرزند ۽ عباسي خاندان مان هو. هنن جو وڏو ڏاڏو محمد ابراهيم بن اسحاق خليفي معتصم بالله جي ڏينهن ۾ عرب مان لڏي سن ۲۴۸ هجري کان اڳ سنڌ ۾ آيو ۽ حيدرآباد شهر (جنهن کي انهيءَ زماني ۾ نيرون ڪري سڏيندا هئا) جي اتر ۾ هڪ ٽڪريءَ جي پر واري ڪلور نالي ڳوٺ ۾ اچي رهيو. جتي ماڻهن کي وعظ ۽ نصيحتون ڪندو هو. جنهن ڪري ماڻهن ۾ "ڪلور واري" بزرگ جي نالي سان مشهور ٿي ويو. جنهن لفظ مان بدلجي (ڪلهوڙه) لفظ ٿهي پيو ۽ ڪلهوڙا انهيءَ بزرگ جي اولاد مان هئا.(۱)

ان بزرگ جي شهادت ڇورن هٿان ٿي. ان کان پوءِ ان جا پويان سنڌ جي گهڻن ڳوٺن کان ڦرندا گهرندا آيا. آخر منجهانئن مخدوم عبدالخالق سن ۱۰۵۰ هجري ڌاري لڏي اچي کهڙن جي ڳوٺ ۾ ويٺو. مخدوم عبدالرحمان وڏو اهل الله ۽ هم صفت موصوف بزرگ هو. ان جي رجوعات کي ڏسي سنڌ جي حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙي کي تعصب پيدا ٿيو. آخرڪار هن ڪنهن بهاني تي مخدوم صاحب تي لشڪر چاڙهي موڪليو ۽ کيس ۲۸۰ فقيرن سميت بنا مقابلي جي مسجد شريف ۾ سن ۱۱۴۵ هجري ۾ شهيد ڪرايو. ان وقت مخدوم محمدي صغير هو. ٿوري عرصي گذرڻ بعد هو پنهنجي والد بزرگوار جون سڪون لاهڻ لڳو. سندس علم ۽ فضل جي هاڪ چوطرف پکڙجي ويئي. هڪ دفعي شاه صاحب پنهنجي صغر دوران ۾ کهڙن جي پاهران ميان ميچڊني اچڻ فقير جي کوه تي اچي منزل ڪئي ۽ جڏهن مخدوم

(۱) (ماخوذ از تذڪره مخاديم کهڙا).

محمديءَ کي خبر پئي تڏهين دعوت ڏئي کيس وٺي ويو ۽ هڪ هفتو وٽس ترڪيو پيو هو. (١)

مخدوم صاحب سيد موسيٰ شاه ڳهوڻڪيءَ واري جا معتقد هئا ۽ سندن طريقو قادري هو. شريعت جا پورا پابند هئا سن ١١٧١ هجري ۾ وفات ڪيائون.

(۴) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي.

مخدوم محمد هاشم ميان عبداللطيف جو فرزند هو. ۽ هو ١٠ ربيع الثاني سن ١١٠۴ هجري ۾ ميرپور بٺوري جي ڳوٺ ۾ ڄائو هو. پهرياڻين تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪري پوءِ ٺٽي ۾ مخدوم محمد سعيد وٽ اچي وڌيڪ تعليم حاصل ڪيائين. ميرپور بٺوري کان لڏي پهرين پاڻ بهرامپور جي ڳوٺ ۾ آيا جتان آخر ٺٽي جي شهر ۾ سڪونت گزين ٿيا. علم حاصل ڪرڻ بعد پنهنجي زماني جو وڏو جيد، پرهيزگار ۽ پابند شريعت اسلامي عالم ٿيو. سندس تصنيفون اٽڪل ١٥٠ کن ٿيل آهن. انهيءَ وقت ۾ سنڌ جا عالم ٻن گروهن ۾ ورهايل هئا. هڪڙا فلسفي ۽ حديث ۾ ماهر هئڻ ڪري غير مقلد ٿي ويل هئا، ليڪن مٿن تصوف جو اثر به قائم رهيو. ٻيا فقي ۾ مهارت حاصل هئڻ ڪري مقلد، زاهد، صاحب شريعت مشهور ٿيا.

مخدوم محمد معين پهرئين گروه مان مکيه هو ۽ ٻئي گروه جي مهنداريءَ جي پڳ مخدوم محمد هاشم تي آئي. هي صاحب پابند صوم ۽ صلوات، سنت اسلامي جو پيرو هو ۽ مذهب مان بدعتن (هر نئين ڳالهه جا اهل سنت و جماعت جي حنفي فرقي جي حڪمن جي برخلاف هجي) ڪڍڻ جي تحريڪ شروع ڪئي. جيئن اهو ڪم موثر طرح حاڪم وقت ڪلهوڙن ۽ ٻين معزز اميرن جي مدد ۽ همدردي کان سواءِ پوريءَ طرح حاصل ٿيڻ مشڪل هئا ان ڪري هن انهن سان لاڳاپو وڌايو. جيئن انهن حاڪمن جي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد کي انهن ڳالهين ڪري ڪو نقصان نٿي پهتو تنهن ڪري انهن مخدوم صاحب جو ساٿ ڏنو

(١) (ماخوذ از آئينه جهان نما)

۽ مخدوم صاحب جو اثر وڌڻ لڳو. مخدوم صاحب اصولي ڳالهين کان فروعي ڳالهين ڏي زياده توجهه ڏيئي تجديد شريعت جي نالي سان تحريڪ شروع ڪئي. جنهن صورت ۾ زبردست عالم ۽ پرهيزگار شخص هو ان ڪري سندس انهن ڳالهين جو ملڪ ۾ چهچٽو پئجي ويو، عام فهم ماڻهن ۽ ملن ۾ سندس نالو مشهور ٿي ويو. هن ان وقت جي بلند پايہ عالمن ۽ صوفين جي اڪثري شريعت جي نالي ۾ مخالفت ڪئي. مخدوم محمد معين، مخدوم محمد زمان لنواري وارا ۽ شاه صاحب سڀ سندس نقط چيني کان بچي نہ سگهيا. اڄ ڪلهہ جي زبان ۾ سندس سياسي مسلڪ قدامت پسند يا رجعت پسند شمار ڪري سگهجي ٿو. سندس راين ۽ خيالات جو پتو سندس چوڻ تي ميان غلام شاه ڪلهوڙي جي جاري ڪيل هڪ فرمان مان پئجي سگهي ٿو.

فرمان.

”هن حڪومت جي سڀني ڪارڪنن کي معلوم هجي تہ جناب مخدوم محمد هاشم جي شرعي فيصلن جي جاري ڪرڻ لاءِ ڪوششون ورتن ۽ عاشورن ۾ ماتم ۽ تابوت وغيره بدعتات جي منع ڪن. نشيدار شين جي پيڻ ۽ وڪري تي بندش وجهن. شرط رکڻ، جوا ڪرڻ، فاحش زالن ۽ ڪنڊڙن تي روڪ وجهن. زالن کي مقامن ۽ باغن ۾ وڃڻ کان روڪين، ماڻهن جي وفاتي وقت روڄ ۽ راڙو ڪرڻ کان منع ڪن. ساهواري جانور جي تصوير ڪڍڻ کان روڪ ڪن. هندن کي چوٽين، ڌوتين پائڻ ۽ دڪانن تي گوڏا اگهاڙا ڪري وهڻ کان منع ڪئي وڃي. مسلمانن کي مڇن کان ننڍي ڏاڙهي ڇڏائڻ، ڏاڙهيءَ جا خط وٺائڻ ۽ مڇن رکائڻ تي بندش وڌي وڃي. هندن کي هولي، بسنت ۾ سرود، شرنائي، دهل، ناد وڄائڻ کان منع ڪئي وڃي. هندن کي بتن ۽ درياءَ اڳيان سجدو ڪرڻ کان روڪيو وڃي. مٿي ڏيکاريل جملي ڪمن لاءِ عملدار ڪليو ڪلايو سختيءَ کان ڪم وٺي حڪمن

جي پوئواري ڪن ۽ انهن جي ڏوهاري مائهن ڪي اهڙيون سزائون ڏين؛ جيئن رعيت ۾ ڪوبہ اهڙو ڪم نہ ڪري سگهي. ازانسواءِ مائهن کي نماز، روزي ۽ ٻين عبادتن لاءِ تاڪيد ڪيو وڃي. انهن حڪمن جي بجاآوري ۾ ڪابہ انحرافي نہ ٿيڻ گهرجي" ۲ شعبان سن ۱۰۷۲ هجري.

مخدوم صاحب شرعي ڪمن جي اهڙيءَ طرح پابندي ڪرائي، جو وضو ۽ غسل لاءِ شرعي مقدار تي ڪوزا يا ماپا ٺهرايائين جن کي هاشمي ڪوزا ڪري سڏبو هو.

انهي سيني ڳالهين مان پتو لڳائي سگهجي ٿو تہ سندس انهي شريعت جي نالي ۾ جدوجهد جا ڪهڙا نتيجا نڪرڻا هئا.

مذهب ۽ ان جي شريعت جو دائرو تنگ ڪري ان کي چند رسمن جي پابنديءَ تائين محدود ڪيو ويو. غير مذهب مائهن کي سندن اعتقادن پٽاندر رهڻ لاءِ آزاديءَ تي روڪ وڌي ٿي ويئي. مائهن جي خانگي زندگيءَ جي معمولي سوالن ۾ دست‌اندازي ٿيڻ لڳي. تان جو صورت ۽ سيرت جي معاملات ۾ بہ مائهن کي مولوي صاحب جي مقرر ڪيل دستور ۽ قانون مطابق هلڻو ٿي پيو. معاشرتي سڌاري ۽ اخلاق جي درستيءَ جي آڙ ۾ مولوي صاحب پنهنجي پورن کي پورو ڪرڻ ٿي گهريو. مولويءَ صاحب جا مداح ملان ڇا بہ چون، ليڪن ان ڳالهہ کان انڪار ٿي نٿو سگهي تہ اهو اهڙيءَ پاليسيءَ جو ئي نتيجو هو، جو آزاد خيال انتها پسند صوفي اهڙي قسم جي تنگ دائري وارن مذهبي عقيدن جي پاڙ پٽڻ لاءِ ٿي کڙا ٿيا. جيتوڻيڪ ڪلهوڙن جي تعصبي حڪومت جي اثر ڪري ابتدا ۾ هو ڪامياب نہ ٿيا ۽ گهڻيون سختيون سٺائون، ليڪن ٿوري وقت اندر سنڌ مان مذهبي تعصب ۽ تنگ نظري جي پاڙ پٽي ڇڏيائون. اگرچ ڪجهہ وقت ڪانپوءِ اهي بہ حد کان لنگهي ويا. شاهہ صاحب مخدوم محمد هاشم سان ۾ ٻہ دفعا مليو ٿو ڏسجي، ليڪن ٻنهي گروه سان واسطو هجڻ

ڪري ساڻس خاص تعلقات ڪونہ قائم ڪيائين. مولوي صاحب مان ان وقت جا گهڻا صوفي تنگ ٿي پيا هئا. مخدوم محمد زمان لنواريءَ وارو بہ انهن مان هڪ هو. شاهہ صاحب بہ ڏسجي ٿو تہ اسلام جهڙي دين فطرت کي اهڙيءَ طرح محدود ٿيندو ڏسي بي اختيار چئي ڏنو تہ:

ملين منو ماڻ پتو اُٿو پيٽ ۾
سڄاڻي الله نبي ڏنائين ڏوڙ ۾.

مخدوم صاحب ٧٠ سالن جي عمر ۾ سن ١١٧٤ هجري ۾ وفات ڪئي. سندس مزار مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي آهي.

(٥) مخدوم محمد زمان لنواريءَ وارو:

مخدوم محمد زمان شيخ حاجي عبداللطيف جو فرزند هو. تاريخ ٢٢ رمضان سن ١١٢٥ هجري مطابق سن ١٧١٣ع ۾ ڄائو هو. هو صديقي نسل مان هو. سندن وڏا عباسي خليفن جي صاحبيءَ ۾ لڏي سنڌ ۾ آيل هئا. گهڻو وقت سنڌ ۾ رهڻ بعد ٿورو ڪڇ ڏي هجرت ڪري ويا، جتان سن ٩١٠ هجري مطابق ١٥٠٤ع ڌاري وري سندن وڏو شيخ عبداللطيف ڪلان مريدن جي صلاح تي موٽي سنڌ ۾ آيو. هنن جي وڏي ڏاڏي شيخ محمد بن مالڪ سهروردي طريقي جي مرشد شيخ محمد يمانيءَ کان انهي طريقي ۾ بيعت ڪئي هئي.

مخدوم محمد زمان جي والد شيخ عبداللطيف وري مخدوم آدم ٺٽي واري جي فرزند شيخ فيض الله کان نقشبندي طريقي جي اجازت حاصل ڪئي هئي. مخدوم محمد زمان پاڻ خواجہ محمد عرف ابوالمساڪين بن محمد اشرف بن شيخ آدم کان نقشبندي طريقي ۾ فيض پرايو. عربي علم مخدوم محمد صادق نقشبنديءَ جي مدرسي ۾ پڙهيائين، جو بزرگ شاهہ عبداللطيف جي مريدن مان هو.

سندس زماني ۾ هن طريقت جي سلسلي ۾ گهڻي شهرت حاصل ڪئي. جنهن ڪري دور دراز ملڪن کان ماڻهو ڪهي انهي چشم شيرين مان روحاني سيرآبي حاصل ڪندا هئا. سندن ڪيئي خليفا ٿي گذريا آهن، جن مان مخدوم عبدالرحيم گروهڙي خاص شهرت جو مالڪ هو. جيتوڻيڪ مخدوم صاحب شريعت جو پورو پابند هو، ليڪن تعصبي ملان نه هئڻ ڪري مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سدائين سندس مخالفت ۾ ڪئي، جنهن ڪري ٺٽي مان لڏي اچي لنواري وسايائين. پاڻ سنڌيءَ ۾ شعر به چيو اٿس، جنهن مان پتو پوي ٿو ته باوجود نقشبندي هئڻ جي مٿس وحدت الوجود جي فلسفي جو گهڻو اثر هو. البت هو راڳ ۽ سرود ٻڌڻ کان پرهيز ڪندو هو. سندس روحانيت جي شهرت جو غلغلو ٻڌي شاه صاحب به وڏپڻ ۾ ڳوٺان سندس ملاقات لاءِ سنهري وٽس پهتو. انهيءَ ملاقات ۾ جيڪا گفتگو هلي، ان لاءِ خواجه محمد زمان جي حياتي لکندڙن تفصيلوار ذڪر ڪيو آهي. انهن جو چوڻ آهي ته شاه صاحب تي مخدوم صاحب جي صحبت اهڙو ته اثر ڪيو جو انهيءَ کانپوءِ شاه صاحب وٽ جڏهن مخدوم صاحب جي ڳالهه نڪرندي هئي ته هيئين بيت پڙهندا هئا.

مون سي ڏٺا ماڻ، جن ڏٺو پرين کي؛
ڪري نه سگهان ڪاءِ، تنين سندي ڳالهڙي.

مخدوم صاحب سن ١١٨٨ هجري مطابق سن ١٧٧٤ع ٣ ذوالقعد جي وفات ڪئي ۽ سندن مزار لنواري جي ڳوٺ ۾ آهي.

(٦) صاحبڏنو فقير درازن وارو.

هي فاروقي نسل مان هو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته سندس وڏا محمد بن قاسم سان گڏ سنڌ ۾ آيا. سندن پهريون بزرگ جو سنڌ ۾ آيو ان جو نالو شيخ شهاب الدين هو جنهن سيوهڻ جي شهر ۾ ٩ محرم سن ٩٥ هجري ۾ وفات ڪئي. خدآباد جي پڙ ۾ نورجن

جو ڳوٺ سندس پوين مان مخدوم نورالدين جو ٻڌايل هو، جنهن ۲۱ رمضان سن ۲۲۴ هجري سيوهڻ ۾ وفات ڪئي.

سن ۶۶۵ هجري ۾ هنن جا پويان مخدوم جمار جا مريد ٿيا. هنن مان مخدوم ابو سعيد انهي وقت ڏاري لڏي اچي راڻيپور جي پر ۾ درازن جي ڳوٺ ۾ ويٺو. ميان صاحبڏني جو اصل نالو محمد حافظ هو ۽ صاحبڏنو، تخلص هئس. پوءِ پاڻ انهيءَ نالي سان مشهور ٿي ويو هو سن ۱۱۰۱ هجري ۾ ڄائو هو (۱) هو شاه عبيدالله جيلاني جو مريد ٿيو جو شيخ عبدالقادر جيلاني جي اولاد مان هو. انهيءَ شاه عبيدالله جا ٻه پٽ هئا. هڪ شاه ڪليم الله ٻيو شاه عبدالملڪ. اهو ساڳيو مخدوم عبدالملڪ شاه عنايت صوفيءَ جو مرشد هو، جو پوءِ وڃي برهانپور ۾ ويٺو هو.

چون ٿا ته صاحبڏنو فقير اول ۾ گوشه نشين ۽ تارڪ دنيا ٿيو ڪپڙن جي وچ ۾ هڪ غار اندر ويٺو هوندو هو.

شاه صاحب هڪ دفعي پنهنجي سفر جي دوران ۾ جڏهين اتي پهتو ۽ اهو حال معلوم ٿيس ته ڪيس ملي بحث مباحثو ڪري ٻاهر نڪرڻ تي راغب ڪيائين، ان ڪان پوءِ فقير صاحب ماڻهن مان منهن ڏيڻ لڳو. هن صاحب سنڌيءَ ۾ چڱو ڪلام چيو آهي، سندس طريقو رندي هو. هو انهيءَ زماني جي ملائيت ۾ ڪٽرپڻي جي مذهبي پابندين کان تنگ ٿي کليو کلايو اهڙا اظهار ڪرڻ لڳو. سندس هڪ ڪلام ۾ چوي ٿو ته:-

”لاشڪ آهيون لامذهب، اسان غرق ٿياسون درغبغب“

سندن رندي مسرب ۽ خيالات جو پورو پتو ۽ خبر فقير صاحب جي پوٽي سچل فقير جي ڪلام مان پئجي سگهندو ڇاڪاڻ ته ان جو گهڻو ڪلام ڇاپي هيٺ اچي اسان تائين پهچي سگهيو آهي. چون ۾ اچي ٿو ته شاه صاحب جڏهين هڪ دفعي درازن ۾ آيو ته سچل فقير ڪي جو ان وقت پنجن ورهين جو مس هو،

(۱) از رسالو سچل فقير- مرزا قليچ بيگ.

ڏسي فرمايائين ته ”اسان جيڪو ڪنو رڌو آهي ان جو ڏيڪ هي نينگر لاهيندو“ يعني جيڪي وحدت الوجود جا راز ڏکيل ۽ سالڪاڻه نموني ۾ شاه صاحب ظاهر ڪيا آهن سي راز سچل فقير کليل ۽ رندانا طريقي کولي ٻڌايا آهن. سندن ڪلام مان پتو پوي ٿو ته مٿن منصوري تعليم جو اثر شيخ فريدالدين عطار ۽ شمس تبريزيءَ جي معرفت پهتل آهي. هيٺ ڪي ٽڪرا سچل فقير جي ڪلام مان پيش ڪجن ٿا جن مان سندن مشرب جو پتو پئجي سگهندو.

”اساندي جان ڪون لگڙي، هوائي شمس تبريزي.“

”عطار نبود خدابود خدابود، آن سر حقيقي خدابود خدابود.“

صوفين جو مذهب عشق آهي، اتي ملن واري ڪدورت ۽ دوئي هوندي ئي نه آهي. ڪين سڀ جاءِ تي پرين پيو پاڻ پسائيندو آهي. مذهبي قيدن کان هو پاڻ کي آزاد سمجهن ٿا. چوي ٿو ته:

”ڏسو عشق جا انصاف، سڙيئي مذهب ڪيائين معاف.“

”اتي ڪفر نه اسلام، آهي سڀني کي سلام.“

هو ڏوهه ۽ ثواب کي هڪ شيءِ جا ٻه پهلو سمجهن ٿا ۽ عشق ۽ محبت جي عالم لاءِ پرده حجاب ڪري ليکين ٿا.

”هڪ ڏوهه ٻيو ثواب، اٿئي عشق جو حجاب.“

انهيءَ وقت ملن جي تنگدليءَ انهن کي اهڙو تپايو جو جوش ۾ چيو ڏئي ته:

”عشق، پيو سِرِ زور زور،
ڪي... لاءِ دي زر... نرڙهه.“

”قاضيا ڪيهي سلي رٻندئين،
عشق مسري ڪيا لڳي لڳي،

بهشت دوزخ دي نا ڊڄڪي،
اهي ٻيو اسان ڪنون ٻکي ٻکي."

صاحبڏني فقير سن ١١٩٢ هجري مطابق ١٧٧٨ع ۾ وفات ڪئي، سندس مزار درازن جي شهر ۾ آهي.

(٧) مخدوم عبدالرحيم گروهڙي.

هي صاحب ٿرپارڪر ضلعي جي گروهڙ جي ڳوٺ تعلقي ڇپرو جو ويٺل هو، وڏو نامور عالم هو. ابتدائي زندگيءَ ۾ مناظري ۽ مباحثي جو وڏو شوقين هو. هلي وڃي عالمن سان بحث ڪندو هو.

طبيعت جو جلالي هو. آخر ۾ مخدوم محمد زمان لنواريءَ جي صحبت ڪري درويشي راهه ڏي لاڙو رکيائين. مخدوم صاحب جي خاص خليفن مان ٿي پيو. هو شريعت اسلامي جو پورو پابند هو. خالص سنڌيءَ ۾ عمده شعر چيا اٿس. هن کي جهاد جو ڏاڍو شوق هوندو هو. هڪ دفعي ٻڌائين ته انهيءَ طرف (هٿونگي ۾) هڪ مڙهيءَ اندر بت جي پوڄا ٿئي ٿي ۽ ماڻهو دور دراز پنڌ ڪري انهي جي ڪرامت جون ڳالهيون ٻڌي اوڏانهين سکائون ۽ مڃتائون ڏيڻ وڃن ٿا. سندس ڪجهه توحيد پرستي ۽ ڪجهه جهاد جي جذبي جوش اثاريس ته انهيءَ مڙهيءَ کي ڊاهڻ گهرجي. ان ڪري فقيرن سان چڙهائي ڪرڻ لاءِ مشورو ڪيائين، اتي ڪنهن چيس ته سائين اتي پوڄارين جو زور آهي ۽ آس پاس جا ماڻهو انهن جا طرفدار ٿيندا، ان مهم ۾ ڪامياب ٿيڻ جو ڪو امڪان ڪونه ٿو نظر اچي. ان تي پاڻ چيائين ته "جي هو مڙهي ڊهي ته به فتح فقير جي ۽ جي هوءَ مڙهي بچي ته به فتح فقير جي آهي" يعني جي انهيءَ راهه ۾ شهيد ٿيو ته به ڪامياب آهي، پر جي مقصد حاصل ڪيائين ته به ڪاميابي. سندس هنيءَ نيت فقير صاحب انهي ئي مهم ۾ شهيد ٿيو. اهو حادثو سن ١٢٩٢ هجري مطابق سن ١٨٧٨ع ۾ ٿيو. سندس مزار گروهڙ جي

Gul Hayat Institute

ڳوٺ ۾ آهي جتي سندس ڀبو مير احمد خان شاهوانيءَ ٺهرايو هو. فقير صاحب ذات جو سگريو هو، ليڪن سندس ڏهٽاڻ سيد ٿيا، جن مان سيد احمد شاهه هن وقت سندس سجاده نشين آهي.

(۸) مدن ڀڳت ۽ هندو يوڳي:

شاهه صاحب جي اصل ڳوٺ ڪوٽڙي مغل ۾ هڪ هندو ڀڳت مدن نالي رهندو هو، جنهن سان شاهه صاحب جي گهري دوستي هوندي هئي. مدن ڀڳت سنڌيءَ جو به شاعر هو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهيءَ جي صحبت ڪري شاهه صاحب ۾ هندو يوڳين، سنياسين ۽ ساڌن جي سنگت جو شوق جاڳيو ۽ برابر ۳ سال ساڻن گڏجي سفر ڪندو رهيو. هنگلاج به ساڻن پهتائين. انهيءَ صحبت مان ڪيس سنڌن فقيريءَ جي طريقن، رسمن ۽ دستورن جو پورو پتو پيو، چوي ٿو ته:-

"نوري ۽ ناري، جو ڳيڙا جهان ۾،
ٻري جن ٻاري، آءُ نه جيئندس ان ري."

انهيءَ زماني ۾ ملن جو تمام گهڻو زور هو. هندن سان صحبت ڪرڻ يا انهن جو ويس ڪري ساڻن گهمڻ رواجي ڳالهه ڪانه هئي، پر شاهه صاحب ان جي پرواهه ڪانه ڪئي. انهن جي صحبت مان تعصب نڪري ويس ۽ قرباني، حليمائي، تياڳ ۽ سوز جا ورثا نصيب ٿيس. سندس ڪلام جو سر ڪاهوڙي ۽ رامڪلي سڄو هندو تارڪ دنيا فقيرن جي ماراهه سان پريو پيو آهي. بيراڳ هندي جا ڪيترا بيت رسالن جي ڪن نسخن ۾ لکيل آهن.

Gul Hayat Institute

جنهن ۾ اهو پتو پوي ٿو ته سندس مجلس ۾ ڪيترن هندو شاعرن جا ڪلام به ڳايا ويندا هئا. تان جو سندس ڪلام سان گڏجي رسالي ۾ داخل ٿي ويا.

شاهه صاحب جو هندو زماني جي آکاڻين تي ڪلام جهوڻ هندو راجائن جهڙوڪ راءِ ڏياچ، مومل راڻو، ليلان چنيسر لاکي ڦلاڻي

جي ساراهه ۾ بيت چوڻ سندس آزاد خيالي ۽ سنڌيءَ جو ثبوت ڏين ٿا. هو هندو ساڌن جي ساراهه ۾ چوي ٿو ته:-

"سدائين سفر ۾، رمن سڱي راهه؛
پرن پورب پند ڏي، منجهه موالي ماهه؛
جن جي الکهه سان آگاهه، هلو تکيا پسون تن جا."

ٻي هنڌ چيو اٿس ته:-

قوت ڪرايا ڪاپڙي، طعام نه طامائو؛
سڻ هنيائون سچ ۾، پنهر نـه پيتائو؛
اوسر آسائـو، اٿـي گـوندر گـڏيا.

مٿي ذڪر ڪيل چند مکيه درويش ۽ ساڌو هئا جن سان شاه صاحب روبرو هلي روح رهاڻ ڪئي ۽ انهن جي صحبتن ۽ ملاقاتن مان فائدو حاصل ڪيائين. انهن ۾ هرقسم جا ماڻهو هئا ڪي فلسفي ۽ محدث عالم هئا ته ڪي صوفي لاڪوفي هئا. ڪي رند بي ريا هئا ته ڪي ٺيٺ ملان ۽ فقيه هئا. هندو مسلمان ٻنهين فرقن جا صحبتي هئس. ازانسواءِ هيٺين ٽن بزرگن هر هڪ ١- مخدوم بلاول عليه الرحمته، ٢- مخدوم نوح عليه الرحمته، ٣- شاه عبدالڪريم جو به مٿس اڻ سڌيءَ طرح اثر پيو ٿو ڏسجي، تنهن ڪري انهن جي زندگيءَ جو ٿورو ذڪر ضروري ڄاڻي هيٺ بيان ڪجي ٿو.

(٩) مخدوم بلاول عليه رحمته:

مخدوم بلاول ذات جو سمون هو ۽ ٺٽي جي شاهي خاندان سان واسطو رکندڙ هو، ان ڪري کيس سمون سردار ڪري سڏيندا آهن. سندن ڄم جي تاريخ ملي ڪانه سگهي آهي، پر غالبن نائين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ ڄائو هو. ابتدائي تعليم ٺٽي مان پرائي پوءِ وڌيڪ علم ٽلٽيءَ جي ڳوٺ ۾ مخدوم عمر کان حاصل ڪيائين،

شادي ۾ اتي ڪيائين ۽ اتي ئـي رهي پيو. هو علم حديث ۽ تفسير ۾ ماهر ٿيو ۽ سندس هاڪ چوڌاري پکڙڻ لڳي، جنهن ڪري دور دراز پنڌ کان ماڻهو وٽس علم پرائڻ لاءِ اچڻ لڳا. هن کي سلسلہ طريقت ۾ بہ ڪمال هو. سندس طريقو سهروردي طريقي جي شاخ ڪبروي جو هو. سندس شجره طريقت ملي نہ سگهيو آهي، ليڪن هو انهي وقت جي مکيہ بزرگن مان هو. ان جي شهادت مخدوم نوح عليه رحمت جي پوٽي ميان غلام رسول صديقي جي لـکيل ڪتاب مان ملي ٿي. مخدوم نوح جي حياتيءَ جو ذڪر ڪنديَ هو صاحب لکي ٿو ”سنڌ ۾ ان وقت تائين صرف ٽي هاڪ وارا بزرگ هئا. هڪ مخدوم بلاول، ٻيو مخدوم شعبان، ٽيون مخدوم هئا.

مخدوم صاحب جا ڪيئي خليفا هئا جـن مان مـکيہ هينيان هئا:-

١- مخدوم ساهڙ لنجار انڙ پور ٢- سيد حيدر عليه رحمت سن ٣- مخدوم رڪن‌الدين عرف منو ٺٽو ٤- مخدوم حسن عرف بلاولي پاٽوٺ ٥- مخدوم سعد عرف ساند سڪرنڊ ٦- مخدوم هنگورو نزديڪ مورو. مخدوم ساهڙ وٽان مٽياري ساداتن مان شاھ رڪن‌الدين فيض ورتو، جنهن جو پوٽو سخي هاشم نامور ولي الله ٿي گذريو آهي، اڪثري مٽياري سادات ان جا معتقد آهن. سخي هاشم شاه شاه لطيف جي والد شاه حبيب جو دوست هو ۽ هو مٽيارين مان لڏي ڀٽي پور ۾ انهي جي مشوري ۽ مدد سان وڃي ويٺو هو. (قاضي هدايت الله منعلوي) ان ڪري بلاولي فيض جو شاه صاحب تي اڻ سڌيءَ طرح اثر ٿيو هجي، ان کان انڪار ڪري نٿو سگهجي.

شاه بيگ ارغون جڏهين سنڌ تي ڪاهون شروع ڪيون هيون، ان وقت ڄام نظام‌الدين سمي جي وزير درياه خان حيڪا سنڌي اقتدار جي قائم رکڻ جي تحريڪ جاري ڪئي هئي، ان جو روح روان مخدوم بلاول هو. شاه بيگ جي حملن وقت مخدوم

صاحب خليفن سميت ان جي مخالفت ڪئي هئي. سيد محمد ميران جونپوري جي تحريڪ جي سنڌ ۾ منظم طرح مخالفت مخدوم صاحب طرفان ٿي.

انهن سڀني ڳالهين ڪري شاهه حسن ارغون ڪن منصوعي عذرن تي ملن کان فتوا وٺي ڪيس گهاٽي ۾ پيڙائي ڇڏيو. اهو حادثو سن ۹۲۹ هجريءَ ۾ ٿيو. سندس عقيدن جو ذڪر اڳ اچي چڪو آهي.

(۱۰) مخدوم نوح عليہ الرحمتہ:

مخدوم نوح جو اصل نالو ميان لطف الله هو، ليڪن نوح هوتزاني نالي هڪ درويش ڪامل جي وصيت جي ڪري سندس نالو بدلائي نوح رکيو ويو. هو مخدوم نعمت الله جو فرزند هو ۽ صديقي نسل مان هو، سن ۹۱۱ هجري ۾ تولد ٿيو. اهو آهو وقت هو جو ان کان پوءِ ٽن سالن بعد سنڌ جو نامور حاڪم ڄام نظام الدين وفات ڪري ويو ۽ ان جي جاءِ تي ڄام فيروز سنڌ جو حڪمران ٿيو. جيتوڻيڪ مشهور ائين آهي، ته مخدوم صاحب ظاهري ذڪر ڪنهن کان حاصل نہ ڪيو ليڪن سندن خانداني طريقو سهروردي هو، پوءِ اهو طريقو شيخ بهاؤالدين ذڪريا جي معرفت مليو هجي يا سڌو پشت بہ پشت سندن خاندان ۾ هليو آيو هجي. هڪ دفعي جو ذڪر آهي تہ مخدوم صاحب جو ڏهٽو ميان دوست علي ملتان طرف مسافريءَ ۾ ويو، غوث بهاؤالحق جي سجاه نشين وٽ وڃي مهمان ٿيو جنهن تحفي طور ڪيس پنهن جي بدّل دستار ڏني. جا پاڻ وٺي ڪڇ ۾ جهليائون، غوث بهاؤالحق جي فقيرن کي اها ڳالهہ پسند نہ آئي ۽ اهڙو ذڪر غوث صاحب جي سجاده نشين سان ڪيائون، جنهن تي ان خليفن کي جواب ڏنو تہ اسان مريد شيخ شهاب الدين سهروريءَ جا آهيون ۽ هي اولاد شيخ ابو نجيب جو آهن، جو خود شيخ شهاب الدين جو مرشد

۾ چاچو هو. ان ڪري سندن تعظيم ڪرڻ اسان تي واجب آهي"
(دليل الذاڪرين)

ان مان معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب شيخ ابو نجيب سهروردي بغدادي سهروردي طريقي جي اولاد مان آهن. سندن استاد مخدوم ديانه عربي هو. سندن خليفا گهڻا ٿي گذريا آهن، جن مان مکيه سيد ابوبڪر لکياري، ميان بهاؤالدين دلق پوش ٺٽو فقير ۽ عثمان هئا. (دليل الذاڪرين)

پاڻ وقت جي سياست کان جدا رهي صرف خلق الله کي روحاني فيض ڏيندا هئا. حڪومت وارن سان سندن تعلقات نيڪ هئا. پاڻ ٢٧ ذوالقعد سن ٩٩٩ هجري ۾ وفات ڪيائون، انهيءَ وقت سندن ڄمار ٨٧ ورهن جي هئي. سندن وفات وقت ڪين ڏهه فرزند هئا.

سندن طريقي جا ڏهر جي ذڪر طور پڙهيا ويندا آهن، سي ڪم و بيش ملتاني ڏهرن جي نموني جا آهن.

(١١) شاه عبدالڪريم:

شاه عبدالڪريم مٽياري سيدن جي خاندان مان هو. سن ٩٤٤ هجري ۾ مٽيارين جي شهر ۾ ڄائو هو. سندن والد جو نالو سيد لعل محمد يا سيد للو هو. هو به وڏو درويش هو. پاڻ مٽيارين مان لڏي بلڙي جي ڳوٺ ۾ وڃي سڪونت اختيار ڪيائون. سنڌيءَ ۾ عمده شعر چيو اٿس.

مخدوم نوح عليه الرحمته جي صحبت لاءِ وقت به وقت هالن طرف ويندڙ هئا. حالانڪ مريد شاه ابراهيم بخاريءَ جو هو، جو سلسلہ قادريءَ جو طريقو رکندڙ هو. شاه ڪريم عدم تشدد، حلم ۽ صبر ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندن ڪاند ۽ صبر جون ڳهٽيون ڳالهيون ملڪ ۾ اجا تائين مشهور آهن.

Gul Hayat Institute

وڏائي ۽ فخر تہ وٺن هوئي ڪون، سندن ڪرامات ۽ ملفوظات کي ميان عبدالواسع ٺٽوي بيان العارفين نالي ڪتاب ۾ ڇٽو ڪيو آهي. پاڻ ١٢ فرزند ڇڏي سن ١٠٤٤ هجري ۾ بلڙي جي شهر ۾ وفات ڪيائون.

هي آهي مختصر احوال شاه صاحب جي زماني ۽ ان جي ماحول جو، جنهن جي روشنيءَ ۾ ناظرينن کي شاهہ صاحب جي خيالات کي معلوم ڪرڻو آهي.

Gul Hayat Institute

فصل ٽيون

شاهه صاحب سنڌ جو قومي شاعر

شعر اها خدائي ذات آهي جا ڪن ٿورن کي نصيب ٿيندي آهي. باهه جو مثال وٺو ته اها جيئن ساڙڻ جو ڪم ڏئي ٿي، تيئن طعام پچائڻ ۽ ڳاڏين هلائڻ وغيره ڪيترن مفيد ڪمن ۾ به استعمال ٿئي ٿي. جيڪڏهن اها نقصان پهچائي ٿي ته فائدا به منجهانس گهڻا آهن. مطلب ته جهڙي مقصد لاءِ ڪيس ڪتب آڻبو، اهو حاصل ٿيندو، اهڙيءَ طرح شعر جي به حالت آهي، اُن ڪي جي قومن ۾ انقلاب ۽ بيداري آندي، بهادري پيدا ڪرڻ، اخلاق جي درستي ۽ خود شناسي پيدا ڪرڻ جي ڪم ۾ آئي سگهجي ٿو، ته ساڳيءَ طرح اخلاقن بگاڙڻ مستي ۽ ڪاهلي پيدا ڪرڻ ۽ خيالن جي خرابيءَ جو ڪارڻ به شعر ٿي سگهي ٿو. انهيءَ نقطہ نگاهه ڪري شاعر به گهٽ ۾ گهٽ ٽي قسمن جا ٿي سگهن ٿا. شعر جي لحاظ سان سندن جدا جدا قسمن کي پوريءَ طرح سمجهائڻ لاءِ آءٌ ڪين هيٺ ٽن قسمن ۾ ورهايان ٿو.

(۱) ادبي شاعر:

هي اهي شاعر آهن، جي زبان تي پورو عبور هئڻ ڪري ملڪ جي هر سامهون ايندڙ سوال تي شعر چوڻ ٿا، جنهن ۾ پنهن جي علمي قابليت، زبان جي خوبين، جذبات دل، فطرت جي مصوري، قصن، ڪهاڻين، دوستن ۽ محبوبن جي تعريف، وڏن ماڻهن، بزرگن

۽ حاڪمن جي ثنا ۾ صرف ڪندا آهن. سندن ڪلام ۾ اگرچ نفاست ۽ نزاڪت گهڻي هوندي آهي، ليڪن مقصد ۽ مرادون معمولي هئڻ ڪري ملڪ ۽ ماڻهن لاءِ انهن جي ڪلام مان سواءِ ادبي فائدي جي ٻيو ڪو وڏو فائدو حاصل نه ٿي سگهي ٿو.

(٢) اخلاقي شاعر:

هي انهن شاعرن جو قسم آهي، جي تصوف جي رازن، فلسفي جي پيچيده سوالن، انسان جي اعليٰ امنگن تي غور ۽ فڪر ڪرڻ بعد پنهن جي خيالن کي نظم جي لڙيءَ ۾ پوئڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. پوءِ ڪڏهين اهي راز ۽ خيال مثنوي مولانا روم وانگر قصن ۽ ڪهاڻين جي صورت ۾ بيان ڪن ٿا ته ڪڏهن حافظ شيرازي ۽ سعدي وانگر غزلن ۽ بيتن جي جدا جدا طرزن ۾ ظاهر ڪن ٿا.

(٣) قومي شاعر:

هن قسم جا شاعر، ملڪ ۽ قوم سان محبت رکڻ ڪري ماڻهن جي سياسي، اخلاقي، اقتصادي حالتن جو غور سان مطالع ڪرڻ بعد قوم جي ڪمزورين، خامين، مشڪلاتن ۽ خوبين کان بخوبي واقفيت حاصل ڪرڻ بعد انهن جي ڪارڻن ۽ اسبابن تي فڪر ٿا ڪن. قوم جو ماضي، حال ۽ مستقبل سندن اکيان رهي ٿو. پوءِ هو قوم لاءِ ڪو نصب العين مقرر ڪن ٿا، ۽ انهيءَ تي پهچڻ لاءِ جي خيال ۽ تجويزون سندن دماغ ۾ وهن ٿيون تن سيني ڳالهين کي هو پنهنجي ڪلام ۾ قوم اکيان پيغام جي صورت ۾ پيش ڪن ٿا.

مٿي ذڪر ڪيل شاعرن جي قسمن جي نقطه نگاهه کان جيڪڏهين شاهه صاحب جي ڪلام تي نظر ڪبي ته هن ۾ ٽوين ئي قسمن جي شاعرن جون خاصيتون خاص طرح ڏسڻ ۾ اينديون.

جنهن صورت ۾ شاهه صاحب اخلاقي توڙي قومي شاعر جي حيثيت ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي ۽ انهي ٻنهي پهلوئن مان هرهڪ

تي جدا ڪتاب لکي سگهجي ٿو. تنهن ڪري سندس شعر جي تصوفي ۽ اخلاقي ڪمالات جو بيان ڪرڻ تصوف جي ماهرن ۽ فلسفي جي عالمن لاءِ ڇڏي، آءٌ صرف سندس قومي شاعر جي پهلوءَ کي پنهنجي محدود معلومات ۽ وسائل مطابق بيان ڪرڻ جي حتي الامڪان ڪوشش ڪندس.

منهنجو اهو پڪو رايو آهي ته شاهه عبداللطيف سنڌ جو قومي شاعر آهي. سندس اڳيان سنڌ ملڪ جو خاص تخيل هو، جنهن تي ايندڙ فصل چوٿين ۾ بحث ڪيو ويندو. اهڙيءَ طرح سان ڪيس سنڌي قوم جو به خاص تخيل هو. جنهن جو احوال به جدا جڳهه تي آندو ويندو. هتي صرف هي ٻڌائڻ مقصود آهي ته ڪيس جنهن ملڪ ۽ قوم جو تخيل هو، انهيءَ ملڪ جو گهٽيو پاڙو هن پيرين پنڌ ڪري گهمي ڏٺو. اتي جي ماڻهن سان گڏ گذاريائين، سندن عادتن ۽ اخلاقن کان واقف ٿيو. سندن جهونا قصا ۽ ڪهاڻيون ٻڌائين، سندن رسمن ۽ رواجن جو غور سان مطالعو ڪيائين. سندن سياسي، معاشرتي، اخلاقي، اقتصادي حالتن کي نظر سان ڪڍيائين. انهن جي ڏکن ۽ سورن کي محسوس ڪيائين. سندن خوبين کي جانچيائين سندن ماضي ۽ مستقبل تي غور ڪيائين. انهن جي ڪمزورين ۽ خامين جي معلومات حاصل ڪيائين.

Gul Hayat Institute

مطلب ته انهيءَ زماني جي سنڌ جي حالات جو ڪيس پورو پورو مطالعو ٿي ويو هو. ايتري ساري معلومات بعد هن پنهنجي شعر ۾ جيڪي چيو آهي انهيءَ تي جيڪڏهن قومي نقطہ نگاهه سان غور ڪبو ته هيٺيون ڳالهيون نمايان طور ڏسڻ ۾ اينديون.

(۱) وطن جي حب:

شاهه صاحب جي ڏينهن ۾ جيتوڻيڪ ڪلهوڙن جهڙن مذهبي خيالن جي حاڪمن جي حڪومت هئي ۽ اورنگزيبي سياست جو دور چالو هو ليڪن شاهه صاحب تي نه اورنگزيبي سياست اثر ڪيو

۽ نہ گهڻي قدر اڪبري سياست جو اثر ٿيو بلڪ هن تي قديم سنڌي سياست جو اثر پيو. هن وطن جي حب کي عين اسلام جي احڪام پٽاندر ايمان جو جزو سمجهي سنڌ کي پيار ۽ محبت ڪئي "پئن اسلامزم" جو خيال سندس وهم ۽ گمان ۾ بہ نہ آيو. هن بين‌الاقواميت کي "پئن اسلامزم" کان جدا ٿي سمجهيو. سندس ڪلام ۾ ڪٿي بہ مسلمان ملڪ يا مسلمان قوم ڏي اشارو ڪونہ آهي. سندس سڄو ڪلام وطن جي محبت، آزادي، ترقي ۽ اقتدار جي جذبات سان ڀريو پيو آهي.

چوي ٿو تہ:-

"سائينم سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار."

ٻي هنڌ چيو اٿس تہ:-

واجهائي وطن کي، جي ساري ڏيان ساهہ،
تربت منهنجو بند ۾، قيد م ڪريجاهہ،
پر ڏيهاڻي پرينءَ ري ڏار م ڏريجاهہ،
ٿڏي مٿي ٿر جي ولهيءَ وسائجاهہ،
پويون ٿئي پساهہ، تہ نجاهہ مڙهہ ملير ڏي." (شاهہ)

(٢) ديسين جي محبت:

شاهہ صاحب جي ڪلام مان ٻي جا نمايان ڳالهہ ڏسڻ ۾ ايندي سا سنڌ ديس جي رهاڪن جي اڪير ۽ محبت آهي. هن وٽ هندن ۽ مسلمانن جي تميز وطن ۽ قوم جي لحاظ کان ڪا بہ ڪانہ آهي. جي سندس ڪلام تي نظر وجهندؤ تہ:-

ديسي سيڻ ڪجن، پرديسي ڪهڙا پرين."

جو آواز هڪ طرف ٻڌڻ ۾ ايندؤ تہ "جيها جي تيها مون مارو مڇيا" ٻي طرف ڪنن تي پوندو.

باوجود انجي تہ هو محمد ڪارڻيءَ جو سچو ضروري

چاڻي ٿو. هو صاف چئي ڏئي ٿو ته سچي مسلماني تڏهين ئي ماڻي سگهبي جڏهين دوبينائي دور ڪري "اشهد" جي اڪسان دنيا جي شين ۽ ماڻهن کي ڏسبو. هو پيغمبر اسلام کي رحمة العالمين سمجهي ٿو ۽ حق کي اسلام سمجهي چوي ٿو ته:-

"ڏسڻ ڏسين جي، ته هم کي حق چئين،
شارڪ شڪ م ني، انڌا انهيءَ ڳالهه."

مسلمانن جي جداگانه قوم جي نظريي کي اميرانه ذهنيت جو نتيجو سمجهي ٿو. هن جي خيال موجب جهڙيءَ طرح سج جي روشني ۽ هوا کي چند شخصن ۽ طبقن جي ملڪيت تسليم ڪرڻ ۽ بنائڻ انسان ذات جي ڪثير تعداد سان ظلم ۽ دشمني ڪرڻ جي برابر ٿيندو اهڙيءَ طرح حق کي به محدود ڪري ڪنهن مخصوص گروه جي ملڪيت يا ورثو بنائڻ ساڳي ذهنيت جو نتيجو ٿيندو. هو هندن ۽ مسلمانن جي موجوده معنوي تفاوتن تي جڏهين نظر ڪري ٿو ته بي اختيار ٿي چوي ٿو ته:-

"ان پر نه ايمان، جو ڪلمي گو ڪوٺائين،
دغا تنهن جي دل ۾ شرڪ ۽ شيطان،
منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهين."

ساڳيءَ طرح هندن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:-

"ڪوڙو تون ڪفر سين، ڪافر نه ڪوٺاءِ،
هندو هڏ نه آهين، جٽيو تو نه جڳاءِ،
تلڪ تنهين کي لاءِ، سچا جي شرڪ سين."

ڪفر ۽ اسلام کي هو روحاني دنيا جون ٻه حقيقي منزلون يا حالتون سمجهي بحث ڪري ٿو. تنهنڪري ملن ۽ پنڊتن جي انسان ذات جي وچ ۾ پيدا ڪيل بي معنيٰ فرقن ۽ تفاوتن کي هو حق جي سامهون پردا ۽ حجاب ٿو سمجهي.

آخر اهڙو اندر جو اجريل ۽ صاحب نظر اهي منصوعي فرق جا نظريا ڪيئن قبول ڪري ٿي سگهيو؟

Gul Hayat Institute

(٣) ملڪ جي آزادي- فرخنده حالي ۽ ترقي:

شاهصاحب جي ڪلام ۾ ٿي خاص ڳالهيون ملڪ جي آزادي، فرخنده حالي ۽ ترقيءَ جو تصور، اميد ۽ آرزو آهي. اوهان جيڪڏهن سندس ڪلام تي غور سان نظر ڪندا ته، ڪيترن جڳهن تي زنجيرن جي ٽٽڻ، قلعن ۽ ڪوٽن جي ڪرڻ، قيدن ۽ بندن کان آزاد ٿيڻ لاءِ دعائون گهربل ڏسندا.

هڪ هنڌ چوي ٿو ته:-

"جسو زنجيرن ۾ راتو ڏينهان روءِ،

"ڪڇيءَ ڳانا لوهه جا، زيريون ۽ زنجير،"

ٻي طرف چوي ٿو ته:-

"منهن جي آس اها ڪڏهين ڪيرائيندي ڪوٽ کي"

جڏهين سرتين، جيڏين ۽ پر وارين قومن کي آزاديءَ ۾ فرخنده حالي جي زندگي گذاريندو ڏسي ٿو ۽ پنهنجي ملڪ ۽ ماڻهن کي غلام ۽ پٺ تي پيل ڏسي ٿو ته بي اختيار زبان مان نڪريو ٿو وڃيس ته:-

"مون جيڏيون ملير ۾ ٿيون چونڊن موڪ مهاءِ"

شاه صاحب سنڌ جي سهڻين سينگارن، پلر جي پالوٽن، پٽن جي پاهن، ڪٿوري خوشبوءِ، مدائتن مينهن جو ته شائق ٿو ڏسجي، سنڌ ۾ سڪار لاءِ خاص دعائون ٿو گهري- ڏکارين ۽ موزين جي ڏيهه مان ڀاڙ ٻڻ جي پٽيان آهي. جڏهين جڳ ۾ مانڊائٽن جو واءِ اتر ڀار ڏي ڪڪر ڪارونيار ۽ مندائتن مينهن جي وسڻ جا ويس ڏسي ٿو ته هڪ انقلابي وانگر خوش ٿئي ٿو. ڪيس خبر آهي ته مهانگو ميڙڻ ۽ پنجن مان پندرهن ڪرڻ وارا (چور بازاري) جلدي ختم ٿيڻ وارا آهن ۽ سکهوٽي هاري هر جو مٺيو هٿ ۾ ڪٿي ملڪ جي سياسي جمود واري زمين کي کيڙي ان ۾ آزاديءَ جو ٻج پوکڻ وارا آهن، جلد ئي سکيجي ساوڪ ٿيندي ڏولائي

جا ڏينهڙا ويندا سنگهار سڪيا ۽ ستايا ٿيندا.

شاهه صاحب جي باريڪ بين نظر سنڌين جا عيب به سندس اڳيان پڌرا ڪري ڇڏيا هئا ۽ ڪيس انهن ۾ هيٺيون خاميون ڏسڻ ۾ آيون.

(۱) احساس ڪمتري:

هن ملڪ ۾ هيءُ عام چوڻي آهي ته "ولايت جي ڪهڙ سنڌ ۾ مينا" سا حقيقت شاهه صاحب هوبهو اکين اڳيان ڏٺي. ان وقت سنڌ اندر هر صديءَ ۾ ڌرتيءَ جي ڌڻي، سنڌو نديءَ جي ڦيرن گهيرن، ٻوڏن ۽ سوڪن جي واقعات، آبپاشيءَ جي ذريعن جي پوري انتظام نه هئڻ، بارش جي گهٽ هئڻ، اندروني ۽ بيروني ڌاڙيلن جي حملن (پوءِ اهي حاڪمن طرفان هئا يا ڌاڪن طرفان) حالتون غير تسلي بخش بنائي ڇڏيون هيون.

شهري زندگي تمام ڇڻي هئي. ماڻهن جو گهڻو تعداد مال تي گذران ڪرڻ ڪري خانه بدوش زندگي گذاريندو هو. آبادي به سدائين ساڳي زمين تي نه هئڻ ڪري آبادڪار پيا پٽ بدلائيندا هئا. ان ڪري علم ۽ ٻي ترقيءَ لاءِ سندن واسطي حالتون سازگار نه هيون. ان جي مقابلي ۾ دهلي، گجرات ۽ پنجاب طرف حالتون مختلف هيون. بارش گهڻي آبادي جام، خانه بدوش زندگي گهٽ هئڻ ڪري امن امان وڌيڪ شهري زندگيءَ جي زياده هئڻڪري اتي جا رهاڪو علم ۽ آسودگيءَ ۾ سنڌين کان وڌيڪ هئا. نتيجو اهو نڪتو ته هر ٻاهران آيل ماڻهو سنڌ ۾ اچڻ بعد معتبر شمار ٿيڻ ۾ ٿي آيو. پنجاب جا پير، افغانستان جا حملڪندڙ، دهليءَ جا نواب تن جو ملڪ ۾ ڏاڪو ويهي ويو هو. اڪبر جي قومي سياست، اورنگزيب جي مذهبي پاليسي، مهدوي طريقت، دهليءَ جي نوابن جو طرز معاشرت، مغلن جي فارسي سنڌ کي

ويڙهي ويل هئي ”نـنڍو صوبو ۽ سندس ننڍا دماغ (۱)“ ۽ ”ڳڌهن ۽ الن جي هلائڻ واري قوم(۲)“ جا طعنا سنڌين کي صرف هن وقت ڪونه ٿا ڏيڻ ۾ اچن پر ان وقت ٻه وڏيرن ۽ ملن جو ڪثير طبقو پاڻ وساري ويهي رهيو هو. سنڌي قوم جي تهذيب زبان آزاديءَ ۽ فرقي جو ڳالهيون وسري ويون هين.

شاه صاحب نهايت درد دل سان اهي حالتون محسوس ڪيون ٿيون ڏسجن ۽ انهن کي مدنظر رکي سنڌين کي خطاب ڪيو اٿس ته:-

”ايءَ نه مارن ريت جئن سيڻ مٽائين سون تي.“

وري ٻي هنڌ جوي ٿو ته:-

”ڀکين جي پريت، مارڙين سين نه مٽيان.“

(۲) ابن الوقتي:

سنڌين ۾ ٻي وڏي خامي جا شاه صاحب ڏٺي هئي سا هئي سندس وڏيره ڪلاس جي ”ابن الوقتي“ هتي مثال مشهور ٿي ويو آهي ته:-

”جيڪو واءَ لڳي ان کي سامهون ٿئجي.“

هتي جا وڏا ماڻهو ڍنڍ جي ڀکين وانگر هميشه پاڻي يعني سک سان ڀڏل هئا جيڪو پاسو زور ڏسندا هئا وڃي ان جو طرف وٺندا هئا. اصولن ۽ مقصدن خاطر جئڻ ۽ مرڻ جي ستي ئي ڪانه پيل هين.

جيئن اڄ ڪلهه جي حالت اها آهي ته جڏهين انگريزن جي حڪومت هئي ته سنڌي وڏيرن انهن جي غلاميءَ جا القاب ۽ عزتن حاصل ڪرڻ ۾ فخر ٿي سمجهيو، هاڻ جڏهين هوا بدلي

(۱) ۱۹۳۸ع ۾ سردار پٽيل چيو لياقت علي خان ۱۹۴۸ع
(۲) ۾ چيو.

Gul Hayat Institute

آهي ۽ گورن جي جاءِ ڪارن والاري آهي ته اسان جا اهي ماڻهو وري هنن بدليل حاڪمن جي ڪنجڪ جهلڻ ۾ مشغول آهن. اهڙي ساڳي حالت شاه صاحب به ڏٺي ۽ ڏاڍو درد ٿيو ٿو ڏسجيس. اهڙي حالت ۾ چوي ٿو ته:-

هي منهن ڏيئي ٻن، تون وه، ڪائي نه مرين؟
تان جي ملير ڇائيون، تسوسين سڱ نه ڪن،
تون ڪيئن منجهان تن، پاڻ ڪوٺائين مارئي!

ان وقت قحط الرجل ڏسي ڪيس سنڌين جي قديم بهادري ۽ غيرت جا ڪم ياد اچن ٿا، سومرن جو سرندي مري وڃڻ ۾ غير سنڌي اقتدار اڳيان ڪنڌ نه نمائڻ، دريا خان جو پڻ سوڊو فنا ٿي وڃڻ، ليڪن خوشيءَ سان ڌارين جي غلامي قبول نه ڪرڻ ڪيس هن مرثيه چوائڻ لاءِ مجبور ڪن ٿا:-

اڄ نه اوطاقن ۾، تازا پٽر ڪک،
آ ديسي اٿي ويا، پٺي اڏامي رک،
سامي ڪئي سنک، وينائي واٽ ٿيا.

اهو سڀني طبقي جي ماڻهن جو حال هو، ليڪن جڏهين هن ڳوٺن جو سير ڪيو، عام غريب ماڻهن سان مليو، مارئيءَ جي حب الوطني، سسئيءَ جي وفاداري، سهڻيءَ جي سرويچيءَ جا قصا ٻڌائين ٿي ته وري دل ني لوڙهيائين ۽ چئي ٿي ڏنائين ته:-

”اڃا سي آهن، جي سزا وار سنگتين جا
وينا وڃائين، جي سناسي سڀئين“

(٣) خانه جنگي:

سنڌين ۾ شاه صاحب ٽين وڏي خامي ”نفاق“ جي ڏٺي. بدويانه زندگيءَ جو اهو هڪ مکيه جزو ٿيندو آهي ته قبيلي قبيلن

۾، مائٽ مائٽن ۾ حسد ۽ اڻ سهائي ڪري وڙهيا وڙنا هوندا آهن. خود مطلبي سندن زندگيءَ ۾ گهر ڪري ويهي وڃڻ ڪري منجهائن سڀڪو سياري جي سوڙ پيو پاڻ ڏي سوربندو آهي. جيتوڻيڪ بهادريءَ ۽ قربانيءَ جو مادو گهڻو هوندو اٿن پر ”شيرشاه جو شڪرو گهر جا ڪڪڙ ماري“ وانگر سڀ ٿـي اوزار پاڻ تي پيا آزمائيندا آهن، پنهنجي تي آيا رهندا. ڌارين تي عمت ٿي ڪنڌ ٽيندي اٿن ۽ انهن جي غلامي ڪرڻ تي فخر پيا سمجهندا آهن. انهيءَ ڳالهه سندن قومي شيرازو ٽـڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو هو. نه قوم ۾ اتحاد ۽ اتفاق رهيو هو ۽ نه وري متحد نصب‌العين ٿي رهيو هون. قومن جي هستي مقصدن جي قائم رکـڻ سان رهي سگهي ٿي. هڪ شاعر چيو آهي ته:

زنـدگاني را بقا از مدعاست
ڪار دانـش داد از مدعاست
ماز تخليق مـقاصد زنده ايم
از شعاع آرزو تـابنده ايـم

اهڙين نفاق وارين حالتن کي ڏسي شاه صاحب سنڌين کي هينئن طرح مخاطب ٿئي ٿو:-

واڳر ڪيو وتن، پرت نه چنن پاڻ ۾،
پسو پـڪيڙن، ماڇيئان ميـٽ گهڻو.

ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:-

”ڏڻ ڏارڻ ڏار رهڻ، اي نه سنگهارن سٽ“

وري جڏهين قديم اوج ۽ نفاق ياد پونس ٿا ته بي اختيار چيو وهي ته:-

ڪٿا منجهه قراں هٿا هيڪاندا سنگ ۾،
ڳاهي ڳاهه فراق جي، ڪيا ڌارون ڌار،
نجاڻـا ڪيـهـاں ميلو ٿيندو سڄڻين.

Gul Hayat Institute

(۴) آرام طلبي:

چوٿين خامي جا شاه صاحب سنڌين ۾ ڏني، سا هئي سستي ڪاهلي ۽ آرام طلبي، جي هر ڪنهن مشڪلات کي منهن ڏيڻ کان پئي گسايو. "سک جا سانگي" ٿيڻ جي عادت منجهن ويهي ويئي هئي. گذر به سکيو ملي، گهڻي تڪليف نه هجيس، ترقي به بنا مشقت جي حاصل ٿئي. آزادي به آسمان مان ڪِرڪي اچي، دوست به گهر ويٺي ملي، باقي پاڻ ڪوشش ڪو نه ڪندا. هن جڏهين چوطرف نظر ڊوڙائي ته دنيا جون ٻيون قومون ۽ ملڪ ترقي ڪندا وڃن ٿا. هتي اجا سستي لڳي پيئي هئي، نڪو ٿا پاڻ سڃاڻن، نڪو ٿا نصب‌العين مقرر ڪن، نڪو جفاڪشي ڪرڻ تي پاڻ کي هيرين. ماڻهن جون اهي حالتون ڏسي ڏاڍو ڏک ٿي ٿيس ۽ چئي ٿي ڏنائين ته:-

جڏهين ستيون جي، پتر پير ڏُکيا ڪري،
تڏهين تنهين ڪي، ماڻ ستي نه ٿي چڏيو.

ٻئي هنڌ چوي ٿو ته:-

غافل غفلت ڇوڙ، تون ڪيئن اٿاسي اوجهرين؛
ڇپاتا ڄڙهي ويا، وڃي پهتا ٿوڙ؛
نيڻ ننڊ اکوڙ، جم ورن ۾ واڪا ڪرين.

وري چوي ٿو ته:-

وهين ۽ ويلا ڪرين، اڃا نه اڪنڊ آهه؛
سي لاڳاپا سڀ لاهه، اوربان اپارين جي.

هن جيڪڏهين مٿي ذڪر ڪيل عيب ۽ خاميون سنڌين ۾ ڏٺيون، ته منجهن ڪي خوبيون به محسوس ڪيائين جنهن ڪري خوش ٿي ٿيو ۽ اميدون ۽ آسرا پيدا ٿي ٿيس.

Gul Hayat Institute

سنڌين جون خاص خوبيون جي ڪيس ڏسڻ ۾ آيون سي هيٺيون هيون.

(۱) حب‌الوطني:

شاهه صاحب سنڌين ۾ جي خوبيون ڏٺيون، تن مان پهرين سندن ديس سان پيار ۽ محبت هو. هن عام ٻنن ۽ مڱڻهارن کان وطن لاءِ بهادريءَ سان ڪنجي سرڻ وارو قصو ۽ ڪهاڻي دودي سومري جو ماڻهن ڪي چاهه سان ٻڌندو ڏٺو هو، شادين ۽ خوشيءَ جي موقعن تي مارئيءَ جي وطن ۽ مارن جي اسير جا گيت گهرن ۾ زالن ۽ ڳائيندڙن کان دلچسپي سان ڳائيندي ٻڌا. عام سنڌين جي ڳوٺن ۽ ٻنن جي محبت جا داستان ٻڌائين ۽ ڏٺائين. هن ڏٺو ته سنڌ جا ماڻهو اڪثري وطن ڇڏي ٻين ملڪن ۾ وڃي گهڻي وقت تائين رهڻ لاءِ خوشي سان تيار نه هئا. جيڪڏهين ڪي مسافرين ۾ ويندا هئا ته سرهه وانگر اکيون هميشه جبل (سنڌ) ڏي کنيو پيا نهاريندا هئا ۽ سندن آس اميد هميشه اها پئي رهي ته ڪڏهين ٿو مولا واڳ وطن تي وارين. انهن ڳالهين مٿس ڏاڍو اثر ڪيو ٿو ڏسجي. مارئي جي سر ۾ شاهه صاحب جهڙي نموني وطن جي اسير ۽ پيار کي ظاهر ڪيو آهي، سو ڇڻ ته سنڌي دهقاني زندگي جي حقيقي اکين ڏٺي تصوير ڇٽي اٿس. هن تي ڌارين جي تهذيب، تمدن، پيسي، علم ۽ ترقي وغيره جو ڪوبه اثر نٿو ٿئي. هو ٻين جا بنگلا ڏسي پنهن جون جهوپڙيون سنائڻ عيب سمجهندا هئا، هن وٽ ڌارين جي دنياوي لباس (ٺاٺ) محلاتن (تمدن) کاڌن خوراڪن (شاهوڪاري) قلعن ۽ ڪوٽن (لشڪر ۽ سپاهه) ۽ هارن سنگارن (طرح طرح جي سياسي ۽ مذهبي نظرين) کان پنهن جي ملڪ جي ماڻهن جي سادگي، خانه بدوشي، مسڪيني، بي سرو ساماني، بي علمي، اڻوجهائي هزار دفعه وڌيڪ پسند هئي. هو ور ور ڪريو عمر (حڪمران قوم) کي چئي ٿو ته:-

پٽ نہ پهريان سومرا، جا نڪيتان جيان؛
آءٌ ڪيئن لوئي لاهيان، ڪارڻ پڻ ڏينهان؛
جانسين ٿي جيان، ڪانڌ نہ ڪنديس ڪوپيو.

(٢) قومي محبت:

ٻي خوبي جا شاہ صاحب سنڌين ۾ ڏٺي، سا هئي ديسين ۽ مارن جي پياس، هنن تي مسئلہ وحدت‌الوجود جو اثر قديم وقت کان مختلف درويشن ذريعي پئي پيو آهي. تنهن ڪري هنن تي اورنگزيبي سياست ۽ مسلمانن جي جداگانہ قوميت جي نظريي جو گهٽو اثر نہ پيو. سندن انهيءَ حقيقت کي مارئيءَ جي واتان هيئين طرح بيان ڪري ٿو:-

"الست بربڪم" جڏهين ڪن پيوم
"قالو بلٰي" قلب سين، تڏهين تت چيوم
تنهين ور ڪيوم، وچن ويڙهيچن سين"

(٣) سرويچي:

ٽين خوبي جا شاہ صاحب کي عام سنڌين ۾ خاص طرح سان ڏسڻ ۾ آئي، سا سندن همت، قرباني ۽ سرويچيءَ جي مادي جي هئي، اگرچ سندن وڏيرو ڪلاس خود مطلبي، بزدلي جي خرابين ۾ غرق ٿيو پيو هو، ليڪن غريب طبقو هر قسم جي مشڪلاتن، مصيبتن ۽ تڪليفن کي منهن مقابل ٿيڻ جو عادي ٿي چڪو هو، جنهن ڪري منجهن برداشت ۽ قربانيءَ جو عظيم‌الشان مادو موجود هو. راءِ ڏياچ جو سخا ۾ سر ڏيڻ، سسئيءَ جا پنهونءَ خاطر جهنگ ۽ جبل جهاڳڻ، مومل جون راڻي لاءِ راتيون وهائي ڏينهن ڪرڻ ليلان جو چنيسر لاءِ ليلائڻ، سهڻيءَ جو ميهار لاءِ ڪاريءَ رات ڪنن ۾ گهڙڻ، وڻجاري جي ونيءَ جو ور لاءِ جر تڙ ڏيا ٻارڻ ۽ وڻ ٽڻ وائنٽيون هڏڻ، سنڌين جي صداقت ۽ قربانيءَ جا مثال سندس اکين اڳيان هئا. تنهن ڪري ساري رسالي ۾ اڪثر اهڙي

قسم جي واقعن کي پسند ڪري انهن جو ذڪر ڪيو اٿس. هن کي سر مگڻ، سر گهڙڻ، سر ڏيڻ جي ڳالهه راءِ ڏياچ جي آڪاڻيءَ ۾ خاص اثر ڪيو ٿو ڏسجي. اهڙيءَ طرح سسئي جو گهر ٻار پنهنجي ور (مقصد) لاءِ قربان ڪري جبل جهاڳڻ ڪين پسند آيو آهي، چوي ٿو ته:-

وريتيون ورو، آءٌ نه ورندي ور ريءَ،
جاڏي هن جبل جو، تانگهيندس تروءَ
جتن ساڻ ذرو، نينهن نبيرڻ نه ٿئي.

مومل جي قصي ۾ راڻي بنا ڪاڪ ڪڙهي، وڻ ٽڻ جلي وڃن ٿا. مومل جي جان پيئي جهري، جيستائين راڻو نقو مليس. سهڻيءَ جي سر ۾ چوي ٿو ته:

”ترڻ تڪڻ، تار گهڙڻ، اي ڪاڻارن ڪم“

۽ ٻئي هنڌ چوي ٿو ته:

جنهن کي ساڻ پريان جا سور،
تنهن کي ندي ناهه نگاهه ۾.

وري چوي ٿو ته:-

ائين هوند مئي، پر ٻڏيءَ جا پيٽا ٿيا.

(۴) رواداري:

چوٿين خاصيت ۽ خوبي جا شاهه صاحب سنڌين ۾ ڏٺي سا هئي مذهبي ڪٽرپڻي ۽ تعصب جي گهٽ هئڻ جي.

هو ٻاڻ کي بهترين سنڌيءَ جو نمونو تصور ڪري انهن جي فلاسفي هيئين طرح ادا ٿو ڪري:-

”پريان سندي پار جي مڙيئي مٺائي“

Gul Hayat Institute

ان ڪري هن جيڏانهن نظر ٿي ڪئي تيڏانهن سڄڻ سامهون پئي آيس. هو چوي ٿو ته ڪر پلي جين، ۽ سندس پرين جي ملڻ جون اميدون ڏسي ساڙ ۾ سڙن، هن کي کر جي ڪارڻ جو ذرو به خطرو نه هو، ڇاڪاڻ ته کيس خبر هئي ته ڪر اهي ڪاري سگهندو جن جو برتاءُ ساڻو هوندو. هن ڏٺو ته سنڌي دوستيءَ ۽ محبت جي بنياد تي هر ڪنهن سان سٺو برتاءُ ڪرڻ لاءِ تيار هئا، مذهب جو مطلب هنن وٽ پريت ۽ محبت هو ۽ نه ڪلفت ۽ نفاق.

هن ڏٺو ته جيتوڻيڪ ڪيترا ڏسڻ وائسٽا مذهب جي نالي ۾ ظاهر داري ڪيو منهن آهير نيائي اجرو رکيو اچن، پر دل ۾ هڇارا آهن ۽ وصال کي ويجها نه آهن. تنهن ڪري هن هنئين اصول کي پسند تي ڪيو.

"جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن سڄڻ سامهون."

مٿي ذڪر ڪيل ڳالهين مان اوهان پروڙي سگهيا هوندا ته شاه صاحب سنڌ ملڪ جي ماڻهن جي عادتن ۽ حالتن جو غور سان مطالع ڪرڻ بعد قوم جي ڪمزورين ۽ خامين کان هڪ طرف واقف ٿيو ته انهن جون خاصيتون ٻئي طرف ڏٺائين، جنهن تي ويچار ڪري هن سنڌين لاءِ ڪي سنيها ۽ تجويزون سوچيون. جن تي تفصيلوار بيان ٻئي هنڌ ڪيو ويندو. جي خاصيتون هڪ قومي شاعر جون ٿينديون آهن سي سڀ شاه صاحب ۾ موجود هيون ۽ هو نقطه نگاه کان سنڌ ملڪ ۽ قوم لاءِ نياپي ۽ پيغام ڏيڻ جو حقدار آهي.

Gul Hayat Institute

فصل چوٿون

شاه صاحب جي تخيل واري سنڌ

اسان شاه صاحب جي سنڌ جي قومي شاعر هئڻ تي بحث ڪري آيا آهيون. هتي ان ڳالهه تي بحث ڪنداسون ته شاه صاحب جي تخيل واري سنڌ جون حدون ڪهڙيون هيون. آيا اهي موجوده صوبہ سنڌ واريون حدون هيون يا ان کان وڌيڪ وسيع هيون ۽ اهي ڪهڙيون هيون.

بهتر ائين ٿيندو ته اسان سندس ڪلام مان سندس تخيل واري سنڌ (جنهن جي آزاد، آسودي ۽ ترقي يافته هئڻ جا هن خواب پي ڏٺا) جون حدون ظاهر ڪري ڏيکاريون.

سنڌو درياءَ جي ترائيءَ وارو ملڪ گهڻي وقت کان سنڌ جي نالي سان پيو سڏبو هو. ان ڪري اڪثر مؤرخن سنڌ ۽ هند کي جدا ڪري ليکيو آهي. اٽڪل ڏيڍ هزار سالن کان وٺي سنڌ ملڪن ٻن حصن ۾ ورهائجي ويو. اتر ڀاڱو جنهن ۾ گڏيل پنجاب ۽ سرحدي ضلعن هزارا ۽ ديره اسماعيل خان جا حصا به اچي وڃن ٿا سو پنجاب جي نالي سان سڏجڻ لڳو ۽ ملتان کان وٺي جهونا ڳڙهه جيسلمير ۽ مڪران جي وچ وارو ڀاڱو سنڌ جي نالي سان سڏيو ويو. جڏهين عرب آيا ته انهن به اهو سارو ملڪ سنڌ جي حڪومت ۾ ڏٺو ان ڪانپوءِ گهڻي وقت تائين انهيءَ ملڪ جا اگرچ جدا جدا حڪمران پئي ٿيا ۽ ڪڏهين به يڪي حڪومت ان تي

قائم نہ رهي تہ بہ انهي ساري ملڪ جي ماڻهن جو پاڻ ۾ ميلاپ رهندو ٿي آيو. هندوستان جي ذڪر ۾ اجان بہ ملتاني ۽ سنڌيءَ ۾ تفاوت ڪونہ ليکيو ويندو آهي.

موجوده سنڌ جا ڪيترا هندو ۽ مسلمان ملتان، بهاولپور، مظفرڳڙه ۽ ديري غازي خان جي طرف کان لڏي هيٺ آيا نا ڏسجن. سنڌ جي رهاڪن مان چانگ، لغاري، پرڳڙي، مري، ٽالپر، زرداري جلباڻي، لشاري، برهماڻي، نظاماڻي وغيره قبيلن جا ماڻهو ديري غازي خان جي طرف کان لڏي آيا، جو سندن گهرو ٻولي اجان تائين سرائڪي يعني اتر سنڌ يا سري جي ٻولي آهي. اهڙيءَ طرح سولنگي، نول، ميراسي بہ بهاولپور جي طرف کان آيل ٿا ڏسجن. چوڻ ۾ اچي ٿو تہ هندن جي لهاڻہ قبيلي جا وڏا بہ ملتان طرف کان هيٺ آيا هئا.

شاه صاحب ملتان تائين ويل ٿو ڏسجي، هڪ دفعي شاه عبدالڪريم جي قبي لاءِ پيڙي رستي اتان ڪاشي بہ آندي هئائين. سنڌس تعلق وارن ماڻهن مان ڪيترا سرائڪي ڳائيندڙ هئا. سهڻي ميهار جو قصو جو اصل موجوده پنجاب جي طرف جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو تنهن تي خاص طرح سان ڪلام چوڻ ۽ هير رانجهي جي بيتن ڪي جي ٻين شاعرن جا هئا پنهن جي مجلس ۾ ڳائڻ جي اجازت ڏيڻ (جنهن ڪري رسالن جي قلمي نسخن ۾ انهي سر جو داخل ٿي وڃڻ) ۽ بيراڳ هنديءَ جا ڪي بيت سکن جي گرن ۽ هندو ڀڳتن جا هئڻ ان ڳالهہ جي ثابتي آهي تہ شاه صاحب سنڌ ملڪ جي ان ڀاڱي کي وساريو ڪونہ آهي.

ٻوليءَ جي لحاظ سان ڏسجي ٿو تہ سنڌ آڳاٽي وقت کان ڇهن مکيہ ڀاڱن ۾ ورهايل هئي. هڪ سرو جنهن ۾ سرائڪي طرز جي سنڌي ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي جو حصہ ملتان، بهاولپور ۽ مظفرڳڙه ۽ ديري غازي خان کان سکر ضلع جي حدن تائين هو. ٻيو سنڌ جو مرڪزي حصہ جنهن مان سنڌي ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي سو سکر کان موجوده ڪڇ رياست جي حصہ تائين هو. ٽيون

حصو قلات، لس ٻيلو، مڪران، سڀ ڪـان هيٺ بلوچستان جو حصو هو جنهن ۾ بلوچيءَ سان گڏ سنڌي ٻ ڳالهائي ويندي هئي. چوٿون حصو ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ جيسلمير جي ڀاڱن جو هو جن ۾ سنڌيءَ سان گڏ ڪڇي،ڪاٺياواڙي ۽ مارواڙي زبانون ڳالهائيون هيون. ليڪن انهن سڀني ملڪن جي حصن جا رهاڪو هڪ ٻئي ۾ اهڙا ڳنڍيا پيا هئا جو سندن تواريخي واقعات قصا، ڪهاڻيون، رسمون رواج، سٽيون مائٽيون، لڳ لاڳاپا هڪ ٻئي سان گهرا ۽ گهاٽا هئا. شاهه صاحب جي ڪلام ۾ ٻي ٻوليءِ خواهه جاگرافي جي لحاظ سان هن وسيع ملڪ جي انهن مڙني ڀاڱن جي عشقيه افسانن ۽ اتي جي رهڻي ڪهڻي جو پورو پورو نقشو نظر اچي ٿو مثلا مڪران جو سسئي پنهون جي آکاڻي وارو قصو خاص طرح سسئي جي ڪيترن سرن ۾ بيان ڪيو اٿس. چوي ٿو ته:-

ڪيچان آيـو قافلو، پليرو پـانيان؛
ٻڌي جا پيرن جي، لڱن ڪي لاهيان؛
چنبيلي چايان، جي سون نيو پـاڻ سان.

ٻي هنڌ چوي ٿو ته:-

ڪاڏي سنهن مڪران جو، ڪاڏي پريان پار؛
ليڙن جـو لطيف چئي، سونهون ٿيو سردار؛
جو ملڪ جو مهندار، سو مولا مونکي ميڙئين.

اهڙي طرح لس ٻيلي جي نواب سپڙ جي سخاوت جي ساراهه ڪندي چيو ته:-

ذات نه آهي ذات تي، جو وهي سو لهي؛
آريون ابوجهن جـون، سپڙ ڇـام سهي؛
جوراءَ وٽ رات رهي، تنهنکي جکي جانڪتيان نه ٿئي.

Gul Hayat Institute

ٻي هنڌ چوي ٿو ته:-

ميرا پسي سڱڻا، سپڙ سڌ ڪيا
سڀوجهن سڻا، اپوجهن آسرو.

ڪڇ سان ٻه شاه صاحب جي دل ۾ سڀنڌ آهي سندس راجائن بابت ذڪر ڪندي چوي ٿو ته:-

لاکا لک سڄڻ، ڦلاڻيءَ ڦير پيو؛
جنهن پوراڻا راڄيا، ڪوٽن ڏٺي ڪنبن؛
جنهنجو جاڙيجن، ستي سنڄو نہ لهي.

وري ٻي هنڌ چوي ٿو ته:-

پڄڻان پلي پير، وڏو راءُ رڪاب ۾؛
ڪڇ رهندو ڪير، لاکو لوڙائن سين.

جاڙيجا قبيلي جي ڪڇ تي گهڻي وقت کان حڪومت هلي آئي آهي. هن وقت جا راجا بہ انهيءَ نسل مان آهن. انهن مان لاکو ڦلاڻي خاص طور تي مشهور سردار ٿي گذريو آهي. لکي لاکي ڦلاڻي جي مشهور گهوڙي هئي جنهن لاءِ ڀٽائي صاحب چوي ٿو ته:-

لکي ۽ لاکو، ٻئي مڻا ٻاجهہ ٿيي؛
قادر لاٿو ڪڇ تان، اديون اولاڪو؛
واندين ۾ واڪو، ريٻاڙي رهي ويا.

شاه صاحب جو ڪلام اڄا تائين ڪڇ جي گهڻي ڀاڱي ۾ ڳايو ويندو آهي. ڪاٺياواڙ رياستن مان جهونا ڳڙه کي خاص طرح شاه صاحب سورٺ جي سر ۾ ياد فرمايو آهي. ٻيجل ۽ راءِ جي قصي تي هيئين طرح چوي ٿو ته:-

Gul Hayat Institute

جاجڪ جهونا ڳڙه ۾، ڪو عطائي آيو،
تنهن ڪامل ڪڍي ڪينرو، وڃي وڄايو،
شهر سڄو ئي سر سان، تندن تپايو،
دايون در مانديون ٿيون، پاڻن پاڏايو،
چارڻ ئي چايو، تہ ماري آهي منگڻو.

بي هنڌ چوي ٿو تہ:-

محلين آئيو منگڻو، ساز ڪئي سرندو،
سر جي سدا سر ۾، ڪهور هٿي ڪهرندو،
مٿي ري ملوڪ جي، چارڻ نہ چرندو،
جهونا ڳڙهہ جهرندو، پوندي جهان ۾ جهروڪ ۾.

مومل ۽ راڻي جو قصو جيسلمير جي طرف جو آهي. جيسلمير جي شهر کان پري هڪ ڳوٺ لڏورو نالي (جنهن جو نالو بگڙجي لڊاڻو ٿي پيو) هو اهو هاڻ ويران ٿي پيو آهي. ان جي هيٺان ڪاڪ نالي ندي وهندي هئي جنهن جي ڪنڌيءَ تي مومل ماڙي ٺهرائي هئي. ڊٽ، لڊاڻو، ڪاڪ انهيءَ طرف جا نالا آهن جن جا نالا ڀٽائي گهوٽ پنهن جي ڪلام ۾ آندا آهن. هو چوي ٿو تہ:-

"لڊاڻيا لوڊي ٿيا، وطن منجهہ وصال."

......

"ڊاتي گهٽا اچن، من سوڍي ونگسيو."

......

وري چوي ٿو:-

سوڍي سستي لوءِ، ڪاڇامون سان ڳالهہ ڪئي
سا جا پڌر پوءِ، تہ سرتيون ڪانہ سمهي.

Gul Hayat Institute

گجر ڪي گجمين جون، تارن ۾ تپرون،
هٿي حاڪمن ڪي، زور پسريون زبرون،
ڪاٽ ڪنديءَ قبرون، پسو پر ڏبهن جون.

......

”ڏٿ ۾ وجھ ڏول، ڪاٺياري ڪاٽ ڪري.“

اهڙيءَ طرح شاه صاحب هاڙهي جبل، پب جبل، هنگلاج وندر، جاٺو، حب، قلات، پر بندر، جيسلمير ۽ بڪانير جا نالا خاص طرح پنهن جي ڪلام ۾ آندا آهن، جنهن مان سندس تخيل واري سنڌ جي حدن جو پتو پئجي سگهي ٿو. انهيءَ وسيع سنڌ لاءِ ئي دعا گهري چوي ٿو تہ:-

”سائينم سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار.“

شاه صاحب جو ڪلام وطن جي حب سان پريو پيو آهي. اهو وطن جنهن لاءِ دعا ٿو گهري سو سنڌ آهي. انهي ئي سنڌ جا قصا ڪهاڻيون پڏي ڪلام چيو اٿس. سواءِ ڪربلا جي واقع جي، جو بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪو هو ۽ سيني صوفي درويشن جو مرڪزي نقطي ٿي ڪم اچي ٿو. باقي ڪوبہ ٻاهريون قصو شاه صاحب نہ واڪاڻيو آهي. پنهن جي ديس تي خاص توجھ جو پتو سندس هيٺين بيتن مان پئجي سگهندو:-

”ديسي سيڻ ڪجن، پر ڏيهي ڪهڙا پرين“

”ڏاريان ئي ڏاريان، سڻ مٺي جا نہ ٿيا“

هن سنڌ ديس جا رهاڪو ملڪي حالتن جي ڦير گهير سبب پٺي بدليا سدليا آهن. ڪڇ ۽ جهونا ڳڙهہ جي سمڻن جا وڏا اصل سنڌ جا وينل هئا جي زماني جي هير ڦير سبب اوڏاهين لڏي ويل هئا ۽ هاڻ وري ڪيترا منجهان موٽي آيا آهن. اهڙيءَ طرح سان هاڻ ڪڇ جي ڪنڊلا بندر طرف لڏي ويل عندن جا ڪيترا وڏا

۽ ڪڇ ڪان هتي لڏي آيل هئا. سنڌ ديس کي شاه صاحب وطن، ملير ۽ لوءِ جي نالي سان ياد ڪيو آهي ۽ انهيءَ جي عوام کي ويڙهيچا، مارو، سنگهار، سيڻ، مٽ وغيره جي اکر سان سڏيو آهي.

سنڌس حب الوطني جا اها حالت آهي جو ديس جي پکن ۽ پيهن، ترن ۽ برن، ڏٿ ۽ پسين، پاروڙين ۽ لوين کي ڌارين جي ماڙين ۽ محلاتن، سبز زارن ۽ باغيچن ست رڇين ۽ عمده طعامن، زري ۽ پٽ پٽيهرن کان هزار دفعا بهتر سمجهيو اٿس. اتي جي رهاڪن کي پست پيل، مزور ۽ غلام ڏسي دل نٿو لوڙهي ڪين سنڌن بدويانه تهذيب کي حقارت جي عيوض فخر جي نظر سان ڏسڻ سيکاري ٿو ۽ چوي ٿو ته اها حالت سدائين ڪانه رهندي ڪو ڏينهن ضرور ايندو جڏهين آزادي ۽ فرخنده حالي نصيب ٿيندو پر جيستائين غلام ۽ پٽ تي پيل آهيو پنهن جي روايات کي نه وساريو جو اوهان جي ڪر (نسل) جي اها خاصيت آهي ته هو ڪهڙي به تڪليفن جي حالتن ۾ پاڻ نه وساريندا آهن. فرمائي ٿو ته:-

ڪو ڏينهن آهين ڪوٽ ۾، لوئي هڏ ۾ لاهه؛
ڪامڻ اوهان جي ڪر جي، اها آڏ وڏائي آهه؛
ستي سيل تباهه، ملير ويندئن مارئي.

Gul Hayat Institute

شاه صاحب ديس ۾ انقلاب جي مينهن وسڻ، غلاميءَ جي زنجيرن ٽٽڻ ترقي ۽ فرخنده حالي جا گل ڦل ٿيڻ جا خواب ڏٺا آهن. بعد ۾ سونهن جو وڄڻ، ميرا اوڏڻ، تيل نه مکڻ، ڪارا ڪراين ۾ پائڻ، سوڙهن ۾ نه سمهڻ جو ڪيل ذڪر خاص طور غور ۽ فکر جو لائق آهي.

غلاميءَ جي عيد لاءِ حڪمران کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:—

جا عمر تو مل عيد، سا اسان سوءِ ورتي سومرا،
ويٺي ويچارن وسري، خوشي ۽ خريد،
سڪڻ ڪيا شهيد، مارو ملڪ ملير جا.

ٻي هنڌ وري چوي ٿو:-

الله ائين م هوءِ، جئن آءُ مران بند ۾،
جسو زنجيرن ۾، راتو ڏينهان روءِ،
ڀڃين وڃان لوءِ، پوءِ مر پڄنم ڏينهڙا.

....

تصوف جي نقطه نگاهه سان شاهه صاحب جي ڪلام ڪي ڏسڻ وارن مارئيءَ کي روح سان، عمر کي نفس سان، ملير کي وحدانيت جي واديءَ سان، عمرڪوٽ کي مادي دنيا جي بندن ۽ رڪاوٽن سان تشبيهه ڏني آهي ۽ ظاهر ڪيو اٿن ته انهيءَ طريقي شاهه صاحب روحن جي اصليت ۽ انجام جو قصو ٻڌائي، "ڪل شيءِ يرجع الي اصله" جو تفسير بيان ڪيو آهي.

منهن جي نظر ۾ شاهه صاحب جي ڪلام مان صرف اهڙي معنيٰ ڪيڻ سانس سراسري بي انصافي ڪرڻ جي برابر ٿيندو. آخر هن بزرگ جو ساري زندگي عوام جا ڏک ڏاڪڙا ڏسي سائن گڏ گذاريو سو مٿس اثر ڪرڻ کان رهي نه سگهيو هوندو. مخدوم محمد معين ٺٽوي شاهه ولي الله جي مکيه شاگرد جي صحبت، شاهه عنايت صوفي جو لاڳاپو، مخدوم بلاول عليه رحمة جي سلسلي وارن سان واسطو به اثر ڪرڻ کان سواءِ رهي نه سگهيا هوندا. ان ڪري شاهه صاحب جي ڪلام ۾ وطن جي معنيٰ سنڌو ديش ڪيڻ بي جاءِ نه ٿيندو.

شاهه صاحب نه ڪو راهب نه هو ليڪن سياست ۾ حب الوطنيءَ جي نظريي جو حامي ۽ سنڌ جو خاص تخيل رکندڙ هو جنهن جون حدون هيٺيون ٿي سگهن ٿيون.

اتر طرف- جيسلمير رياست جو ڪجهه ڀاڱو- بهاولپور رياست جو ڪجھ حصو ديرو غازي خان جو ضلع ۽ ملتان جي ڏکڻ وارو ملڪ ضلعي مظفر ڳڙهه مقصود هئا.

الهندي طرف- بلوچستان جو سبي تائين حصو موجوده قلات لس ٻيلو ۽ مڪران ملڪ.

ڏکڻ طرف- ڪڇ رياست، جهوناڳڙهه ۽ ڪاٺياواڙ جا ڪي ڀاڱا.

اڀرندي طرف- ڪاٺياواڙ ۽ جوڌپور رياستن جا ڪي حصا. انهيءَ وسيع سنڌ کي وطن ڪري ورتو اٿس ۽ انهي جي آزاديءَ ۽ ترقي جا گيت ڳايا اٿس.

Gul Hayat Institute

فصل پنجون

شاهه صاحب جي قوميت جو تخيل

آءٌ ھن فصل ۾ بيان ڪري آيو آھيان تہ شاھ صاحب جي وقت ڌاري سنڌ اندر ٽي مختلف قومي نظريا رائج ھئا يعني:-

۱- سنڌ جي جداگانہ قوميت، انھي جو حق خود مختياري ۽ ترقيءَ جو نظريو.

۲- ھندوستان جي متحده قوميت- آزاديءَ ۽ ترقيءَ جو نظريو.

۳- مسلمانن جي جداگانہ قوميت- نظام غلبہ ۽ ترقيءَ جو نظريو.

ھنين دليلن جي بناءَ تي چئي سگھجي ٿو تہ شاھ صاحب ٻھرين نظريي کي مڃيندڙ ھو.

(۱) مسئلي "وحدت الوجود" ۾ اعتقاد رکڻ ڪري دنيا جي جملي مذھبن جي بنيادي وحدت جو قائل ھو. ھن وٽ "وحدت عمل" جي عدم موجودگي ڪري ماڻھن اندر مذھبي ورھاستون مصنوعي ۽ رسمي ھيون.

ھن جي نظر ۾ نہ سڀيئي مسلمان حقيقي طور مسلمان ھئا ۽ نہ سڀيئي ھندو حقيقي طور ھندو ھئا. انھن کي مدنظر رکي جوي ٿو تہ:-

Gul Hayat Institute

"منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهئين."

"هندو هڏ نه آهئين، جڻيو تو نه جڳاءِ."

هن انهن سمورن اختلافن کي بي معنيٰ ۽ ڏوڪو ڏيندڙ ٿي سمجهيو جنهن کي اکين جا انڌا پروڙي نٿي سگهيا.

انهيءَ ڳالهين کي هن هيٺين طرح بيان ڪيو آهي.

مني عاشقيءَ سين مامرو، اچي پيو انڌن،
مناڙين هٿن سين، اکين ڪين پسن،
فـي الحقيقت فيل کـي، سڃا سڃاڻن،
سندي سـرداري، بصيرت بينا ڪـري.

هن جي نظر ۾ مذهبي جهڳڙا انڌن جي اونده ۾ هٿوراڙين ڏيڻ ۽ ڊوڙڻ ٿي ڪتن جي لڙڻ جي برابر هئا. هن هميشه انئين ٿي چيو ته:-

اکيون اهي ڌار، جنهن سان پسين پرکي،
بي ڏي ڪين نهار، رانجهن ريسارو گهڻو.

مذهبي معاملات ۾ سندس ساري خيالات جو مخزن جڻ هيٺين بيتن ۾ سمايل آهي.

ايڪ قصر در لک، ڪوڙين سنجهس ڳڙکيون،
جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن سڄڻ سامهون.

پرين (حق) جي پسڻ لاءِ اکين سان ڪتن جو ڪيڻ وٽس لازمي امر هيو مذهب سان حق وصل (ميلاپ) جو مقصد ورتو ۽ نه فصل (جدائيءَ جو).

تان ڪا ڪاني ٻاءِ، وتن ۾ وصال جي،
دو بيناني دور ڪـري، معرفت ملياءِ،
سپيريان جي سونهن ۾، رخنو ڪونه رهاءِ،
اک اشهد چاءِ، تـه مسلماني ساڃهن.

۾ سندس پورو ويساھ ھو. اسلام جي اصولن مطابق ھن جملي پيغمبرن ۽ انهن جي ڪتابن کي مڃڻ ۽ ويساھ آڻڻ کي ايمان جو جزو ٿي سمجهيو. ھن مولانا روم جي چوڻ تہ:-

مـاز قرآن مغز را بـردا شتيم
استخوان پيش سگان اندا ختيم

مطابق مذھب جي ماھيت سمجهي ورتي ھئي، ڪيس سمجھ ۾ نہ ٿي آيو تہ "وطن ڇاوا" "پڪا اوڏڙا اڏي ويٺل" "اباڻا" "جنم ۾ جن سان گذاريو ويو" سي جدا قوم ڪيئن ٿي سگهندا، ھن وٽ:—

پڙاڏو سو سڏ، ور وائي ۽ جو جي لهين،
ھـئـا اکين ڳـڏ، پـڌڻ ۾ پـہ ٿيا.

جو حال ھو، ھن جڏھين وطـن وسڻ ۽ سنگهارن جـي سکٽي ٿيڻ جي دعا ٿي گهري تـہ سي ديسي بنا تميز مـذھب جي ياد ھئس.

(۲) ھو انهيءَ ڪري مسلمانن جي جدا ڳاڻ قوم واري نظريي کي جا مسئلہ وحدت الشهود جـي بنياد تي ٻڌل ھئي قبولي نٿي سگهيو.

ھن چيو ٿي تہ:—

وحدت تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
حق حقيقي ھيڪڙو، ٻولي ٻـي م ڀل،
ھو ھلاچو ھـل، ٻـا لـاہ سندو سڄڻين.

ھن جي وھم ۽ خيال ۾ بہ اچي نٿي سگهيو تہ ھڪ خدا جي خلقيل بندن، پاڙيسرين، ھم نسل، ھم ملڪ ماڻهن کي صرف چند رسمن ۽ عقيدن جي خيال ڪان، باوجود انهيءَ ڳالھ جي تہ ھرڪو پنهنجي ٻر ۾ ان ذات حقيقي کي مڃي رهيو ھو، جدا قوم ڪري شمار ڪجي. انهي ڳالھ کي مدنظر رکي ھن چيو ٿي تہ:-

پـريان سندي پار جي، مڙيئي مٺاني،
ڪانهي ڪڙائي، چکين جي چيت ڪري.

هن هڪ جڳهہ چيو تہ:-

"سيڪا پريان ڪـي پوڄي."

اهڙن خيالن رکڻ بعد هن ڪي ويري ۽ واهرو هڪ ٿي ڏسڻ ۾ آيا، جن ملن ۽ پنڊتن، انسانن ۾ مـذهب جي نالي ۾ نفاق ٿي وجهڻ گهريا، تن لاءِ چيائين ٿي تہ:-

حسن جـو حق جو، سو خامي پائنين خام،
اچي ٿيـا اسلام، ڪـفر ڪافر پـاڻ ۾.

ڪڏهين جذبي ۾ اچي ڪين مخاطب ٿي چوين ٿو تہ:-

ڏسڻ جـــي ڏسين، تہ هر ڪي حق چئين،
شارڪ شڪ م نين، اندا انهيءَ ڳالهہ ۾.

هن ڪي معلوم هو تہ مسلمان سڏائڻ سوکو آهي، ليڪن ان انساني ترقيءَ ۽ ڪمال جي درجي تي پهچڻ لاءِ خاص محنت ۽ قربانيءَ جي ضرورت هئي، خود پيغمبر ۽ ولي بہ خدا کان دعا گهرندا رهيا تہ "شل مسلمان ٿي مرڻ" مسلمانن جي موجوده تنزل واري حالت ۾ جڏهين "مسلماني در ڪتاب و مسلمانان در گور" سندن لاءِ صحيح تشريح هو، هن وٽ مذهب جو مطلب ۽ معنيٰ محبت هئي جنهن کان بي خبر هئا، چوي ٿو تہ:-

حـوصلو حيرت جو، آهـي نہ مڙي عام،
سندي محبت مام، ڪـور پـروڙي ڪينڪي.

ملن مذهب کي جنهن ڪڙيءَ ني آندو هو ان کي معلوم ڪري ارمان ٿي ٿيس، ڏٺائين تہ انسان ذات کي خدا جي نالي ۾ ڪينئن نہ فرقن ۽ اختلافن جي اوڙاہ ۾ قاماني ٽڪرا ٽڪرا

ڪيو ويو هو ۽ ساري سماج جو وجود انهيءَ غلط زهريلي تعليم ڪري مريض ٿي چڪو هو ته، ته اهڙين حالتن ڪي ڏسي، چئي ٿي ڏنائين ته:-

ملي منو ماڻهو، پتو ڦٽو پيٽ ۾،
سچائي الله، ٿي ڏنائين ڏوڙ ۾.

هن جي اڳيان مسلمانن جي تواريخ جا واقعات به سامهون هئا. شريعت ۽ اسلام جي نالي ۾ ملن چاچا نه ڪري ڇڏيو هو. منصور کي سنگسار ڪرائڻ، شمس تبريز جي کل لهرائڻ، بلاول کي گهاڻي ۾ پيڙائڻ، سرمد کي سوريءَ تي چاڙهائڻ، شاه عنايت کي قتل ڪرائڻ جا واقعا سندس اکين اڳيان هئا. اهي سڀ شريعت اسلامي کي زور وٺائڻ خاطر انهن ڪان سرزد ٿيا، جن جي زندگيءَ جو سارو رڪارڊ سياه هو. اهڙن ڪارنامن اسلام جي وڌڻ ۽ ويجهڻ ۾ رنڊڪ وجهي ڇڏي هئي ۽ انهيءَ روش اسلام جهڙي دين فطرت کي ڪن اعتقادن، رسمن، طرز معاشرت جي دائري ۾ محدود ڪري ڇڏيو هو. هن جڏهين ڏٺو ٿي ته زاني، شرابي، ظالم، غريبن جي رت چوسڻ وارن، چورن، بداخلاق ۽ فرعوني حياتي گذاريندڙن کي هڪ اهڙي قوم جا فرد تسليم ڪيو وڃي ٿو جا عالم جي ماڻهن لاءِ مثال بڻجڻ واري هئي ته هر ماڻهن جي ورهاست کي قبولي نٿي سگهيو ۽ صاف چئي ڏنائين ته:-

ان پر نه ايمان، جيئن ڪلمو گو ڪوٺائين،
دغا تنهن جي دل ۾، شرڪ ۽ شيطان،
منهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهين.

(۲) هندوستان جي متحده قوميت جو نظريو اگرچ مسئلو وحدت‌الوجود جي پيدائش هو ۽ شاه صاحب جي صوفيانه خيالن جي مطابق هو، ليڪن هن جي وسيع نظر ڏسي ورتو هو ته هندوستان

جيڏي برصغير ۾ جتي مختلف عقيدن، معاشرتي معيارن، تهذيبي درجي، جدا جدا ٻولين، رنگن، نسلن، رسمن ۽ رواجن وارا ماڻهو رهن ٿا، تن کي مصنوعي طور ڪنهن پلان ۽ پروگرام مطابق هڪ ڪرڻ جو اصول سهڻو ۽ سٺو بيشڪ هو، ليڪن عملي طرح ان جو عرصو دراز تائين حاصل ٿيڻ ناممڪنات مان هو. تنهن ڪري هن سنڌي قوميت واري نظريي بنسبت هندي متحده قوميت واري نظريہ کي زياده آسان ۽ جلد عمل ۾ اچڻ وارو سمجهي اختيار ڪيو، جنهن لاءِ کيس هيٺين حقيقتن وڏيڪ آماده ڪيو.

(الف). سنڌ جا هندو بنسبت هندوستان جي ٻين صوبن جي گذشتہ زماني ۾ ٻڌ ڌرم جي غير متعصب اثرن گرونانڪ صاحب جي تعليم، هندو سنياسين ۽ يوگين جي سڪيا مسلم صوفين جي غير فرقيوارانہ ۽ غير متعصبانہ وحدانيت جي طرز عمل ڪري تعصب ۽ ڪٽرپڻي کان خالي ۽ مسلمانن کي رهڻي ۽ ڪرڻي ۾ گهڻو نزديڪ هئا.

(ب) سنڌ جا مسلمان، صوفين جي محبتي پيغام، تنگ دل ۽ ڪٽر هندن مان واسطو نہ پوڻ، ڪثرت تعداد ۽ گهڻي وقت تائين حڪمران رهڻ ڪري روادار ۽ غير متعصب هئا.

(ٿ) ملڪ ننڍو، ٻولي يڪي، عمده روايات، رزق جي گهڻائي، ماڻهو روادار، محب وطن، محبتي، مهاندار ۽ ڪم ڪائڻ وارا هئا. اهي اهڙيون ڳالهيون هيون جن هتي جي باشندن کي بنا تميز فرقي يا مذهب جي هڪ قوم بڻجڻ جو لائق ٿي ڪيو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ انهيءَ نتيجي تي پهچڻ کان اڳ هن سنڌ جي گهڻي حصي جو سير ڪري حالتون بسر خود جانچي ڏٺيون. سنڌ ۾ خاص طور کيس ٻين نسلن جا گهٽا ماڻهو نظر آيا. هڪڙا آريہ نسل جا هئا تہ ٻيا سمات (سامائيٽ) انهن ٻنهي نسلن جي فردن ۾ کيس ڪي خصوصيتون ڏسڻ ۾ آيون، هن بلوچن کي آريي قوم جي نسل جو ڪري تسليم ڪيو ۽ سمن، سومرن ۽ ٻين مڪاني رهاڪن کي سمات ڪري سمجهيو.

شاه صاحب جن مڪاني قبيلن جو ذڪر پنهن جي ڪلام ۾ ڪيو آهي، تن مان ڪي هيٺيان آهن:-

(۱) **بلوچ** - جن کي آرياڻي، ڳيچي، جت، آريجن جي نالن سان ياد ڪيو اٿس. اهي مڪران، قلات جي سردارين، مظفر ڳڙه ديري غازي خان جي طرف کان آيل هئا.

(۲) **سمات**- (سما- سومرا) جن جا پاڙا ابڙا، داسڙا، جاڙيجا، لاکا، راهو، انڙ ۽ جکرا هئا. اهي وچ سنڌ ڏکڻ، ڪاٺياواڙ جي طرف جا رهاڪو هئا.

(۳) عوام: جن ۾ مارو، سنگهار، ويڙهيچا، پنوهار، وڻجارا، ملاح، منگتا، پان، سوڍا، ڏاتي، گندرا، ربباڙا، ڪاڇي، ڪوهيار، اوڏ، مهاڻا، سيهار شمار ٿي ڪيا اٿس.

الف- کيس بلوچ قبيلي سان خاص محبت ڏي ويل ڏسجي ٿي. سندن بهادري، همت، وعده وفائي، ليڊري ۽ اڳواڻيءَ جا آثار شاه صاحب اڳيئي ڏٺا هئا. هو ڪلهوڙن جي مذهب جي نالي ۾ خود سر ۽ فسطائي حڪومت ۽ ان جي منافقانه پاليسي مان بيزار ٿي چڪو هو. ان ڪري بلوچن ذريعي سنڌ ۾ تبديليءَ جا آسرا ۽ اميدون رکڻ لڳو ۽ بلوچن جي زور وتاءُ ۽ همت افزائي ڪرڻ لاءِ ڪمرڪشي ڪيئي. سچا سارا پنجسر سندن قصن، ڪهاڻين ۽ تعريف ۾ صرف ڪيا اٿس. بلوچن جي ساراهه ۾ سندس ڪئي مصرعون ضرب المثل ٿي ويئون آهن. انهن مان ڪي هيٺ ڏجن ٿيون:-

”برهه آءُ بلوچ جي پيڙي ڪيس باند.“

”ٻاروچاڻي ذات، مٺان مور نه وسري.“

”ڪو جو آيس ڪوڏ، ٻاروچاڻي ذات سين.“

”پلي ڪري ٿيوم، هي سنگت ٻاروچن سين.“

”آهيان ڪميڻي، ذات بلوچي نه جڙان.“

Gul Hayat Institute

”ڏٺان جي بلوچ، مون جيئن اکين سين.“

”جيهي جي تيهي، ته به پانهين پاروچن جي“

......

هڪ هنڌ سنڌن سياسي رهبري بنسبت چوي ٿو ته:-

”جنهنجو آري ڄام اڳواڻ، تنهنکي ڪانهي ٻاڪ ٻهير جي.“

سنڌس اميدون ۽ پيشنگوئي جلدئي پوري ٿي ۽ ڪلهوڙن جي حڪومت ختم ٿي، ان جي جاءِ تي بلوچ حڪمران ٿيا. هنن جي ساڻن محبت صرف ڪلهوڙن جي ڪيڻ لاءِ ڪانه هئي، پر ان کي تواريخي روايات شامل هيون. جيئن ته هڪ هنڌ چوي ٿو ته:-

”جڏان ڪن فيڪون، ڄڃي نيو آرياڻي ارواح“

هنن سان ملڻ يا تعلق رکڻ ۾ خوشي ٿي ٿئي، جيئن ته چوي ٿو ته:-

”اڄي آري ڄام جو، وڻ وڻ منجهان واس.“

”پسنديئي پنهون کي، اکين ڪيو آرام.“

انهيءَ ڪري کين دعا ڪري چوي ٿو ته:-

”الله آريچن کي ڪوسو لڳي نه واءُ“

سنڌن جوان مردي ۽ بهادري جي ساراهه ڪندي چوي ٿو ته:-

”ڪنارو ۽ ڪوس، اڳڻ آري ڄام جي“

اهي صفتون سوليون هٿ ڪين اچي سگهنديون آهن. انهن کي ماڻڻ لاءِ لالچ ۽ لوڀ ڇڏي، لاڳاپو لاهي ننگو ٿي نڪرڻو آهي. انهيءَ منزل تي پهچڻ لاءِ ڪيئي ڪشالا ڪاٽا ۽ جبل

Gul Hayat Institute

ڏاکڻا ٿا پون. انهيءَ صفتن کي هٿ ڪرڻ ڪا راند نه آهي جا ڳپرو ڪيڏيندا آهن.

(ب) شاه صاحب کي سمات ۾ به ڪي خاص چڱايون ڏسڻ ۾ آيون، جن مان سام ڪڻڻ، سخاوت،قديم روايات کي برقرار رکڻ ۽ سنڌن قديم تهذيب ۽ تمدن سنڌن اکين اڳيان هئا.

هيٺ ڪي مصرعون پيش ڪجن ٿيون جن مان مٿي ذڪر ڪيل حقيقتن بنسبت روشني پئجي سگهندي:-

”سمي سام ڪنئي، سرٽن جوسک ٿيو.“

......

”سماتو سر چڙهي، نات پا ڳارا پرس پيا.“

......

سمون سخاوت جي، ويٺو پهچي پر،
ڪوليو ڪنگالن کي، ڏئي دلاسا در،
مٿي ولهن ور، ڏيهاڻي ڏاتار جي.

......

”سمي جي سهاڳ جي، ڪنهين پيئي ڪل.“

Gul Hayat Institute

سمات کي سنڌي ڪلچر ۽ تمدن جو يادگار ڪري ٿي سمجهيائين پر ڪيس معلوم هو ته انهي قبيلي جا ماڻهو گهڻي وقت تائين حڪومت ڪرڻ ۽ سکي حياتي گذارڻ ڪري پنهن جو انقلابي جذبو ۽ جنگي روح وڃائي ويٺا هئا.

(ت) سنڌي عوام:- شاه صاحب جنهن طبقي کي سڀ کان گهڻو ساراهيو آهي سو هر سنڌي عوام جو اهو طبقو هو جنهن جا افراد سنڌي ڳوٺاڻا، خانه بدوش مال چارينڊڙ ڏٿ تي گذران ڪندڙ، پلا ۽ مڇيون مارينڊڙ، کنا ۽ لويون پهرينڊڙ، اڏاڪهاڙا اڏ ڏيل، ٻيلن ۽ جهنگن ۾ رهندڙ هئا. انهيءَ عوام ۾ سنڌ جو

حقيقي روح سمايل ڏٺو اٿس. انهن جي مفلسي، خانہ بدوشي، جهالت ۽ مصيبت ۾ گرفتاري ۽ قيد ڏسي هن جون هاريون ۽ نير وهايو اٿس. سنڌ جي مستقبل کي عوام جي آئنده سان وابستہ ٿي سمجهيائين. انهن جي مشڪلاتن ۽ مصيبتن کي سنڌ جي تڪليف ڪري ٿي ڄاتائين. انهن جي آزادي ۽ ترقيءَ ۾ سنڌ جي ڀلائي ۽ بهتري ٿي ڏٺائين. هر قوم کي دنيا جي تعمير نو ۽ پنهن جو حصو پيش ڪرڻو آهي هن جي خيال موجب سنڌين کي بہ انهيءَ ڏس ۾ خاص پارٽ ادا ڪرڻو آهي. اهو مقصد تڏهين حاصل ٿي سگهندو جڏهين سنڌي پنهنجي هزارن ورهن جي تهذيب کي جا هنن صدين جي تجربي بعد حاصل ڪئي آهي ترقي ڏياري اوج تي آڻين. هن کي معلوم هو تہ سنڌي دنيا جي ٻين قومن جي بنسبت پٺتي پيل هئا. هنن جي سڀ حاصلات بدوياني نموني جي هئي ۽ ٻين جي مقابلي ۾ پٺتي هئي. ليڪن هن باوجود ان جي هر پنهنجي شيءِ تي فخر ڪرڻ جي تلقين ڪئي ۽ ساراهيو. کيس معلوم هو تہ جيستائين قوم ۾ خود شناسي ۽ خودداري پيدا نہ ڪئي ويئي آهي ان وقت هن ۾ پنهنجي پيرن تي بيهڻ ۽ پنهنجي پيغام ڏيڻ جي طاقت پيدا نہ ٿيندي. ۽ سنڌي ٻين سياسي، اقتصادي، ذهين غلامي ۾ ڦاٿا پيا هوندا.

مارئيءَ جي سر ۾ هن انهيءَ مضمون کي تفصيل سان ورجائي پيش ڪيو آهي. ان سر ۾ سنڌي عوام کي مارن سان تشبيہ ڏني اٿس. ڏارين جي حڪومت کي عمرڪوٽ جو بند ۽ قيد ڪري شمار ڪيو اٿس. حڪمران طبقي کي عمر سومري جي نالي سان ياد ڪيو اٿس. آزاديءَ جي حياتيءَ کي ملير ۾ موڪ مها چونڊڻ واري زندگي ڪري ليکيو اٿس.

سنڌي عوام جي سچي عيوضين ۽ محب وطن کي جنهن کي آزاد زندگيءَ جو قدر، ۽ پنهن جي قوم جي پستي جو درد آهي، مارئيءَ جي نالي سان ڪري ظاهر ڪيو اٿس.

Gul Hayat Institute

شاه صاحب خواه مخواه پست پيل سنڌين کي ٻين قومن کان مٿي نٿو سمجهي. هن کي سندن پستي جو بخوبي احساس هو. ليکن انهي کي هن عيب نٿي سمجهيو بلڪ حقيقت سمجهي ظاهر ٿي ڪيائين چوي ٿو ته:-

اسين ٽئان آئيون، جت کهنبو ناهه،
جي وڃون ڪنهن وهانءِ، ته ٻه مٽن لوئيون.

هڪ هنڌ سنڌين جي دهقاني زندگيءَ جو ذڪر هيئين طرح ڪري ٿو:-

گوليون گولاڙن جون، جهپي سان جهپيندي،
ڏو ڪڙڪو ڏيرن ۾، ڦوڪيو ڦڪ پريندي،
عيدن برادن تي، ڪيه ماندائا ڪيندي،
پسي ڪائي پيٽ ۾، ڏونرا ڏت آءٌ ڏيندي،
سگر ساهيڙين سان، ساٽيه ۾ سٽيندي.

سندن لباس جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته:-

گولاڙا ۽ گگريون، اوڇڻ اباڻن،
ويڙهيا گهمن ولئين، جهانگي منجهه جهنگن،
مون ڪي ماروئڙن، سيج ڳٽائي سيج ۾.

سندن عام حالت جو بيان ڪندي هيئين طرح چوي ٿو.

ٻلر پين، اوڇڻ ان، جن جا پير مٿي پٽ پاڪ،
وهڻ وراڪن ۾، انجي اڄوڪي اوطاق،
ٻاڻ نه پسڻ پاڻ ڪي، ويچارا بي پاڪ،
عمر اوءِ نه عاق، ڏکيا جم ڏکوئين.

......

Gul Hayat Institute

آئين ۽ چاڙهين، ڏٺ ڏهاڙي سومرا،
ستا ڪيو سيد چوي، سائون سڪائين،
منجهان لنب لطيف چوي، چانورڪيو چاڙهين،
پلاه نه پاڙين، عمر آراڙي سين.

مٿن نيڪ نيڪڙا، چڪندڙا اچن،
ڪڙيون ڪيه بڪليون، پکهر سر پيرن،
اي وڙ ويڙهيچن، سون لوڏائي لکيا.

انهيءَ طرح سان پنهنجي سنگهارن، مارن، ويڙهيچن ۽ پنوهارن يعني سنڌي عوام، جي غربت جا ماريل، ڏارين جا ستايل، ڀاڻ اگهاڙا رهي، پين لاءِ رات ۽ ڏينهن محنت ۽ مزدوري ڪندڙ هئا جي زندگيءَ جا مثال ڏيندي، سندن جاءِ رهائش، جو هيئين طرح ذڪر ڪري ٿو:-

عمر انهي ڏيهه جا، ڏوٿين ڏنم ڏس،
وليون وڻ ڦلاريا، للر نڱيون لس،
آئيو وجهن آهرين، سندا ٿوهن ٿس،
سيوا، مچر، ماکيون، سيڪا چکن چس،
ماڙيءَ وهين، مس، ملير وينڌي ماروئي.

......

هن هنڌ مارو سرا، ڏنگر ڏار رهن،
پاٽي پوج پٽن ۾، پکي پاند پين.

......

ورسي ڪارا ڪوه، سنجيم جسي سائيه جا.

......

ڪوهر، ٿوهر، ٿر، جت سانيڪا ۽ سنيون،
چارن اتي چاه مان، ڦوڪن پاسي ڦر.
ڪيئن لهندم ڪر، جتن مارو پاڻ اپاريا.

Gul Hayat Institute

نڪا جهل نہ پل، نڪو رائر ڏيهہ ۾،
آئيو وجهن آهرين، روڙيو رتا گل،
مارو پاڻ امــل، مليرون مرڪٽو.

ڏارين ۽ حڪمران طبقي جي ترقي، ڏيڍيي، جوڙ ۽ جنسار کي ڏسي مرعوب نٿو ٿئي، هن کي سنڌي عوام جي سادي ۽ بدويانہ تهذيب سان خاص الفت آهي ۽ ان جي پيٽ ڪندي هيئين طرح چوي ٿو تہ:-

ڀٽولا پنو هاريون، مور نہ مٽي ڪن،
جہ لاکرتاٿون لوئيون، تہ شالنئان سونهن،
ان ايلاچئنون اڳري، بخمل بافتن،
مڪر پانيان سومرا، ڪٿي ڪان کهنبن،
جا ڏنم ڏاڏاڻن، سا لاهيندي لڄ مران.

......

ارمق هڏ نہ اوڍيان، ڀٽولا پٽ چير،
پانڌٽا ٻن ڏيان، ارغج ۽ عنبير،
ماروءَ سين ماڻيان، ڪتيون جهڙيون ڪير،
اندر اڄ اکير، مونکي پرين پنوهار جي.

......

سون برابر سڳڙا، لون لون برابر لک،
رهو تنهن جورد ڪيو، ڪوڙ تنهن کي ڪک،
مون ماروءَ جو مک، تيل نہ لاهيان تنهن جو.

......

ڪارا ڪراين ۾، سون اسانکي سوءَ،
ور جيڏين سان جوءَ، فاتو فرحت پانيان.

......

هن سنڌي عوام يعني مارن جي ڏارين يا صاحب اقتدار طبقي جي غلامي مان آزادي ماڻي، ذهني زنجيرن جي ٽٽڻ، سندن

Gul Hayat Institute

سياسي اقتدار جي ڪوڙن ڪرڻ، انقلاب عوام جي واهوندن ورڻ لاءِ دعائون گهريون آهن. ڏولاهن جي ڏينهن ڳڏاري، سک جي سڪارن لاءِ دل کي دلاسا ۽ ڏڍ ڏنا آهن. هو چوي ٿو ته:-

سيندا ڏوءِ نه مارئي، محلين مارئان ڏار،
پايو ميٺ ملير ري، منڊ نه ويڙهي وار،
جا هتيجن هار، سا ڪيئن وهندي ڪوٽ ۾.

......

عمر اچا ڪپڙا ڪاڻياريون ڪيئن ڪن،
جنهين جا ٿرن ۾، ور ٿا وڻ سهن،
هوءِ جي حق پچن، سي ڪيئن ستيون سومرا.

......

آءٌ ڪئن سوڙئين سمهان، مون ور گهاري سيج،
ور اباڻن سين اڄ، ڪه شربت تنهن جو سومرا.

......

ڪو ڏينهن آهين ڪوٽ ۾، لوئي هڏ نه لاهه،
ڪامڻ اوهانجي ڪرجي، ايءُ آڏ وڏائي آهه،
ستي سيل نباهه، ملير ويندئن مارئي.

......

"منهن جي آس اها، ڪڏهن ڪيرائيندي ڪوٽ کي."

......

زيرئين پيڙئين لوهه ۾، ڳٽن ڪيس ڳاهه،
سنگي سندي سومري، هڏ نه چاڙهيم ماهه،
سرتيون دعا ڪجاهه، ته پرم پاروڙيءَ رهي.

......

وچڙين ويس ڪيا، متي آئي منڊ،
اڪيون اباڻن ڏي، بس نه ڪرين بند،
هيئن نه ٿيس هنڌ جي ڪرلڏائون ڪڏهين.

......

Gul Hayat Institute

شاه صاحب سنڌ جي جملي رهاڪن کي بنا هندو مسلم فرق جي سنڌي ڪري تصور ڪيو آهي. جن ماڻهن کي ساراهيو اٿس تن مان اڪثر هندو هئا، راءِ ڏياچ هندو راجا هو ۽ لاکو ڦلاڻي ڪڇ جو هندو راجا هو، راڻو سوڍو هندو هو، مومل هندواڻي هئي، سسئي هندو نسل جي هئي. اوڏ، جاڙيجا، ربارا، جوڳي، بابو، سنياسي، آديسي جن جو ذڪر شاه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ آندو آهي، سي سڀ هندو هئا. هن نڪو محمد بن قسم جي تعريف ڪئي آهي نڪو محمود غزنويءَ کي ساراهيو اٿس. اورنگزيب يا ڪلهوڙن جي مذهبي سياست جو مٿس اثر پوي ها ته ضرور انهن جو نالو به پنهنجي ڪلام ۾ آڻي ها، پر ڪٿي به اهو ذڪر ۾ نه ايندو. جي بلوچن کي ساراهيو اٿس ته اهي پهريان ئي حاڪم هئا جن شريمتي راج بدران ملڪ جي دستورن پٽاندر حڪومت ڪئي. رسالي ۾ نه ملن ۽ نه مولوين جي ساراه ڪيل آهي، بلڪ هنگلور جي هلڻ، گنگا تي گجڻ ۽ سنگين وڃڻ وارن سامين ۽ جوڳين کي ياد ڪري رنو اٿس.

Gul Hayat Institute

فصل ڇهون

شاه صاحب ۽ ڊاڪٽر محمد اقبال جي نظرين تي هڪ نظر

جهڙيءَ طرح سان شاه صاحب جي شعر جو سنڌين جي دلين تي اثر پيو آهي، اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر محمد اقبال مرحوم به اڄ پاڪستان جي اردو دان مسلمانن ۾ خاص طور مقبول آهي. هنن ٻنهي کي قومي شاعرن جي لسٽ ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. شاه صاحب سنڌين ۽ ڊاڪٽر صاحب پاڪستان جي اردو دان، مسلمانن، جو قومي شاعر آهي.

هن فصل ۾ آءٌ ٻنهي جي خيالات ۽ نظرين بنسبت ڪجهه حقيقتون پيش ڪري روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس.

پڙهندڙ جيڪڏهن غور سان شاه صاحب ۽ ڊاڪٽر صاحب جي ڪلام کي ڏسندا ته معلوم ٿيندن ته ٻنهي جي تعليم ۽ فيض جو مرڪز گهڻو ڪري هڪڙوئي هو.

ٻنهي تي ١- رسول عربي. ٢- قرآن شريف. ٣- مثنوي روم جي تعليمات جو گهرو اثر پيل آهي. هيٺ ٻنهي جي ڪلام مان انهي ڳالهه جي ثبوت ۾ ڪي حوالا ڏيئي پڙهندڙن کي ذهن نشين ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس.

Gul Hayat Institute

(ا) شاهہ صاحب:

شاه صاحب جي ڪلام جي پڙهڻ مان پتو پوي ٿو ته هن گمراهيءَ کان بچڻ ۽ هدايت حاصل ڪرڻ لاءِ محمد رسول الله صلعم جي تعليم کي سمجهڻ ۽ مڃڻ ضروري ڄاتو آهي. هو چوي ٿو ته:-

وحده لا شريڪ له، جڏهين چيو جن،
تن مڃيو محمد ڪارڻي، هيجان ساڻ هنين،
تڏهين منجهان تن، اوتڙ ڪونه اوليو.

شاه صاحب قرآن کي حڪمت جو مخزن ۽ اسم اعظم جو منبع سمجهي چوي ٿو ته جيڪڏهن غور ۽ فڪر سان ان ۾ نگاه ڪبي ته پين درن تي وڃڻ جي ضرورت ئي ڪانه پوندي.

فڪرسين فرقان ۾، اسم اعظم ڏور،
پيا در وڃي نه ووڙ، اي امل ايائين سڀجي.

اهڙيءَ طرح شاه صاحب حقيقت جي جوءِ ڏسڻ، انساني معراج تي رسڻ، غير کان آجو ٿي حق جو مشاهدو ماڻڻ، پرين پسڻ بابت جڏهن گفتگو ڪري ٿو ته مولانا روم جو حوالو ڏيڻ ضروري ڄاڻي ٿو، چوي ٿو ته:-

طالب قصر، سونهن سر اي رومي جي روءِ،
جنين ڏٺي جوءِ، تنين ڪڇيو ڪين ڪي.

......

طالب قصر، سونهن سر رومي جو آهي،
تاڙي جي لاهي، ته منجهين مشاهدو ٿئي.

......

Gul Hayat Institute

طالب قصر، سونهن سر، ايءَ روميءَ جي رهاڻ،
پهرين وڃائي پاڻ، پوءِ پسڻ پـربنءَ کي.

......

(٢) ڊاڪٽر محمد اقبال:

اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر صاحب جي خيالات جو سرچشمه فيض به رسول عربي، قرآن شريف ۽ مولانـا روم آهـن. پيغمبر بنسبت ڊاڪٽر صاحب فرمائي ٿو ته:-

بمصطفيٰ برسان خـود، را که دين هم اوست،
اگـر بـه اونـه رسيدي، هم بولهبي است.

......

مقام خويش اگر خواهي درين ديـر،
بـحق دل بـنـدو راه مصطفيٰ گـيـر.

......

ڊاڪٽر صاحب جا خيالات قرآن بنسبت جيڪڏهن معلوم ڪرڻ گهرندا ته انهن جو پتو سندس هيٺين اشعار مان پئجي سگهندو.

Gul Hayat Institute

ميري اشعار مين پهنس کر نه ره جا،
اگر توسالک راه يقين هي.
گذر جـا تـو مري بزم سخن سي،
ره قرآن مين گام اولين هي.
جو تو اس طرح قرآن تک پهنچ جائي،
توحاصل دولت دنيا و دين هي.
محيط کـائنات دل هـي قـرآن،
نـظر کي آخـري منزل هي قرآن.

......

جز بقرآن ضعيفي روباهي است،
فقر قرآن اصل شهنشاهي است.

......

ڊاڪٽر صاحب مولانا روم لاءِ جا عزت ۽ عقيدت رکي ٿو ان جو پتو سندس هيٺين اشعار مان پئجي سگهندو. هو چوي ٿو ته:-

باز بر خوانم فيض پير روم،
دفتر سربستہ اسرار علوم،
پير رومي خاک را اکسير کرد،
از غبارم جلوه ها تعمير کرد،
جان اواز شعلہ سرمايہ دار،
من فرونم يک نفس مثل شرار،
موجم و در بحر او منزل کنم،
تا در تابنده حاصل کنم.

......

مٿي ذڪر ڪيل حوالن مان پتو پئجي سگهي ٿو ته ٻئي ساڳين چشمن فيض مان سيراب ٿيا. سندن ڪلام تي وڌيڪ غور ڪرڻ بعد اهو به معلوم ٿيندو ته ٻنهي جي سامهون انسان ذات جي ترقي ۽ اصلاح جا مقصد هئا، گهري نظر وجهڻ بعد پڙهندڙن کي اهو ضرور معلوم ٿيندو ته انهي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ٻنهي جدا جدا رستا ۽ راهون ڏسيون آهن. مٿي ذڪر ڪيل مماثلت ڏيکارڻ بعد آءٌ سندن اختلاف کي هيٺ پيش ڪندس.

شاهه صاحب جو نقطہ نگاهہ:-

(۱) وحدت مذاهب.

شاه صاحب مسئلہ وحدت‌الوجود کي مڃڻ ڪري وحدت

Gul Hayat Institute

مان ڪثرت جي پيدا ٿيڻ جو قائل هو. هن ڪثرت جي علاحده هستي نه ٿي مڃي ۽ ان کي صرف وحدت جو مظهر ڪري ٿي مڃيائين.

هن وٽ "سو پرين سو پساهه، سو ويري سو واهرو" جو عالم هو. هن پڙاڏي ۽ سڏ کي ساڳي شي ڪري ٿي سمجهيو ۽ چيائين ٿي ته:-

"هئا اکين گڏ، ٻڌڻ ۾ ٻه ٿيا."

هو دو بينائي دور ڪري ٻيائي کي ٻارڻ جي هدايت ڪري ٿو ۽ چوي ٿو ته:-

وحده لاشريڪ لـه، اي هيڪڙائي حق،
ٻيائيءَ کي ٻڪ جـن وڌو، سـي ورسيا.

ان ذات حقيقيءَ جون ڪوڙين ڪايائون ڏٺيون هئائين ۽ انهي جا ڏارو ڏار درسن ٻه ڪيا هئائين. هن کي نابوديءَ نيئي اهڙو اعليٰ ڪيو هو جو ڪر ۾ ٻه پرين پي پـاڻ پسايس تنهن ڪري هو دنيا جي مڙني مذهبن جي بنيادي وحدت جو قائل هو ۽ مذهبن جي بنيادن تي انسانن ۾ اختلاف عين اسلام جي بنيادي اصولن جي خلاف ٿي سمجهيائين. هو "صوفي لاڪوفي" هـو ۽ صرف وصال جو ورق پڙهيو هئائين، ٻي لات ذري جيتري به ٻڌڻ لاءِ تيار نه هو. هن سان جن جو وير هو، هي انهن جو واهرو ۽ مددگار هو. هن ربالعالمين کي پيار ڪيو هو تنهن ڪري هن جيڏانهن ٿي نظر ڪئي ته سڄڻ ٿي سامهون آيس. هن وٽ شڪ ۽ گمان هئا ني ڪونه. هن مذهبن جي نالي ۾ انسانن کي جدا ڪندڙ ماڻهن کي ڪو وڃ ڪري ڪوليو آهي. هن انسان ذات جي جملي مرضن جو علاج محبت ۽ پيار جي نسخي ۾ ڏٺو. چوي ٿو ته:-

ڪنئيس ڪوڙجن، هن طبيب نـــ گڏيـا،
ڏيئي ڏنب ڏين، بـــاڻان ڏيل ڏکوئيو.

(٢) سنڌين جي قوميت:

هن ساري انسان ذات کي قرآن جي آيت مطابق هڪ جماعت ڪري ٿي سمجهيو "ڪان‌الناس امته واحدت."

ليڪن سڃاڻپ ۽ سهوليت لاءِ گڏ ٿي ترقي ڪرڻ لاءِ هو قرآن جي ٻي آيت مطابق "وجعلنا ڪم شعوبا، و قبائل لتعارفوا."

سنڌين کي جدا گانه قوم ڪري سڏڻ کي گناه نه سمجهندو هو. سنڌين جي جدا هستي قبول ڪرڻ مان سندس مقصد انساني تعريف جو نه هو، بلڪ بين الاقواميت تي پهچڻ جو ڏاڪو هو.

هن گهڻو ڪري ساري سنڌ گهمي ڏٺي هئي، ملڪ ۾ غربت، جهالت ۽ ڏک هر طرف گهڻو ڏٺو هئائين، سنڌي عوام جي حالت ڪسمپرس واري هئي، چوڌاري جڏهن نظر ٿي ڪيائين ته قومن جا قافلا ترقيءَ جي سفر ۾ اڳتي وڌي ويل هئا پر سنڌي اڃا نياڳ جي ننڊ ۾ مٺن جيئن منهن ويڙهي ستا پيا هئا. هو "چوراندورا" هئا جن جو مائٽ مت ڪونه هو، سندن پاڙي وارن کي پروڙ ڪانه هئي ته سندن رات ڪا رنج ۾ ٿي گذري، تنهن ڪري هن ميني "سورن وارين" کي پاڻ ۾ پچار ڪرڻ، قوم ۾ ملڪ جا درد ۽ ڏک اورڻ، "ڏکين جي مڙي پنڻ ڪرڻ" واسطي اتحاد سنڌي جو آواز اٿاريو. انهي خيال ۾ اهڙو محو ٿي ويو جو هن مذهبن جا مصنوعي ويڇا وساري ڇڏيا ۽ سيني سورن وارن کي گڏڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ سکن وارن کي مخاطب ٿي چيو ته:-

اٺ ڏکوئيون ڏکن جي، ڪوه ٿيون پتر پون،
ناه اوراتو ان کي، ٿيون لوڪ رياٿون رون،
پنڻ پيڙيون هون، پار تنهين جا پڏرا.

هن سنڌ جي مارئيءَ کي عمر ڪوٽ جي غلامي واري زندگيءَ کان آجو ڪري ملير جي آزادي واري دنيا ۾ وٺي وڃڻ

پنهنجو نصب‌العين مقرر ڪري ڇڏيو هو. پاڻ ڪي سنڌي عوام يعني مارن جو هڪ فرد سمجهي ويٺو هو ۽ چيائين ٿي ته ”جيها جي تيها مون مارو مڄيو.“ هن ور ور ڏيئي چيو ٿي ته

”اڇو سورن واريون، ڪريون سورن جي پچار.“

اهڙيءَ طرح ”ديسي هيڻ ڪجن، پر ديسي ڪهڙا پرين.“ ۾ سنڌس تعليم جو مکيہ جزو رهيو ٿي، ان مقصد يا هاڙهي ڏي هلڻ لاءِ هن جي نظر ۾ صرف اندر جي اڇ وارن ڪي هلڻو هو.

(٣) حب‌الوطني:

شاهه صاحب جي ساري فلاسفي وطن جي بنياد تي بيهاريل هئي. وطن جي حب کي هن ايمان جو جزو ڪري ٿي سمجهيو. هن کي ذاتي تجربي ۽ تواريخ جي معلومات مان پروڙ پئجي چڪي هئي ته اعتقاد جي بنياد تي قوم جو بڻجڻ انهيءَ وقت جي ماڻهن جي ذهني معيار جي مطابق نه هو ۽ انهي قسم جا خيالات هوا ۾ ڪوٽ اڏڻ جي برابر هئا. کيس معلوم هو ته ماڻهن جي چوڻ ۽ ڪرڻ ۾ هميشه تفاوت پيو رهيو آهي. هڪ هنڌ اهڙي ڳالهين کي نظر ۾ رکي چيائين ٿي ته:

اندر ڪوڙو ڪانءُ، ٻاهر ٻولي هنج جي،
اهڙو تلهو ٿانءُ، پڄي ڇو نہ پورا ڪرين.

هو وطن جي سرسبز ٿيڻ ۽ عوام جي سکئي ٿيڻ لاءِ دعا گهري چوي ٿو ته:

”وطن وسائيج ته سنگهارن سک ٿئي.“

پنهنجي ديس جي ماڻهن لاءِ کيس جيڪا محبت هئي ان جو اندازو هيٺين بيتن مان پئجي سگهندو.

Gul Hayat Institute

"ٻالهيون ڪندي ڪاڪ جون، ڪوڙها پيس ڪري."

"سندي سنگهارن، جوءِ جي جياري جذڙين."

"جيها جي تيها، سون سارو مچيا."

"تر تر اندر ٿانءِ، ونهين ويڙهيچن جو."

هڪ هنڌ حڪمران قوم جي فرد کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:—

آءٌ ڪيئن ڇڏيان سومرا، تن پنهوارن ٻچار،
جڙ جنهين جي جان ۾، لڳي ري؟ لهار
ميخون محبت سنديون، هنئڙي منجهه هزار،
پکا ۽ پنوهار، ڏنئي سون ڏينهن ٿيا.

هو ڪئي ۾ هوندو هو ته وطن ياد هوس چوي ٿو ته:-

"قسمت آنديون ڪ ونجڙيون وطن سندن روھ."

"پري پنين جي پاڻ، پسان ملڪ ملير جو."

"ڪريان پي نه ڪن، وينس وطن سامهون."

هن کي سدائين سنڌ تي سڪار ۽ سک جو اونو رهندڙ هو. هن سنڌي عوام کي ويڙهيچا، وطن ڇاول، پنوهار مارو اباڻا وغيره جي نالن سان ڪوٺي سندن آزاديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ دعائون گهريون آهن. هن کي حڪمران طبقي ۽ ڏارين جي طاقت توڙي علمي لياقت جو به حال معلوم هو ۽ پنهنجي عوام جي ڪمزورين ۽ بيسرو سامانين جو به پتو هو تنهن ڪري ظاهري حالتون اميد افزا نه ڏسي هو قدرتي ۽ بين الاقوامي تبديلين ۽ انقلابن ۾ اميدون ۽ آسرا رکي ٿي هليو، ڪيس هميشه اميد پي رهي تہ ضرور

Gul Hayat Institute

تبديلي جي مند ايندي انقلاب جا منڊل وڄندا نئين تحريڪن جا
ڪڪر قلب جون ڪسون لاهيندا. ظلم ۽ ستم ڪان ستايل دلين
۾ وري نئون روح پوندو، گوندر لهندا، موزي ۽ ڏکاريا ڏيهه
مان ويندا، هاري همٿ ڪري ملڪ جي سڪل (ستل) ۽ سخت
زمين (دلين) کي انقلاب جو هر ڏئي حقيقي آزاديءَ جو ٻج وجهي
سک ۽ سلامتيءَ جو فصل لڻندا.

(٤) دين ۽ سياست جي علحدگي:

شاه صاحب اسلامي تاريخ جي روشنيءَ ۾ دين ۽ سياست
گڏي هلائڻ جا نقصان ڏسي چڪو هو، هن کي معلوم هو ته
مسلمانن جي ڪثرت وٽ نه صحيح اسلام جو تصور باقي رهيل
هو ۽ نه حڪمران طبقي ۾ خدا شناسي ۽ خدمت خلق جو جذبو
موجود هو، جو حڪومت کي اسلامي طريقي هلائين بلڪ دين
کي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ مروڙي ڪتب پي آندو ويو. دين
جي اثر هيٺ حڪومت هلائڻ وارا ماڻهو ئي گذر ڪري ويا.
هڪ هنڌ انهن حالتن کي نظر ۾ رکي چوي ٿو ته:-

ويا سي وينجهار، هيرو لعل ونڏين جي،
تنين سندا پويان، سيهي لهن نه سار،
ڪٿين ڪٽ لهار، هاٿي انهين پيٽينءَ.

هن ڏٺو پئي ته دين ۽ ان جي شريعت کي حڪمران
طبقي جي سياه ڪارين لڪائڻ، طاقت ۽ اقتدار قائم رکڻ لاءِ
اوزار ڪري پي ڪتب آندو ويو. هن کي ان وقت جي ملن جو
پورو پتو هو ته حاڪمن جي چوڻ تي، ڪيئن نه مذهب کي
مروڙي سروڙي ظاهر ڪيائون، اهڙن ماڻهن لاءِ چيائين ٿي ته:-

ڦريا پسي ڦيڻ، ڪرين ڪير نه چڪيو،
دنيا خاطر دين، وڃائي ولها ٿيا.

Gul Hayat Institute

هن کي پتو هو تہ شخصي ۽ طبقاتي مفاد عوام جي مفاد جي مخالف هئا تنهن ڪري وڏين ملڪيتن ۽ اقتدار رکڻ وارا حاڪم جڏهين مذهب جو نالو وٺندا هئا تہ ان ۾ ڪا بہ سچائي ڪانہ هئي، هو صرف عوام کي ڏوڙي ڏيڻ لاءِ مذهب جي نالي ۾ آڙ وٺڻ جي نيت سان اهڙا آواز اٿاريندا هئا. انهي لاءِ شاه صاحب چوي ٿو تہ:-

ڪيئن ماپندا من ۾، خودي ۽ خدا،
ٻن ترازين جاءِ، ڪانهي هڪ ميڻ ۾.

(۵) مدافعانہ ذهنيت:

شاه صاحب ڪڏهن بہ سواءِ پاڻ بچائڻ ۽ غلاميءَ کان آزادي حاصل ڪرڻ جي تلوار کڻڻ جي صلاح نہ ڏني، هو اڳرائي ۽ ارهہ زورائي، پوءِ اها ڪٿي ڪهڙي بہ نالي ۾ هجي، جي برخلاف هو. هو جنگ جو-يا نہ پاليسي جي مخالف هو. ان بابت ان جي خيالات جو پتو سندس هيٺين بيتن مان پئجي سگهندو:-

Gul Hayat Institute

هو چوندي تون م چؤ، واتان ورائي،
اڳ اڳرائي جو ڪري، خطا سو کائي.

ليڪن ان مان اها معنيٰ ڪڍڻ غلطي ٿيندي تہ هو بزدليءَ جي تعليم ڏئي ٿو ۽ پاڻ بچائڻ ۽ آزادي هٿ ڪرڻ يا قائم رکڻ لاءِ سر جي سٽ هڻڻ کان ڪيٻائي ٿو ان لاءِ سندس هيٺيون بيت شاهد آهي:-

هڻ هڪلڻ، پيلي سارڻ، مانجهيان اي مرڪ،
وجهن ڪين نہ فرق، رڪ وهندي رانند ۾.

حق لاءِ لڙندڙن ۽ آزاديءَ جي پروانن جي باري ۾ هڪ هنڌ چوي ٿو ته:-

آيا اجارين، تيغون تراريون تيورا،
سانگيون سائين هٿ ۾، ڪلهئون نہ لاهين،
ايائي آهين، مهائي مرڻ تي.

ميدان ڪار زار ۾ مخالف جي طاقت، لشڪر، ساز ۽ سامان جو ڪوبہ اثر نہ ٿو پوي، هو پڙ ۾ پرزا ٿين ٿا واري سورکي شاباش ڇٽي بي همتن ۽ پڇي ويندڙن کي نندي چوي ٿو ته:-

پڇي آئين پچڻا، لجائيئي مون سين،
ويئيون وڃهن وڻ، منهن مٽا ها جنجا.

ڊاڪٽر اقبال جو نقطہ نگاهہ:-

(ا) وحدت الشهود:- اسلام جي برتري مذاهب عالم تي:-

ڊاڪٽر صاحب، برعڪس شاهہ صاحب جي، مسئلہ وحدت الوجود کي قوس جي ترقيءَ جي راهہ ۾ رڪاوٽ ٿو سمجهي. هن جي نزديڪ انسان جو آخري ڪمال هن ۾ نہ آهي، تہ پنهنجي هستي فنا ڪري هتيءَ مطلق ۾ جذب ٿي وڃي، بلڪ شرف انسانيت انهي ڳالهہ ۾ آهي تہ آدمي پنهن جي اندر خودي پيدا ڪري خود ذات مطلق کي پنهن جي اندر جذب ڪري وڃي، هو چوي ٿو تہ:-

خودی کو کر بلند اتنا کہ ہر تقدیر سے پہلے،
خدا بندہ سے خود پوچھے بتا تیری رضا کیا ہے.

(بال جبریل)

ڊاڪٽر صاحب يورپ جي فيلسوف هيگل تي انهي واسطي سخت نقط چيني ڪري ٿو جو هو مسئلہ وحدت‌الوجود جو حامي هو ۽ سندس لاءِ چوي ٿو تہ:-

طائر عقل فلک پرواز اوداني کہ چيست،
ماکيان کمزور و مستي خايہ گيرد بي خروس.

(پيام مشرق)

انهي سبب ڪري يونان جي حڪيم افلاطون کي سندس بي ثباتي دنيا جي رائن سبب "راهب ديرينہ" ۽ "از گروه گو سفندان قديم" سڏي ٿو ڇاڪاڻ تہ هن جي نظر ۾ اهڙا خيال قومن ۾ زندگي ڏنا ڦوڪين سورڳو انهن کي موت جي ننڊ ۾ سمهارين ٿا.

ڊاڪٽر صاحب نابوديءَ جي برخلاف آهي شاهہ صاحب وانگر تہ:-

"نابوديءَ نيئي وجي عبد کي اعليٰ ڪيو"

کي ٿو مڃي هو خوديءَ ۾ سڀ ڪجھ ڏسي چوي ٿو تہ:—

پيکر هستي ز آثار خودی ست،
هرچ مي بيني ز اسرار خودی ست،
وانمودن خويش را خوئے خودی ست،
خفتہ در هر ذره نيروئے خودی ست.

......

قطره چون حرف خودی ازبر کند،
هستيءِ بے مايہ را گوهر کند،
کوه چون از خود رود صحرا شود،
شکوه سنج جوشش دريا شود.

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر صاحب انسان جي انفراديت جو زبردست حامي آهي، ۽ بني نوع انساني جي ترقيءَ ۽ اصلاح لاءِ "انسان ڪامل" جي رهبري جي ضرورت محسوس تو ڪري، سندس نظر ۾ مذهب اسلام (جو دين فطرت آهي) جا پيرو مسلمان ئي اها رهبري ڪرڻ جا لائق آهن. سندس خيال ۾ مسلمان دين فطرت جا پاسبان، فڪر ۽ عمل جي وحدت جا منبع آهن هن جي نگاه ۾ انسان ذات جي موجوده مصيبتن کان نجات صرف مسلمانن جي ذريعي حاصل ٿي سگهندي. ان ڪري هو چوي ٿو ته:-

تو نہ مٹ جائيگا ايران کے مٹ جانے سے،
نقشۂ مے کو تعلق نهيں پيمانے سے،
چشم اقوام سے مخفی ہے حقيقت تيری،
ہے ابھی محفل ہستی کو ضرورت تيری،
زنده رکھتے ہے زمانی کو حرارت تيری،
کب کو قسمت امکاں ہے صداقت تيری،
ختم کا ہے کو ہو، کام ابھی باقی ہے،
نور توحيد کا اتمام ابھی باقی ہے.

(بانگ درا)

Gul Hayat Institute

(٢) مسلمانن جي جداگانہ قوميت:

ڊاڪٽر صاحب مٿي ڏيڪاريل نظريي جي ڪري مسلمانن کي دنيا جي ٻين قومن کان مذهب جي بنياد تي علاحده قوم ڪري ٿو سمجهي. ملڪ، نسل، رنگ وغيره جي بنيادن تي قومن جو نظريو سندس اڳيان فرسوده ۽ نقصانڪار آهي. سندس انهي خيالن جي شهادت سندس هيٺين بيتن مان پئجي سگهندي:-

قلب ما از هندو روم شام نيست،
مرز بوم او بجز اسلام نيست،

با وطن وابستۂ تقدیر اُمم،
بر نسب بنیاد تعمیر اُمم،
ملت مارا آساس دیگر است،
این اساس اندر دل ما مضمر است،
مدعائی ما، مآل ما یکیست،
طرز اندازو خیال ما یکیست،
ماز نعمتهائی او اخوان شدیم،
یک زبان و یک دل و یک جان شدیم.

(رموز خودی)

۽ هنڌ بانگ درا ۾ هيئين طرح چوي ٿو:—

اپنی ملت پر قیاس اقوامِ مغرب سے نہ کر،
خاص ہے ترکیب میں قومِ رسولِ ہاشمی،
ان کی جمعیت کا ھے ملک و نسب پر انحصار،
قوت مذہب سے مستحکم ھے جمعیت تری،
دامن دین ہاتھ سے چھوٹا تو جمعیت کہاں،
اور جمعیت ہوئی رخصت تو ملت بھی گئی،
قوم مذہب سے ہے، مذہب جو نہیں تم بھی نہیں،
جذبِ باہم جو نہیں، محفلِ انجم بھی نہیں.

(بانگ درا)

(۳) وطن پرستي جي مخالفت:

ڊاڪٽر صاحب قوميت جي نظريي جو بنياد مذهب تي رکندي، حب الوطني کي بت پرستي سان تشبيهه ڏيندي، ان کي مذهب لاءِ زهر قاتل ٿو سمجهي. موجوده زماني ۾ دنيا جي قومن جي باهمي جهڳڙن جو بنياد انهي ڳالهه کي ٿو سمجهي تجارت جي فروغ واسطي ٻين ملڪن کي قبضي ۾ آڻڻ جو ڪارڻ به انهي

ڪي ٿو ڇاٿي، انسان ذات کي ڪن ملڪن ۾ محدود ڪري ان کي ٽڪرن ۾ ورهائڻ جي برخلاف آهي مسلمانن کي مشورو ڏئي ٿو ته ڪنهن خاص ملڪ سان دل نه ٻڌن، بلڪ ساري دنيا کي پنهنجو وطن ڪري ڄاڻن. سندس انهيءَ خيال جي تائيد انجي هيٺين بيتن مان ٿئي ٿي:-

ان تازه خدائون مين بڑا سب سے وطن ھے،
جو پيرهن اسکا ھے وه مذهب کا کفن ھے،
اقوام جهان مين ھے رقابت تو اسی سے،
تسخير ھے مقصود تجارت تو اسی سے،
هو قيد مقامي تو نتيجه ھے تباهی،
ره بحر مين آزاد وطن صورت ماهی.

......

رهے گا راوی و نيل و فرات ۾ کب تک،
ترا سفينہ کہ ھے بحر بيکران کے لئے.

......

جوهر ما با مقامے بسته نيست،
باده تندش بجامے بسته نيست.

......

مسلم استي دل با قلمی مبند،
گم مشو از جهان چون و چند.

......

ھے ترک وطن سنت محبوب الاهی،
دے تو بهی نبوت کی صداقت کی گواهی.

دنيا جي انهن قومن لاءِ جي وطن تي بنياد ٿيون رکن هيٺين طرح فرمائي ٿو:-

Gul Hayat Institute

ان چنان قطع اخوت کرده اند،
بر وطــن تعمير ملت کرده اند،
تا وطن را شمع محفل ساختند
نوع انسان را قبائــل ساختند،
مردمی اندر جهان افسانه شــد،
آدمی از آدمــی بيـگانه شد،
روح از تن رفت و هفت اندام ماند،
آدميت گم شد و اقــوام ماند.

(رموز خودی)

(۴) مذهب ۽ سياست جي اجتماعيت:

ڊاڪٽر صاحب دين کي دنيا جي ڪاروبار کان علحده نٿو رکڻ گهري، هو اسلام کي منظم دين ڪري هر مسئلہ زندگيءَ ۾ ان جي رهبري ضروري سمجهي ٿو. هــو انهيءَ رستي زمين تي عدل ۽ انصاف قائم ڪري، امن ۽ سلامتي قائم ڪــرڻ گهري ٿو، اجوڪي دنيا جي دستور، جنهن ۾ سياست کي مذهب کان علحده ڪيو ويو آهي پسند نٿو ڪري.

هن جي نظر ۾ سياست ۽ حڪومت دين کان جدا ڪرڻ بعد بي روح ٿي پيئي آهي ۽ ڪاغذي عهدنامن، قانونن ۽ قاعدن مان جان نڪري ويئي آهي انهي جي تائيد ۾ سندس هيٺيان بيت شاهد آهن:-

مري نــگاه ميں هے يه سياست - لادين،
کنيز اهر من ودون نهاد، مرده ضمير،
هوئی جو ترک کليا سے حاکمی آزاد،
فرنگيوں کی سياست هے ديوبی زنجير،
متاع غير په هوتی هے جب نظر انکی،
تو هيں هر اول لشکر کليسيا کی سفير.

(ضرب کليم)

ہوئی دین و دولت میں جس دم جدائی،
ہوس کی امیری، ہوس کی وزیری۔

هو گذشته اسلامي دور جي ياد مسلمانن کي تازه ڪرائي ٿو ان وقت لشڪر جو سپھ سالار ۽ مسجد جو امام ساڳيو هو ان جي هڪ هٿ ۾ تلوار هئي ته گلي ۾ قرآن لٽڪيل هوندو هوس، دين ۽ دنيا ٻنهي ۾ ٻورو هوندو هو. هو مسلمانن کي دنيا جي امامت ڪرڻ جي تلقين ٿو ڏئي.

(۵) جارحانه ذهنيت:

ڊاڪٽر صاحب مسلمانن کي انسانن جي رهبري جو لائق سمجهي غلبه اسلام آڻڻ ۽ خلافت ڪبريٰ قائم ڪرڻ ٿو گهري. مسلمانن کي دنيا ۾ دارالاسلام قائم ڪرڻ لاءِ جهاد جي تلقين ٿو ڪري ۽ کين ياد ٿو ڏياري ته هو تلوارن جي ڇانوَ ۾ پلجي جوان ٿيا آهن، خود سندن قومي نشان به انهي ڪري خنجر ۽ هلال ٺهرايو ويو آهي. سندس انهي خيالن جي شهادت سندس هيٺين بيتن مان ملي سگهندي:-

یہ نکتہ سر گذشت ملت بیضا سے ہے پیدا،
کہ اقوام زمیں ایشیا کا پاسباں تو ہے۔

سبق پھر پڑھ صداقت کا، عدالت کا، شجاعت کا،
لیا جائیگا تجھ سے کام دنیا کی امامت کا۔

نہیں تیرا نشیمن قصر سلطانی کے گنبذ پر،
تو شاہین ہے بسیرا کر پہاڑوں کی چٹانون میں۔

Gul Hayat Institute

درکف موسیٰ همین شمشیر بود،
کار او بالاتر از تدبیر بــود،
پنجہ حیدر کہ خیبر گیـر بود،
قوت آواز ہمین شمشیر بــود.

(رموز بي خودی)

سوچا بھی ھے اے مرد مسلماں کبھی تونی
کیا چیز ھے فـولاد کی شمشیر جـگر دار،
(ضرب کلیم)

آ تجھ کو بتائوں مین تقدیر اہم کیا ھے،
شمشیر و سناں اول طـائوس و ربـاب آخر،
(بال جبريل)

شاه صاحب ۽ ڈاڪٽر صاحب جي نظرين جي هن مختصر وضاحت مان ظاهر آهي ته ٻنهي پنهنجي نقطہ نگاه کـان انسان ذات جي ترقي ۽ اصلاح ٿي گهري. انهي واسطي قومن کي بيدار ڪري منجهن روح ڦوڪڻ ٿي گهريو. جيتوڻيڪ سندن طريقہ ڪار لڳ هو! ليڪن ڪيترا نقطا ساڳيا ڏسيائون ٿي. مثلاً:-

١) عشق جي تلقين:

ٻنهي وٽ هر قومي مرض جو علاج عشق قـرار ڏنـو ويو هي. سندن چوڻ هو ته عشق کانسواءِ انسان بي جان آهي جيستائين ڪن قومن عشق جي شراب مان ڍڪ نہ پيتو آهي ان وقت تائين و ڪوبہ وڏو ڪم ڪري نہ سگهندا.

شاه صاحب فرمائي ٿو ته:-

جئان وهي ٽئان واٽ، ڪپر پڇن ڪـوڙ ٻون،
جن ڪي سڪ ساهڻ جي، سي گهيڙ پڇن نه گهاٽ،
جن ڪي عشق جي اساٽ، سي واهڙ پانئين وڪڙي.

......

پاڻ ڪنج پاڻ سين، وسيلا وڃـاءِ،
عشق ساڻ آڻاءِ، پير پريان جي پار ڏي.

......

سڪر انئين نه سڏ، جيئن لڪيو لياڪا پائنين،
پٺي پريان جي نـه ٿئين، مـٿي اگـڻ اڏ،
اي پڻ ڪوڙي سڏ، جيئن ڪليو ڪايو سمهين.

......

ڊاڪٽر صاحب چوي ٿو ته:-

عشق کے هين معجزات سلطنت و فقر و دين،
عشق کے ادني غلام صـاحب تاج و نگين،
عشق مكان مـكين عشق زمـان و زمين،
عشق سراپـا يقين اور يقين فتـح بـاب،
در جهان هم صلح و هـم پيـكار عشق،
آب حيوان، تيغ جـوهـر دار عشق،
جـب عشق سكهاتا هے آداب خود آگاهي،
كهلتے هـين غـلامون پر اسرار شهنشاهي.

(٢) قرباني:

پنهي صاحبن جو چوڻ آهي ته خطرن کي منهن ڏيڻ ۽ تڪليف برداشت ڪرڻ کان سواءِ ڪا به قوم تـرقي ڪري نـه سگهندي.

Gul Hayat Institute

شاهه صاحب فرمائي ٿو تہ:-

سڪڻ ۾ سوري ٿئي اکر هيڪڙي،
وهڻ وانڙين تي ڪارڻ ضروري،
ٿنهي جي پوري، جيءَ ڏنيريءَ نہ جڙي.

......

ڦرن ڪاتي پاءِ، ڦچج ڦورو پريتڻ
ڏک پريان جو ڏيل ۾ واڄٽ ٿيئن وڄاءِ،
سيخن مان ٿيچاءِ، ڄي نالو ڳيڙءَ نينهن جو.

ڊاڪٽر صاحب چوي ٿو تہ:-

"ميارا بزم بر ساحل کہ آنجا.

حيات بر کناره نرم خيز ست،
بدر يا غلط باموجش در آويز،
حيات جاودان اندر ستيز است."

(٣) خود شناسي:

ٿنهي صاحبن هڪ مشهور حديث تہ:-

Gul Hayat Institute

"من عرف نفسہ فقد عرف نفسہ."

مان سبق وٺي قوم کي پاڻ سڃاڻڻ جي تلقين ڪئي آهي.
شاهه صاحب فرمائي ٿو تہ:-

پيهي جان پاڻ ۾ ڪيم روح رهاڻ،
تہ نڪو ڏونگر ڏيهہ ۾ نڪا ڪيچين ڪاڻ،
پنهون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور ٿئا.

......

هوت تنهنجي هنج ۾، ڀچين ڪو پيهي،
”وفي انفسڪم افلا تبصرون“ سوجهي ڪر سهي،
ڪڏهين ڪانه وڃي، هوت ڳولڻ ھٽ تي.

......

اسين سڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ،
هـاڻ وڃ گمان، صحي سڃاتا سپرين.

ڊاڪٽر صاحب فرمائي ٿو ته:-

بيني جهان را خود را نه بيني،
تـا چند نادان غـافل نشيني.

......

ڈھونڈھنے والا ستاروں کي گذر گاھوں کا،
اپنی افکار کی دنیا میں سفر کر نہ سکا،
اپني حکمت کی خم و پيچ میں ایسا الجھا،
زندگي کی شب تاریک سحر کر نہ سکا،
جس نے سورج کی شعاعوں کو گرفتار کیا،
آج تک فیصلہ نفع و ضرر کر نہ سکا.

Gul Hayat Institute

انهن متفق نقطن جي علاوه ٻنهي جي تعليم جا ٻيا ڪي پهلو بلڪل هڪ ٻئي جي برعڪس آهن. مثلا شاه صاحب جي تعليم مساوات ۽ جمهوريت طرف جهڪي ٿي مگر ڊاڪٽر صاحب فسطائيت ۽ قومي برتري جو سبق سيکاري ٿو.

شاه صاحب سنڌين کي دنيا جي قومن اڳيان بنا ڪنهن مذهب ۽ ملت جي تميز جي آزاد ۽ ترقي يافته ڪري هڪجهڙي درجي تي آڻڻ گهري ٿو ته ڊاڪٽر صاحب وري مسلما

شجاعت، عدالت وغيره جي ذريعي ٻين قومن جي ليڊرشپ ڪرائڻ گهري ٿو. جڏهن هٽلر، نسل جي بنياد تي جرمني جي ٻين قومن تي ليڊريءَ جو قائل هو تڏهن ڊاڪٽر صاحب وري مسلمانن (پنجابي) کي مذهبي بنياد تي امامت ڪرائڻ گهري ٿو. ڊاڪٽر صاحب جڏهن ته "ان اڪرمڪم عندالله اتقاڪم" کي وساري ڇڏي ٿو، انهي جي برعڪس شاهه صاحب چوي ٿو ته:

"ڪانهه پڇي ٿو ذات جي آيا سي اگهياهه"

Gul Hayat Institute

فصل ستون

شاهہ صاحب جا مذهبي رايا

مورک ماڻ نہ پڇڻا، هيڏانهن هوڏاهن ڪن،
سي ڪيئن پرين پسن، ڪمر جي اکين ۾.

......

انسان ذات جي ڀلائي ۽ بهتري، درستي ۽ ترقيءَ لاءِ جي راهون ۽ رستا، طريقا ۽ تجويزون ابتدائي آفرينش کان وٺي اڄ تائين نسل انساني جي خير خواه ۽ سمجهدار مفڪرن طرفان سوچيا يا رٿيا ويا آهن انهن مان مذهب بہ هڪ مکيہ رستو يا طريقو آهي.

Gul Hayat Institute

”واٽون ويهہ ٽيون، ڪوهہ ڄاڻان ڪيڏانهن ويا.“

جيتوڻيڪ مذهب جو اصل مقصد ۽ مراد انساني اتحاد ۽ ترقي هو:-

تان ڪا ڪاني پاءِ، ونن ۾ وصال جي،
دوبينائي دور ڪري، معرفت ملهاءِ،
سپريان جي سونهن ۾، رخنو ڪونہ رهاءِ،
اک اشهد چاءِ، تہ مسلماني ماڻئين.

پر قدرت جون ٻہ مکيہ طاقتون- خير ۽ شر، چڱائي ۽ مٺائي. هر جڳهہ ۽ هر ڳالهہ ۾ ڪارڪن تي اثر انداز ٿينديون نظر ٿيون اچن. تن جي زد کان مذهب بہ خالي نہ رهيو آهي. جيڪڏهين غور سان ڏسبو نہ معلوم ٿيندو تہ هڪ طرف اگر مذهب انساني ترقيءَ ۾ ممد ۽ معاون ٿي ڪم آيو آهي، تہ ٻئي طرف انساني فطري ڪمزورين ۽ خامين ان کي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد جي حصول لاءِ هٿيار ڪري پڻ ڪتب آندو آهي.

جيڪڏهن مذهب هڪ طرف وحدت ۽ محبت انساني توڙي خدمت خلق جو ڪم ڏنو آهي تہ ٻئي طرف ان جي نالي ۾ انسانن ۾ تفريق ۽ ڪلفت، ظلم ۽ استبداد، وهم پرستي ۽ جهالت کي بہ ڪافي تقويت پهتي آهي.

مذهب بذات خود مقصد ۽ مراد نہ آهي ليڪن مقصدن کي حاصل ڪرڻ ۾ نتيجن تي پهچڻ جو آلہ ۽ اوزار آهي. جنهن جي افاديت جو سارو دارومدار انهي کي ڪم آڻيندڙن تي آهي، چاهين تہ ان کي خير لاءِ ڪم آڻين چاهين تہ شر لاءِ.

جهڙي طرح بدن انساني کي تندرست ۽ توانا رکڻ، مرضن ۽ بيمارين کان آجي ڪرڻ لاءِ حاصل ڪيل تجربن، معلومات ۽ علاجن جي مجموعي کي علم طب سڏجي ٿو ۽ ان ۾ ابتدائي آفرينش کان وٺي آب هوا، ملڪي قومي حالتن، جدا جدا وقتن ۽ زمانن جي تجربن جي بناء تي مٿي ذڪر ڪيل مقصدن جي حصول لاءِ ڪيئي نظريا ۽ طريقا جهڙوڪ "ائلوپٿي" هوميوپيٿي "نيچرو پٿي" "يوناني طب" ۽ آريويدڪ وغيره پيدا ٿي چڪا آهن ايتري قدر جو هرهڪ نظريہ يا طريقا علاج ۾ بہ ڪيئي چوٽيون شاخون بنجي چڪيون آهن ۽ خود انهن شاخن اندر بہ تشخيص ۽ علاج ۾ بہ ڊاڪٽر يڪسان نٿا ٿين.

اهڙيءَ طرح سان ڪائنات جي پيدائش، بقا ۽ زوال جي سبن، مقصدن ۽ مرادن جي معلومات. ماده ۽ روح جي علم، انسان

جي ترقي، خوشحالي ۽ امن جي حصول لاءِ مذهب مکيه طرح تي ڪتب آيو آهي.

طب وانگر مذهب به نوعات ۽ تفصيلات ۾ پوڻ ڪري پنهن جي اصل مقصدن کان دور ٿي پيو آهي. جنهن ڪري اهو به لاتعداد پاڳن ۽ حصن ۾ ورهائجي ويو آهي.

ڪوڙين ڪاپائين، تنهن جون لکن لک هزار،
جي سيکنهن جي ۽ سين، درسن ڏارون ڏار،
پريم تنهن جا پار، ڪيڙا چئي ڪيئن جوان.

نتيجو اهو نڪتو آهي ته مقصدن ۽ طريقي ڪار جي وچ ۾ شناخت نه رهي آهي ۽ مذهب اتحاد جي بدران نفاق جو ڪارڻ بي بنيو آهي، سچ ۽ ڪوڙ، صحيح ۽ غلط گڏجي پيا آهن.

هن مضمون ۾ آءِ حتي‌الامڪان اها ڳالهه واضع ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس ته جنهن زماني ۾ شاه صاحب پيدا ٿيو ان وقت مذهب تي عام طرح ۽ اسلام تي خاص طرح ڪهڙا اثر پيل هئا، مذهب جو ڪهڙو مفهوم پئي ورتو ويو، ان کي ڪهڙن مقصدن لاءِ ڪتب پئي آندو ويو ۽ ان مان عام ماڻهن کي ڪيتري قدر فائدو ٿي پهتو. جاڪاڻ ته شاه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ جن رايئن جو اظهار ڪيو آهي انهن جي معني ۽ مطلب کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ ان وقت جي مذهبي حالتن ۽ حقيقتن جو علم هئڻ لازمي آهي.

شاه صاحب هڪ مذهبي گهراڻي جو فرد ۽ درويشن جي اولاد مان.

سندس تربيت جنهن طريقي تي ٿي هئي ان موجب کيس اسلام کي دين مڪمل ۽ بهترين لائح حيات ڪري ذهن نشين ڪرايو ويو هو. خدا شناسي، محبت انساني خدمت خلق انجا مکيه جزا ڪري ٻڌايا ويا هئا.

پر وڏو ٿي آس پاس جي عملي زندگي تي نظر ڪري ڏٺائين ته حقيقتون برعڪس ڏسڻ ۾ ٿي آيس ۽ پڙل ڳالهين ۽ ڏٺل حالتن ۾ گهڻو تفاوت نظر ٿي آيس.

جه صرافن لڌيو، تـه، تون پـڻ لڌڄ سون،
قدر لهندءِ ڪون، نيئي گڏيندءِ گڏونءِ سين.

ان وقت هن ڪي مسلمانن جي مذهبي زندگي ۾ ڪم و بيش هيٺين قسمن جون خاميون ڏسڻ ۾ آيون.

(۱) مذهب جي نالي ۾ ڳالهائيندڙ حاڪمن، عملدارن، مولوين ۽ پيرن جي قولن ۽ فعلن ۾ گهڻو تفاوت نظر ٿي آيس.

هو وڏيون ڳالهيون ڪندا هئا عمل ان جي برعڪس هون. مذهب اسلام کي ان وقت مٿي ذڪر ڪيل طبقي جي ذات ۽ طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب پي آندو ويو. جن ڳالهين ان کي دنيائي عـمـل ۾ بين الاقوامي ۽ عالمگير شهرت ۽ حيثيت تان هيٺ ڪيرائي ان جي ترقي پسندي، مفاد، علمي، انقلابي جذبي، وسعت خيالي ۽ عوامي دلچسپي جي صفتن کي وڏو نقصان پهچايو هو.

اندر ڪوڙو ڪانءُ، ٻاهر ٻولي هنجهه جي،
اهڙو تلهو ٿانءُ، پڃي چو نـه پورا ڪرين.

(۲) ان وقت جي ملن ۽ پيرن ۾ بي علمي، جهل، حسد، فخر، ڪوتاهه نظري ۽ تنگ خيالي گهڻي قدر پکڙيل هئي جنهن ڪري سندن باهمي اختلافن ۽ جهيڙن ڪري مذهب اسلام انسان ذات جو اتحاد ته درڪنار پر خود مسلمانن ۾ گهر گهر نفاق ۽ نفرت جو ڪارڻ بنايو ويو هو ۽ مسلمان جدا جدا گروهن جي مجموعي جو جم غفير بنجي چڪا هئا.

وڳر ڪيو وتن، پرت نـه چنن پاڻ ۾،
پسو پکيڙن، ماڻهنئان ميٺ گهڻو.

Gul Hayat Institute

(۳) شاه صاحب کي محسوس ٿيڻ لڳو ته ان وقت جي گهڻن مسلمانن مان خدا شناسي محبت انساني، خدمت خلق جو مادو گهٽجي ويو هو، ۽ انجي عيوض شرڪ ۽ جهل، خودي ۽ خود مطلبي، ڪلفت ۽ نفرت سستي ۽ ڪاهلي جاءِ گزين ٿي چڪيون هيون جنهن جو نتيجو اهو ٿي نڪتو ته جو مذهب انسان ذات کي مسڪيني، جهالت، بداخلاقي، بدامني ۽ غلاميءَ جي قعر ذلت مان ڪڍي، ان کي فرخنده حالي، صحيح سمجهه، بلند اخلاقي، امن ۽ آزاديءَ جي منزل مقصود تي پهچائڻ جو پيغام نمودار ٿيو هو سو خود چند افراد تي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد خاطر مٿي ذڪر ڪيل امراض جي زور وٺائڻ جي ڪم بي آندو ويو.

اڇو پاڻي لڙ ٿيو ڪالوريو ڪنگن،
ايندا لڄ مرن، تنهن سر مٿي هنجهڙا.

اهڙين حالتن هيٺ جڏهين مذهب اسلام پنهنجي اوائلي قوت فروغ، ۽ انقلابي خاصيت وارو اثر گهٽي قدر وڃائي چڪو هو، تڏهين مسلمانن کي سياسي، اقصادي ۽ اخلاقي زوال کان بچائڻ لاءِ ڪيترن عالمن کي مسلمانن جي جداگانه قومي نظام قائم ڪرڻ، مذهب کي چند اعتقادي اصولن ۽ ڪن مخصوص عبادتن جي محدود دائره ۾ بند ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي، جهڙيءَ طرح هڪ بيمار کي شفاخانه اندر تيمارداري ۽ علاج جي ضرورت ٿئي ٿي.

اهڙي طرح هنن ملت بيضا جي حفاظت ڪرڻ جي ضرورت محسوس ڀي ڪئي. ليڪن تجربي مان معلوم ٿي ٿيو ته "مرض بڑهتا گيا جون جون دوا کی".

شاه صاحب انهن خامين ۽ ڪوتاهين جي ڪارڻن معلوم ڪرڻ ۽ انهن جي دور ڪرڻ لاءِ صحيح حل ڳولا ڪرڻ واسطي سنڌ جي سير تي نڪتو، ۽ ورهن جي سياحت ڪرڻ بعد جن

Gul Hayat Institute

نتيجن تي پهتو انهن جو پتو سندس ڪلاس مان پنجي سگهي ٿو.

اهو بهتر ٿيندو جيڪڏهين ناظرينن کي اسان ان وقت جي مسلمانن جي مذهبي رجحانات جي مختصر تصوير پيش ڪريون جا شاه صاحب پنهن جي سير ۽ سفر جي دوران ڏٺي هوندي ۽ ان مان شاه صاحب تي جي اثر پيا هوندا ان جو به اندازو ٿي سگهندو.

سنڌ ۾ مسلمان ان وقت هاڻي وانگر ٻن طبقن ۾ وراهيل هئا.

هڪ هو حڪمران طبقو ۽ ٻيو هو عوام جو طبقو. پهرين طبقي ۾ ڪلهوڙا حاڪم، پير ۽ سادات، زميندار ۽ جاگيردار، ملا ۽ مولوي هئا ۽ ٻئي طبقي ۾ غريب خان بدوش ساٿهو (مارو)، هاري، مهاڻا، ڪاسبي وغيره هئا.

پهرين صاحب اقتدار طبقي جي مختلف گروهن جو مختصر احوال پيش ڪندس. ان کانپوءِ عوام جو ذکر ڪيو ويندو.

(۱) ڪلهوڙا حاڪم:

ان وقت جا حاڪم ڪلهوڙا هئا، جي ڪنهن وڏي ۽ بهادر قبيلي جا سردار ڪونه هئا، سندن اقتدار ۾ اچڻ مذهب ۽ شريعت اسلام جي نالي ۾ ٿيو هو، سندن ابتدائي شهرت پير طريقت جي حيثيت ۾ ٿي.

اول ۾ جيتوڻيڪ سندن وڏن ۾ پرهيزگاري ۽ سادگي ڪٿي رهي هوندي ليڪن حڪومت ۽ ملڪيت جي فراواني سندن علمي زندگي ۽ اخلاقن کي بگاڙڻ کان سواءِ نه رهي هي.

ظاهري بزرگي، تصنع ۽ حڪومتي رعب جي نمائش، عياش زندگي گذارڻ سندن طبيعت جا جزا ٿي پيا هئا، پنهنجي طاقت، حڪومت ۽ مذهبي اثر قائم رکڻ واسطي هر طرح جي منصوبن، دغابازين، خونريزين، بزرگن ۽ درويشن کي تنگ ڪرڻ، ويندي قتل ڪرائڻ کان به دريغ نه ٿي ڪيائون. سندن سارو توجه

عوام جي ڀلي ۽ ترقي، ملڪ جي سڌاري ۽ واڌاري جي عيوض پنهنجي حڪومت ۽ ملڪيت وڌائڻ، بزرگي قائم رکڻ تي صرف ٿيڻ لڳو. مذهب کي انهي ڳالهين جي حصول لاءِ استعمال ڪرڻ شروع ڪيائون. جهڙي طرح پاڪستان ۾ موجوده صاحب اقتدار طبقو پنهنجي طبقاتي اغراض ۽ مقاصد حاصل ڪرڻ ۽ اقتدار قائم رکڻ لاءِ باوجود انهي ڳالهه جي ته نه وٽن صحيح اسلام جو تصور موجود آهي ۽ نه سندن عمل اسلامي آهن ته به مذهب جو نالو وٺي اسلامي حڪومت، مسلماني اتحاد ۽ غلبه اسلام جا راڳ ڳائي هر طرح جا برا ڪم ڪري رهيو آهي ۽ هر آزاد خيال ۽ سندن نقط چين کي اسلام پاڪستان مسلمانن جو دشمن سڏي ختم ڪرڻ گهري ٿو ۽ انهيءَ پاليسي کي سرانجام ڏيڻ لاءِ پنهنجي طرفدار گروه کي مسلمانن جي جماعت (مسلم ليگ) سڏي ٻي ڪنهن به جماعت، گروه، خيال يا نظريي کي زنده رهڻ نٿو ڏئي بعينه ساڳي حالت ڪلهوڙن جي هئي.

موجوده حاڪم جيڪڏهين پنهنجي سموريءَ پاليسيءَ جو بنياد علامه اقبال جي ٻڌڻ اسلامزم جي تعليم تي رکن ٿا ته ڪلهوڙا وري سيد محمد ميران جونپوري جي مهدويت واري نظريي تي رکندڙ هئا. تفاوت صرف مختلف زماني، حالتن، طريقي ڪارجو هو. ليڪن پنهنجي نظرين جي پويان ساڳيو روح ڪم ڪندڙ آهي اگر هن وقت "ليگيت" جو دور دوره آهي ته ان وقت "ميانواليت" مشهور هئي.

(٢) پير طريقت ۽ سادات:

هي طبقو اهل طريقت جي اولاد مان هو. اگرچ انهن جي وڏن پنهنجي قول ۽ فعل جي بلندي ذريعي عوام جي اخلاقي حالت سڌارڻ، ماڻهن ۾ رواداري ۽ محبت پيدا ڪرڻ واسطي ڪافي گهڻتائي ڪئي هئي. ليڪن وقت جي گذرڻ ڪري جيئن پين مذهبي ادارن ۾ تنزل جا آثار نمايان ٿيڻ لڳا، تئن

هنن بزرگن جا پويان ۽ انهي لهر ۾ لڙهي ويا. ان وقت جي درگاهن جا اڪثر سجاده نشين پنهنجي ملڪيتن وڏائپ، عياشي جي زندگي گذارڻ، ڪتن سان سوئرن جا شڪار ڪرڻ، ذاتي اقتدار رعب ۽ اثر وڏائپ جي درپي هئا ته ڪي وري نسلي امتيازن تان پاڻ ۾ لڙڻ ۾ مشغول هئا، شريعت يا طريقت جي ڳالهين سان سندن ڪو گهٽ واسطو ڪونه هو. منجهائن گهڻن جو مشغلو پنهنجي بزرگن جي مزارن ۽ مقبرن تي ميلا لڳارائي انهن تي طرح طرح بدعتي ڪمن جو رواج وجهڻ، شراب پيئڻ، جوا ڪرائڻ، چڪلن کلڻ جي اجازت ڏيڻ، راڳ ۽ ناچ جون محفلون گرم ڪرڻ، پاڻ کي محفلن ۾ ماڻهن جي ڪلهن تي کڻائي هلڻ، وڏي ٺاٺ سان مريدن وٽ وڃي مڪڙن وانگي انهن جي ملڪيت تباهه ڪرڻ، فيض پهچائڻ کان سواءِ الٽيون بيعتون مريدن کان وٺڻ، وارن حون چڳون ڪترڻ، ڌاڳا وتي ڏيڻ، ڳانا ٻڌڻ، خاص قسم جو لباس چند مريدن کي پهرائي انهن کي خلافت جا لقب ڏيڻ، ماڻهن کان پيرن تي هٿ رکائڻ، ۽ هٿن کي چميون ڏيارڻ، ڪانين ڪرامتن جي ڊپ سان جاهلن کي ڊيڄاري مطيع ڪري ڏن ۽ نذرانا وٺڻ، تي پيو هو.

(۳) زميندار ۽ جاگيردار:

انهيءَ طبقي ۾ قبيلن ۽ پاڙن جا سردار ۽ وڏيرا، ارباب ۽ چام وقت جي حاڪمن جا عزيز يا منظورِنظر اچي ٿي ويا.

انهيءَ طبقي جي ماڻهن کي زمين ۽ ٻي جائداد جي ذريعي جا طاقت ۽ ملڪيت هٿ آيل هئي. اهو باهمي جهيڙن، ذاتي اقتدار ۽ اثر وڏائپ، عوام کي محڪوم رکڻ، شخصي عياشين، نشن، راڳن، ناچن، شڪارن، ملاکڙن، ڪڪڙن، گهڻين ۽ تترن کي ويڙهائڻ، دعوتن ۽ ضيافتن تي خرچ ڪرڻ ۾ صاف ڪندا هئا. سندن مذهبي مشغلو پيرن کي نذرانا ڏيڻ ۽ دعوتون ڪارائڻ.

Gul Hayat Institute

مسجدون اڏرائڻ، مسجدن ۾ قرآن وٺي رکڻ، پيرن ۽ فقيرن جي قبن ۽ مقبرن جي اڏرائڻ ۽ سينگارڻ تي خرچ ڪرڻ، ملن ۽ مولوين جي پرورش ڪرڻ، يارهين، عرس، عاشوره، عيد جي موقعي تي پنهنجي نام ناموس وڌائڻ خاطر ماڻهن کي دعوتن تي سڏي طرح طرح جا طعام کارائڻ تي محدود هئا.

(۴) ملا ۽ مولوي:

انهن مان گهٽا پڙهيل ۽ ڪي تحميل ٿيل مولوي هئا. سندن مذهبي مشغلا هيٺيان هئا. مسجدن ۾ بانگون ڏيڻ، نماز روح پڙهائڻ، ملن کي ختما ڏيڻ، ميتن کي غسل ڏيارڻ، نڪاح پڙهڻ، خيرات ۽ ختمن جون دعوتون کائڻ، پاڻ ۾ مذهب جي فروعاتي ڳالهين تان بحث مباحثو ڪرڻ، مخالفن تي ڪفر ۽ الحاد جون فتوائون ڪڍڻ ۽ نيڪاليون جاري ڪرڻ، مذهب جي اعليٰ اصولن کي نه سمجهي يا ڄاڻي واڻي وساري فروعاتي ڳالهين کي خاص اهميت ڏيڻ، اصولي ۽ بنيادي مسئلن کان بي التفاتي ڏيکارڻ، حاڪمن ۽ وڏن ماڻهن جي سهوليت خاطر مذهب کي مروڙي سروڙي ان ۾ ڦيرون گهيريون ڪرڻ، ظاهر داريءَ کي اندر جي اجارڻ تي ترجيع ڏيڻ، بنا مطلب ۽ معنيٰ سمجهڻ جي قرآن ۽ ڪتاب پڙهڻ، روزا رکڻ تي زور ڏيڻ ليڪن حلال جي ڪمائيءَ تي گذر ڪرڻ جي پرواه نه ڪرڻ، ظاهري پاڪيزگي کي اخلاقي پرهيزگاريءَ کان وڌيڪ سمجهڻ، عوام ۾ محبت پکيڙڻ بدران نفاق جي باهه ٻارڻ، اسلام کي رسم، رواجن، چند عبادتن ۽ اعتقادن جي مجموعي ۾ محدود ڪرڻ، رشوتون وٺي غلط فتوائون ڏيڻ، چلم ۽ حقي جي منع ڪرڻ، ناس کي جائز ٺهرائڻ، دهل وڄائڻ يا نه وڄائڻ کي جائز ۽ ناجائز ٺهرائي ماڻهن ۾ ڏڦيڙ وجهڻ، راڳ ٻڌڻ يا ٻڌڻ کي غير شرع ٺهرائڻ سرود وڄائڻ يا ٻڌڻ کي گناهه سڏڻ، ڏکي سٺي ٻانهن

کي ناجائز قرار ڏين، وار وڏا يا ننڍا رکائڻ لاءِ جدا جدا رايا ڏين، ڏاڙهي مٺ جيڏي يا خسخسي ڇڏائڻ تي بحث ڪري ڪاغذ ڪارا ڪرڻ، وارن کي رنگ ڏيڻ ڪارو يا ڳاڙهو ڪرڻ جي سوال تي سخت اختلاف رکڻ، مڇون ڪترائڻ يا ڊگهيون رکڻ تي سني ۽ شيعه ٻئي پوڻ تي زور ڏين، عاشورن ۾ ماتم ڪرڻ يا نه ڪرڻ، نماز ۾ هٿ ٻڌڻ يا ڇوڙڻ ۽ جي ٻڌڻ ته دن کان هيٺ يا مٿي تي وڏا مباحثا ڪرڻ، تيرهن سو ورهيه اڳي گذريل سياسي اختلافات جهڙوڪ خلافت جي حقدار هئڻ واري مسئلي تي ايتري قدر تڪرار ڪرڻ جو فساد ۽ جهڳڙا پيدا ٿي پون، سيدن کي ذات سڏڻ يا نور جي پيدائش سڏڻ تي جهيڙا ڪرڻ سجده تعظيمي جي جائز ۽ ناجائز هئڻ بابت لنبيون لنبيون اختلافي فتوائون ڏين، مخالفن کي خارجي، رافضي، وهابي، ملحد، مشرڪ ۽ ڪافرجي لقبن سان مخاطب ڪرڻ، شيعه، سني، مالڪي، شافعي، اهل حديث مقلد ۽ غير مقلد جي تفاوتن ۽ فرقن ۾ ملت کي تقسيم ڪرڻ، پير پرستي ۽ قبر پرستي ڪرڻ، تعويذن، پليتن ڦيٽن ۽ چنڊن ۾ اعتقاد رکڻ، ڪارن ڪڪڙن ۽ ڳهڻن جو ڇوراهن تي اڇلارائڻ، ميت جي ٽيجهي، ستين ڏينهن، ٻارهين ۽ ايڪيهين، چاليهن ڏينهن ۽ ٻارهين مهيني قرآن جا ختما بخش ڪري طرح طرح جا طعام انجي عزيزن وتان کائڻ، هڪ کان وڌيڪ چئن تائين شادين کي سنت نبوي سڏي عياشيءَ جي زندگي گذارڻ، ٻانهن ۽ ٻانهين جو جواز ثابت ڪرڻ، بادشاهيون، جاگيرداريون ۽ زميندارين کي جائز ٺهرائي انهن جي طرفداري ڪرڻ، سندن زندگيءَ جا ادني ڪرشما هئا.

مختصر ته صاحب اقتدار طبقي جي ماڻهن جو اهو حال هو وري جيڪڏهين ان وقت جي عوام جي مذهبي مفهوم ۽ اعتقادات تي نظر ڦيرائبي ته ڪم و بيش هيٺين نموني سندن حالت ڏسڻ ۾ ايندي.

Gul Hayat Institute

(۱) جهالت:

سنڌ هندستان جي هڪ گوشي ۾ هئي ۽ منجهس آمدرفت لاءِ سڌا رستا نہ هئا، اتي جي رهاڪن جو گهڻو حصو خانہ بدوش زندگي گذاريندو هو، شهري زندگي ڇڙي هئي، ويتر حڪومت طرفان تعليم لاءِ ڪو خاطر خواه انتظام نہ هئڻ ڪري سنڌ جا عوام اڪثري علم کان بي بهره، ملڪ کان ٻاهر جي اثرن کان پري ۽ جهالت ۾ ورڪوڙيل هئا. سواءِ ڪن مکيہ شهرن جي باقي جڳهين تي ڪي نيم خوانده ملا صرف قرآن شريف معنيٰ کان سواءِ پڙهائيندا هئا ۽ ڪي ٿوري پارسي بہ پڙهائي ويندي هئي. هزار تي هڪ ماڻهو بہ لکي پڙهي سگهڻ وارو مشڪل ملي سگهندو هو.

اگرچ ڪلهوڙا سنڌي خاندان جا هئا ليڪن مٿن ٻاهرين جي انڌا ڌنڌ پوئلڳي ڪرڻ جي عادت ويٺي ٿيل هئي. مذهبي خيالن ۾ سيد محمد ميران جونپوري جي مهدوي طريقي جا پوئلڳ هئا جو طريقو اڄ ڪلهہ جي پڻ اسلامزم جا جزا پاڻ ۾ رکندڙ هو. شريعتي ڳالهين ۾ هو قدامت پسند، ڪٽر ۽ تنگ خيال مولوين جا همدرد ۽ پوئلڳ هئا. سندن سياست ڪم و بيش اورنگزيبي طريقي تي هلندڙ هئي. انهيءَ ڏس ۾ ايتري قدر قائل هئا جو سندن درباري زبان بہ سنڌيءَ جي عيوض مغلن جي پوئلڳي ۾ پارسي هئي. پنهنجي سنڌي زبان جي جيارڻ لاءِ ڪجهہ نہ ڪيائون. اگرچ ان وقت ڏاري سنڌي زبان ۾ شعر ۽ شاعري رستي زبان کي جيارڻ لاءِ تحرڪ پيدا ٿي چڪو هو. پارسي زبان صرف چند مٿين طبقي جي ماڻهن جي زبان ٿي ڪتب ٿي آئي، جنهن ۾ چند درسي ڪتابن کانسواءِ تاريخ، تصوف، فلسفي وغيره تي ڪتاب عام پڙهيلن وٽ ڪو ورلي پهچي ٿي سگهيو. ڇاپي جو دستور سنڌ ۾ ڪونہ پيو هو. ڪتاب ماڻهن وٽ گهڻو ڪري قلمي ڪم ايندا هئا. جنهن ڪري ڪتابن جي اڪثري قلت هوندي هئي. انهي وقت تائين دنيا ۾ ظاهر ٿيل علمن تي سنڌي ڪتاب قريبا ناياب هئا.

Gul Hayat Institute

مذهب جي واقفيت عام طرح چند عبادات، فقهي اعتقادات، رسوم ۽ زهد جي طريقن تائين محدود هئي. مذهب کي هڪ طرف ملن ۽ مولوين جي بحث مباحثن ۽ طبع آزمائين جو پليٽ فارم بنايو ويو هو، ته ٻئي طرف پير صاحبان کي ان ذاتي طاقت ۽ اقتدار وڌائڻ جو ذريعو ڪري ڇڏيو. ڪتب آڻڻ تنهن ڪري عوام اڻ ڄاڻائيءَ جي اونداهيءَ ۾ ڀٽڪي رهيا هئا جنهن جو لازمي نتيجو وهم پرستيءَ جي ڦندي ۾ ڦاسڻ ۾ ئي نڪتو.

(۲) وهم پرستي:

انهيءَ وقت ڌاري عام ماڻهن جي وهم پرستيءَ جي اها حالت هئي جو سڀني کان اڪثر ۾ جنن، ڀوتن، جادوءَ ٽوڻي جو خوف ويهي ويل هو. جيڪڏهن ڪو بيمار ٿي پوندو هو ته ان کي اڪثر جن يا پريءَ جو آسيب يا لڳت ڪري تصور ڪيو ويندو هو ۽ انهيءَ جي راضي ڪرڻ يا ڪڍائڻ لاءِ ڪوششون ڪيون وينديون هيون. ڪن پيرن، فقيرن ۽ ملن کي انهيءَ ڪم ۾ مشق ٿي ويئي هئي جن وٽ پري پري کان ماڻهو ڪهي اچي گنڍو، ڦيڻو تعويذ، ڌاڳو پليتو ڪرائيندا هئا. ڪامڻ ٽڪ، ويس مٺ ۽ جادو جو به خوف عوام ۾ ويٺل هو. جنهن کي ڪڍڻ لاءِ پڙهيا پنڊت ڪم ڏيندا هئا. پيرن جا پڙ ۽ شاد ملانا بائڻ، وڻن ۾ بانبيٽيون ٻڌڻ، تڙن تي ڏيا ٻارڻ، ڪن جاين، مقامن، مسائن، وڻن (ڪرڙ ڪنڊڻ، نمن، ٻيرن، پپرن) کي اڳرو ڪري ليکڻ جو عام دستور ٿيندو هو. جانورن جي قرباني ڪرڻ، ڪڪڙ، گيتا، ٻڪر گهوري ٻاهر ڦٽا ڪرڻ، قبرن، مقبرن، ساون وڻن، درياءَ پير (خواجه خضر) کي ڪرامت يا شفا جي صفتن سان موصوف سمجهي اتي باسون باسڻ جو عام رواج هو.

انهيءَ وقت ڌاري هڪ جناتي فقيرن جو ٽولو هوندو هو جو ۾ (جن مان اڄان تائين ڪي جبلن طرف هليا اچن) جي سرندا

دنبورا وڄائي سرود سان ماڻهن کي ڌمالون ڪرائي جنن کي ريجهائي رام ڪندا وتندا هئا. اهڙي طرح مذهب جي تعليم تي وهم پرستي ڇانئجي ويل هئي، جو ملن ۽ پيرن کي عوام تي قبضي ڪرڻ ۽ اثر وهارڻ ۾ ڪا ڏکيائي ڪانه ٿي ٿئي. ان جا حاڪم ڪلهوڙا پڻ عام ماڻهن جي پيرپرستيءَ جو فائدو وٺي حڪمران ٿي ويٺا هئا.

(٣) **خوف:**

جڏهن عوام جون ذهنيون جهالت ۽ وهم پرستيءَ سان پريل هونديون آهن ته انهي ڪري خوف جو ماحول پيدا ٿيندو آهي، تڏهن چالاڪ ۽ هوشيار ماڻهو اهڙين حالتن جو ناجائز فائدو وٺي مٿن قابض ۽ حڪمران ٿيڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. تنهنڪري ماڻهو ٻن طبقن ۾ ورهائجن ٿا هڪڙا صاحب اقتدار طبقي جا ٿين ٿا ۽ ٻيا غريب ۽ محڪوم. پهرين طبقي جا ماڻهو عوام کي جهالت وهم پرستي ۽ محڪوميءَ مان ڪڍڻ جي عيوض انهن کي شخصي ۽ طبقاتي غرضن لاءِ استعمال ڪري هميشه کين محڪوم ۽ مسڪين رکڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. دنيا جي تواريخ شاهد آهي ته مذهب کي ڪيئن نه انهيءَ طبقي پنهنجو اوزار ڪري پئي ڪتب آندو آهي. سنڌ به انهيءَ عام قاعدن کان مستثنيٰ نه رهي آهي. هندن ۾ برهمڻن ۽ اوچ ذات وارن جا شودرن ۽ گهٽ ذات وارن مٿان مظالم، يهودي مذهب جي اڳواڻن جون سنڌن مخالفن سان تڪليفون پراٽسٽنٽ ۽ رومن ڪيٿلڪ جا جهڳڙا ۽ "انڪيوزيشن" وارن جا وحشياني فيصلا انهيءَ مسئلي تي ڪافي روشني وجهن ٿا. هر ملڪ ۾ مڪاني حالتن، ماڻهن جي طبعيتن وغيره جي بناءَ تي، چالاڪ ۽ هوشيار ماڻهن عوام جي وهم پرستي، جهالت ۽ خوف جو ناجائز فائدو وٺي مذهب کي جدا جدا نمونن ۽ طريقن سان پنهنجي مفاد لاءِ پئي ڪتب [illegible]ـي، تنهن کان انڪار ٿي نٿو سگهجي. جيڪڏهين اسان

Gul Hayat Institute

مسلمانن جي تواريخ تي نظر ڊوڙائينداسون ته اتي به اهو دستور عام نظر ايندو.

مذهب اسلام اگرچ انسانن ۾ مساوات، اخوت ۽ آزادي پيدا ڪرڻ لاءِ وجود ۾ آيو ليڪن فطرت انساني جي ڪمزوري انجي مڃيندڙن کي به انهي اعليٰ اصولن جي پيروي کان بدلائي ڇڏيو ۽ انهن ۾ نسلي ۽ طبقاتي امتياز پيدا ٿي پيا ۽ مسلمان حاڪم ۽ محڪوم، شاهوڪار ۽ غريب، جاهل ۽ عالم، ڏاڍي ۽ هيٺي جي گروهن ۾ وراهجي ويا، اتحاد جي جڳهه تي نفاق پيدا ٿيو ۽ محبت جي جاءِ نفرت والاري.

اهو دنيا جو دستور آهي ته قومن جي تنزل سان سندن مذهبي اعتقاد ۽ خيالات ۾ فتور پيدا ٿيندو آهي. فطري ڪمزوري هر موقعي ۽ محل تي پنهنجو ڪم ڪندي رهي ٿي پيغمبر خدا حضرت محمد صلعم عرب جي اٺهن کي اسلام جي روشنيءَ سان نوازيو ۽ گمنامي جي زندگيءَ مان ڪڍي ترقي ۽ اوج جي راهه تي آندو، ان وفات ڪئي ته اڪثر اصحاب ۽ مسلمان خلافت جي فيصلن، جنهن ۾ حڪومت ۽ اقتدار سمايل هئا، ۾ اهڙو مشغول ٿي ويا جو سندن لاش مبارڪ ڪجهه وقت بنا دفن ڪئي پيو رهيو ۽ آخر چند ماڻهن انهي کي دفنايو. سندس چئن يارن مان ٽي خليفا جن کي خلفائي راشدين جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو انهيءَ مذهب جي پوئلڳن هٿان مذهبي اختلافن ڪري شهيد ٿيا. رسول جي ڏهٽن مان امام حسن عليه کي زهر ڏيئي شهيد ڪرائڻ، امام حسين عليه کي سختيون ڏيئي، عزيز اقربن سميت ميدان ڪربلا ۾ شهيد ڪري، سر نيزي تي چاڙهي گهمائڻ، بني اميه، بني عباس حاڪمن جون امامن، بزرگان دين مٿان سختيون ۽ ظلم ڪرڻ ۽ هڪ ٻئي ۾ لڙي مسلمانن جو بي انتها خون هارڻ جا فعل ڪنهن کان مخفي ۽ ڳجها نه هئا، منصور کي ... ڪرائڻ، شمس تبريز جي کل لهرائڻ، سرمد ... ...

Gul Hayat Institute

شاه عنايت جو قتل، بلاول رحمته جو گهاڻي ۾ پيڙجڻ اسلامي تواريخ جي لاتعداد مثالن مان چند مثال آهن جن مان پتو پئجي سگهندو ته سياسي ۽ ذاتي مقصدن حاصل ڪرڻ خاطر مذهب کي ڪيئن نه اوزار ڪري ڪتب پي آندو ويو هو. دين مڪمل جي پيروڻ جا اهي حال رهيا ته اسلامي اصول ۽ روايات کي ختم ڪري خلافت تي زوري قبضي ڪندڙ يزيد طرف اصحاب، عالم، حافظ ۽ مسلمانن جي ڪثرت ٿئي ٿي ته رسول جي ڏهتي اسلامي اصولن جي علمبردار، صابر، شاڪر، زور ۽ زبردستي اڳيان سر نه نوائيندڙ امام حسين عليه السلام جي طرف سندس ڪٽنب سميت چند ماڻهو وڃي رهن ٿا.

در حقيقت دنيا ۾ گهڻو ڪري جاهل ۽ وهم پرستن جي ڪثرت پئي رهي آهي انهي عام دستور کان ڪنهن به مذهب جا مڃيندڙ مستثنيٰ نه آهن حقيقي اسلام اگرچ بهترين اصولن ۽ زرين تعليمات جو حامل آهي ليڪن جيڪڏهين تواريخ تي نظر ڪبي ته پتو پئجي ويندو ته ابتدا کان وٺي سموري وقت ۾ نه ڪثرت تعداد مسلمانن کي انجو صحيح مفهوم ۽ مطلب سمجهه ۾ آيو آهي نه مٿس عمل ڪيو اٿن بلڪ هر وقت ۽ زماني ۾ چالاڪ ۽ خود مطلب ماڻهن انهيءَ جي نالي ۾ پنهنجا مقصد مرادون پوريون ڪرڻ لاءِ عوام تي پٽي ڏوڪا ڏنا آهن.

شاه صاحب جي زماني ۾ به اچوڪي حالتن وانگر اورنگزيبي متعصب ۽ تنگ نظر سياست جا آثار اڃان باقي هئا. سنڌ جا حاڪم ڪلهوڙا انهي نقش قدم تي هلي ماڻهن جي سادگي ۽ جهالت جو فائدو وٺي مذهب جي نالي ۾ پنهنجو اقتدار قائم رکندا آيا. هنن جي طرفدارن ملن ۽ پيرن جو هڪ طائف پيدا ٿي پيو هو جو ساڳي پاليسي کي هلائيندو ٿي رهيو.

ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهن حقيقتن ٿي معلوم ڪري شاه صاحب جي دل کي تسڪين نه حاصل ٿي آهي جنهن ڪري هيٺين قسم جا بيت چيا اٿس:-

Gul Hayat Institute

ويا سي وينجهار، هيرو لعل و نڌين جي،
تنين سندا پوياڻ، سيئي لهن نہ سار،
ڪنين ڪت لهار، تنين سندي پيڙهين.

......

اڄ نہ اوطاقن ۾، طالب تنوارين،
آ ديسي اٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.

......

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
ٻاٽان ڏوهہ چڙهن، جيئن ورق وارين وترا.

......

سا سٽ نہ سارين، الف جنهن جي اڳ ۾،
ناحق نهارين، پنا ٻئا پرين لاءِ.

هن حق کي پروڙڻ لاءِ جر ۽ جبل جهاڳيا، درويشن ۽ بزرگن جون ملاقاتون ڪيون. قدرت جا نظارا ڏٺا، تن کي تسيا ڏنا، اندر اجارڻ، پاڻ مارڻ ۽ سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪئي. سندس ذڪر ڇڻ هيٺين سوالن جي جوابن ٻولڻ ۾ رڌل رهيو ته:-

(۱) اسلام باوجود مڪمل ۽ آخري مذهب هئڻ جي چو نہ پنهنجي پيرون کي خاص طرح انسان ذات جي عام طرح اتحاد ۽ ترقي لاءِ رهبري ڪري سگهيو آهي ۽ انجا ڪهڙا ڪارڻ هئا.

اسلام دين مڪمل:

دين اسلام مڪمل ۽ آخري پيغام هو ان ۾ ڪنهن کي اهل طريقت جي تربيت ۽ تعليم هيمت پلجڻ ڪري ڪوبہ شڪ نہ هو.

Gul Hayat Institute

ليڪن ان جو ڪمال هيٺين ڳالهين ۾ سمايل هو:-

(١) ان جي وسيلي دنيا تي اهو راز معلوم ٿيو ته زماني جي ابتدا کان ولي خدا شناس، اتحاد ۽ ترقي انسان جي لاءِ هڪ "قانون فطرت" ڪم ڪندو پئي رهيو آهي، جنهن جي سمجهاڻي جدا جدا زمانن، حالتن انساني ضرورتن ۽ سمجهه مطابق مختلف زبانن، ادائن ۽ نمونن ۾ برگزيده اشخاص پئي ڏني آهي ليڪن انهيءَ جو بنيادي مقصد ۽ مراد ساڳيوئي هو. "اسلام" ان قانون فطرت جو پيو نالو آهي.

(٢) اسلامي تعليم ذريعي اهو به ظاهر ٿيو ته هر ملڪ زماني ۽ قوم ۾ ان قانون فطرت جا شارح وحدت انساني لاءِ محبت ۽ ترقيءَ جو پيغام ولي جنهن صورت ۾ انهن سڀني جي تعليم جو مقصد ساڳيو هو تنهن ڪري سندن تعليمات ۾ فرق ڪرڻ يعني انهن کي هڪ ٻين جي متضاد ۽ مخالف سمجهڻ ٺيڪ نه نه هو. اهي سڀئي قانون فطرت جا پيغامبر ڪري وسهڻ اسلامي اصولن جو بنيادي جزو هو.

(٣) جهڙيءَ طرح سج جي روشني يا هوا، چند ماڻهن، قومن ۽ ملڪن جي ملڪيت ٿي نٿي سگهي بلڪ ان کي ڪن سان مخصوص ۽ محدود ڪرڻ مفاد انساني لاءِ نقصانڪار آهي. اهڙي طرح اسلام (قانون فطرت) کي ڪنهن گروه جو ورثو يا ملڪيت بنائڻ يا چند ماڻهن تائين محدود ڪرڻ منشاء فطرت ۽ اسلامي اصولن جي خلاف آهي.

ليڪن ان وقت شاه صاحب کي حالتن مطابق جنهن مروج اسلام جو نقشو نظر جي سامهون آيو تنهن ۾ ڪيس مٿي ذڪر ڪيل لياقتون ۽ خاصيتون عدم موجود ڏسڻ ۾ آئيون نه انجي ذريعي خدا شناسي ٿي سگهي ٿي ۽ نه انساني اتحاد ۽ ترقيءَ لاءِ ڪو خاطرخواه نتيجو ٿي نڪتو. انجا معيندڙ هر انسان کي محبت ۽ خدمت خلق ذريعي پاڻ ڏي ڇڪي نٿي سگهيا، بلڪ خود سندن قومي شيرازو پرزه پرزه ٿي چڪو هو.

جيڪڏهين ناظرين انهي ساري خامين لاءِ سبب ڳولڻ جي ڪوشش ڪندا ته ڪين هيٺيان مکيه ڪارڻ معلوم ٿي سگهندا.

(١) مذهب ۽ سياست جو گڏجڻ.

(٢) دين کي منظم ڪري مسلمانن جي روزانه زندگيءَ جي هر معاملي تي قانون شريعت کي زوريءَ مسلط ڪرڻ.

(٣) اسلام جي بنيادي اصولن کي وساري ان کي چند اعتقادات ۽ عبادت جي دائري ۾ محدود ڪري ڇڏڻ.

(١) مذهب ۽ سياست جي گڏڻ جا نقصان:

جنهن اخلاق جو محرڪ جذبو مذهب کان حاصل ڪيل هجي تنهن جو ملڪ جي سياست مٿان اثر ۽ ضابطو هجڻ اصولي نقطه نگاه کان صحيح آهي. ڇاڪاڻ ته، جيڪڏهين ملڪي معاملات کي اخلاق جي اثر ۽ ضابطي کان آزاد رکيو ته خود مطلب ۽ حريص ماڻهو ۽ طبقا مفاد انساني جي خيال کي بالائي طاق رکي سياست کي پنهنجي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب آڻيندا ۽ عام ماڻهو محڪوم ۽ مظلوم رهندا ايندا. تنهن ڪري سياست ملڪ کي اخلاقي اصولن مطابق هلائڻ نهايت ضروري آهي. اهيئي ڳالهيون مذهب جو نچوڙ آهن ۽ مذهب جي سياست تي اثر ۽ ضابطي جي معنيٰ ۽ مطلب ۾ اهي ئي راز سمايل آهن.

ملڪن ۽ قومن جي ترقيءَ ۽ واڌاري جي راه ۾ خودمطلبي ۽ استعمال غرضي وڏيون رنڊڪون آهن، هر شهري عام طرح ۽ هر پبلڪ ورڪر کي خاص طرح پوءِ اهو سياسي ليڊر هجي يا حڪومت جي ڪاروباري مشين جو تنخواه دار خادم، اخلاق جي رسي هٿ مان نه ڇڏڻ گهرجي. جيڪڏهن قومي ڪارڪن وزارت ۽ اسيمبلين ۾، جج فيصلن ڪرڻ ۾، پوليس عملدار بچاءَ ڪرڻ ۾ صحيح طريقي تي نه هلندا ۽ منجهن خود غرضي ريا، غرور،

رشوت، شرابخوري ۽ عياشي پريل هوندي ته ملڪ جو ڪاروبار خراب، نظام بگڙيل، حالتون فساد واريون هونديون ۽ ازانسواءِ ملڪ مسڪيني، جهل ۽ بداخلاقي ۾ گهيريل هوندو.

انهي ڪري ئي ملڪي معاملات هلائڻ لاءِ اصولن، پاليسي ۽ پروگرام جي صحيح ۽ ٺيڪ هجڻ سان گڏ انهن جي سربر آوري لاءِ امانتدار، بااخلاق، خلق خدا جي محبت ۽ خدمت جي جذبي رکڻ وارن ڪارڪنن ۽ عملدارن جي لامحاله ضرورت محسوس ٿئي ٿي.

سياست تي مذهب جي اثر ۽ ضابطي جو صحيح مفهوم ۽ راز اهوئي آهي. ليڪن انساني تواريخ ان امر جي شاهد آهي ته ابتدائي آفرينش کان وٺي اڄ تائين هر دور ۽ زماني ۾ ماڻهن جو ڪثير تعداد روحاني ۽ اخلاقي ترقيءَ جي ان بلند معيار تي پهتو آهي جو خود مطلبي ۽ استعمال غرضي جي خواهشن کي ڇڏي، پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي مفاد کي عوام جي نفع لاءِ قربان ڪري وسيع النظري کان ڪم وٺي، قول ۽ فعل ۾ يڪسان ٿي سگهي. پيغمبرن، درويشن، فيلسوفن ۽ امتن جي حڪيمن جي قول ۽ فعل يڪسان هئڻ ڪري، ابتدا ۾ البت سندن تعليمات مان عوام کي فائدو پئي پهتو آهي. ليڪن جيئن سندن ذاتي اثر گهٽبو ٿيندو ويو تيئن ماڻهو وري پنهنجي فطري ڪمزورين ۽ خامين سبب انهن جي تعليمات کي ناجائز فائدن لاءِ ڪتب آڻڻ لڳا ۽ اهي ڳالهيون جي ڪنهن وقت باعث خير هيون سي انساني ڪمزورين جي ڪري شر جو ڪارڻ بنجي پيئون.

عوام کي سوچي سمجهي پوئلڳي ڪرڻ جي طاقت ڪانه هوندي آهي، هڪ دفعي جيڪڏهن انهن کي ڪن ڳالهين يا ڪارڪنن بابت چڱو ويساهه وهجي ويو ته پوءِ ڪهڙي وقت تائين اندا ڌنڌ پوئلڳي ڪيو خوش اعتمادي سان انهن اصولن جي نالي ۾ ناجائز فائدو وٺندڙ، چالاڪ ۽ خود مطلب جي پنيان پيا هلندا

آهن. جيسين تائين ڪي ڪافي وقت گذري ۽ تجربو ڪين معلوم ڪرائي تہ سائن سٺن ۽ سهڻن ڳالهين، دلاويز ۽ دلڪش نظارن جي دلبي ۽ دلاسي تي ڏوڪو ڪيو وڃي ٿو ۽ انهيءَ ظاهري همدردي ۽ بلند لفاظي جي آڙ ۾ ڪين ڦاسائڻ لاءِ جار وڇايل آهي.

تواريخ عالم جي عام واقعن کي ڇڏي اگر صرف تواريخ اسلام جي واقعات تي نظر ڪبي تہ انهي انساني ڪمزوري جا ڪارناما اتي بہ نمايان نظر ايندا.

سياست ۾ مذهب کي گڏڻ ۽ ڪارڪنن جي قول ۽ فعل جي يڪسان نہ هئڻ ڪري مذهب کي عوام ۾ اتحاد ۽ ترقي پيدا ڪرڻ جي عيوض نفاق ۽ رجعت جو ڪارڻ بڻايو ويو آهي. پيغمبر خدا صلعم جي وفاتي بعد جي اختلاف خلافت لاءِ پيدا ٿيا انهن جي اثرن کان مذهب بہ بچي نہ سگهيو.

ڪربلا جي واقعات، بني اميہ ۽ بني عباس جي سياسي اختلافن ۾ مذهب کي ڪتب آڻڻ ڪري مذهب فرقہ بنديءَ ۾ وراهجي ويو. شيعہ، سني، خارجي، رافضي وغيره فرقا انهن اختلافن جي ڪري پيدا ٿيا. مذهب مسلمانن ۾ اتحاد آڻڻ جي عيوض ڪمزوريءَ ۽ نفاق جو ڪارڻ ٿي پيو. اسلام جنهن فرقي بندي ۾ وراهجڻ، مسلمانن جو هڪ ٻئي کي ڪثرت تعداد ۾ قتل ڪرڻ، منجهين طرح جي بدعات جهڙوڪ بادشاهي، زميداري، جاگيرداري عدالتي معاملن ۽ انتظامي ڳالهين جو اثرانداز ٿيڻ، نسلي ۽ طبقاتي امتيازن جي پيدا ٿي مساوات جي لٽڻ، آزاد راءِ ۽ جماعت بندي تي رڪاوٽن جي پوڻ، بيت‌المال کي چند شخصن، قبيلن يا طبقن جي ذاتي طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب آڻڻ، حاڪم، قاضي، عالم وغيره جي چونڊ لاءِ علمي، اخلاقي، انتظامي لياقتن جي عيوض نسلي، خوشامندي، پيسي وغيره جي لياقتن کي ترجيح ملڻ، وغيره اهڙا معاملا هئا جي مذهب جي نالي ۾ چالاڪ سياستدانن جي هٿان

سر زد ٿيا. حڪومت اگرچ مذهب جي نالي ۾ ٿي ڪئي ويئي ليڪن حڪمران طبقي ۾ نہ اخلاق باقي رهيل هو نہ اصول، هنن جا قول ۽ فعل هميشه جدا پئي رهيا نتيجو اهو ٿي نڪتو تہ سياست تي مذهب جو اثر ۽ ضابطو هئڻ جي عيوض خود مذهب چالاڪ سياستدانن جي اثر ۽ ضابطي هيٺ سندن خود مطلبين ۽ منصوبي سازين جي آلو ٿي پي ڪتب آيو. انهن حالتن ڪري عوام تان مذهب جو اخلاقي اثر گهٽ ٿيڻ لڳو ۽ مذهب ڪن اعتقادات ۽ عبادادت جي دائري ۾ محدود ٿي پيو ۽ دين مڪمل جو انساني ڪمزورين ڪري اهو حال ٿيو جو دنيا جي ٻين مذهبن جو ٿيو هو.

اهڙين حالتن هيٺ مذهب جي تجديد ۽ نظام جي ضرورت محسوس ٿي.

(٣) نظام دين:

تاريخي تجربي موجب شريعت جي حڪومت ۽ ديني نظام جو لازمي نتيجو اهو نڪتو آهي تہ زندگيءَ جي هر شعبي تي مذهب جو ضابطو ۽ اثر هڪ باقاعده شرعي نظام جي ماتحت ڪرڻو پوي ٿو. جنهن جو سمورو اختيار ۽ ضابطو ملڪي حاڪمن عالمن ۽ قاضين جي هٿ ۾ رهي ٿو ان جي هلائڻ ۾ عوام جي آواز ڪونہ هوندو آهي. خدا تعاليٰ، قرآن، سنت نبوي جي تشريح جي نالي ۾ حاڪم ۽ مذهبي منبدار حڪومت ۽ طاقت کي پاڻ ۾ ونڊي وراهي ڪم آڻيندا آهن. اهڙا حاڪم جن جي ساري زندگي فرعونن جي نموني گذري ٿي، غريبن جي پگهر جي ڪمائي تي رنگ رليون ڪرڻ، ڪوڙ، لٻيون، ڏوڪا، منصوبہ بازيون ۽ ظلم جن جو روزمره جو ڌنڌو ٿئي ٿو سي خود ملن ۽ قاضين کي خوش رکڻ سان "محي الدين وملت" جي لقبن سان اسلام جا علمبردار بڻجيو پون. ديندار، خدا پرست، با اخلاق عالم ۽

Gul Hayat Institute

قاضي گوشہ نشيني جي زندگي اختيار ڪن ٿا يا جيلن جون هوائون کائين ٿا. راشي، خوشامندڙ يا، خود مطلب، جاهل مولوي ۽ قاضي انهن حاڪمن جي دوالي بندي ڪري مذهب کي مروڙي سروڙي گهر جي ڪچڙي ٻنائي ڪم پيا هلائين ٿا.

تواريخ اسلام اهڙن مثالن سان ڀري پيئي آهي. انهيءَ طريقي سان مذهب کي استعمال ڪرڻ جي ضرورت تڏهين پوي ٿي جڏهين ڪي ماڻهو طاقت ۽ اقتدار کي برقرار رکڻ ٿا چاهين، انهن ڳالهين جو نتيجو اهو ٿو نڪري ته هڪ طرف مصنوعي طريقن سان صبح شام مذهب کي زور وٺائڻ جي گفتگو ٿيندي رهي ٿي ته ٻي طرف صاحب اقتدار طبقي جسي قول ۽ فعل جي يڪسان نہ هئڻ جي مظاهرو ڏسي عوام تان مذهب جو اخلاقي اثر ۽ رسوخ گهٽجڻ لڳي ٿو، ڪن مذهبن جي ختم ڪرڻ جو ڪارڻ بہ اهوئي سبب ٿيو آهي.

ان ڳالهہ کان انڪار ڪري نٿو سگهجي تہ دنيا جي هر ڪاروبار لاءِ هڪ حد تائين نظام ۽ ضابطي جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي.

تجارت، مالي ڪاروبار، زمينداري، حڪومت، سياست جي هلائڻ لاءِ نظام ۽ ضابطي جو هئڻ ضروري آهي، خود ڪائنات جو ڪاروبار بہ ڪنهن نہ ڪنهن ضابطي ۽ پروگرام مطابق هلي رهيو آهي اهڙيءَ طرح سان مذهبي تعليم ۽ اصولن جي پکيڙڻ لاءِ بہ ڪنهن حد تائين نظام جي ضرورت ٿئي ٿي.

جيڪڏهين قدرت دنيا جي ڪاروبار واسطي نظام، ضابطي، شريعت ۽ قانون کي حد تائين ضروري ٺهرايو آهي تہ ان جي ارتقا ترو تازگي، خوبصورتي واسطي تبديلي ۽ انقلاب، آزادي ۽ تجديد کي بہ لازمي قرار ڏنو اٿس. جيئوٽيڪ وٺن، کيت، جانورن، ماڻهن ۽ نظارن جي نشو نما ڪن بنيادي قوانين فطرت مطابق ٿئي ٿي تہ انهيءَ قانون جو هڪ اهو جزو بہ آهي تہ ڪنهن

Gul Hayat Institute

ٻه شيءِ کي ساڳي نموني مقرره ميعاد کان وڌيڪ گهڻي وقت تائين رهڻ نه ڏني چاهڻ ته ان ڪري ان جي ردي ۽ بيڪار ٿيڻ جو امڪان آهي ساڳيو قانون مذهبن جي شريعتن، قومن جي جماعت سازين ۽ ٻين پروگرامن سان لاڳو آهي. ملڪن ماڻهن ۽ زمانن جي حالات بدلجڻ ڪري هر شيءِ ۽ ڳالهه جي تجديد يا تبديل جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي.

مذهب اسلام جيتوڻيڪ دين مڪمل ڇيو ويو ٿي ۽ بين الاقوامي اتحاد ۽ ترقيءَ جا جزا رکي ٿو ليڪن سياست جي مذهب تي اثر، عالمن ۽ قاضين جي فطري ڪمزورين ۽ خامين، طبيعت انساني جي حرصن ۽ سڌن، دنياوي حالات جي تبديل، مذهبي مهندارن جي اصولن تي فروعن کي ترجيح، مقصد ۽ ذريعي جي تميز کي وسارڻ، سندس فروغ ۽ تجديد جي ماده کي کوهي ڇڏيو هو، جنهن ڪري انسان ذات کي پنهنجي همه گير آغوش ۾ آڻي ان جو اتحاد ۽ ترقي ڪري نه ٿي سگهيو. باوجود مجددن، مهدين، صالحن جي ڪوشش ۽ پرهيزگار ۽ عادل حاڪمن جي جدوجهد جي انجو وڌڻ ۽ ويجهڻ گهٽجي چڪو هو، ان کي زنده ڪرڻ جا ٻه رستا رٽيا ويا هئا، هڪڙو نظام دين ۽ شريعتي راج جو رستو هو ٻيو ان کي سياست جي اثر ۽ ضابطي مان ڇڏائي، شريعت جي تنگ دائري مان ڪڍي عوام جي اخلاقي ۽ روحاني ترقي لاءِ ڪتب آڻڻ جو رستو هو. پهرين جا مهندار عالم ۽ ملان هئا ته ٻي جا مهندار اهل طريقت ۽ صوفي هئا.

ملن جي زور ظاهر داري، عبادات، لباس، زهد ۽ فقهي فيصلن طرف گهڻو ٿيو جنهن لاءِ کين حڪومت جي مدد جي ضرورت ٿي ٿي. ٻئي طرف صوفي صاحبن جي ساري تعليم جو بنياد وحدت ڪائنات محبت انساني ۽ خدمت خلق تي ٻڌل هو هنن جو زور تزڪيه نفس، قرباني ۽ سادگيءَ جي زندگي گذارڻ تي هو. هنن جي تعليم ۾ مذهب جو جوهر سمايل هو، پر انهن اصولن

Gul Hayat Institute

جي پرچار ۽ عمل لاءِ انهن کي ٻه نظام ۽ گروه سازيءَ جي ضرورت پيئي. اهو قدرت جو قاعدو آهي ته جيڪڏهين قاعدا ۽ ضابطه ڪاروبار کي ترتيب ڏيئي. راهه کي سنهل هڪ طرف بنائين ٿا ته انهن جي ڪثرت سختي ۽ عادت زندگيءَ مان اجتهاد ۽ انقلاب جا جذبا ختم ڪيو ڇڏين.

تصوف اسلام کي شريعت جي تنگ دائري مان آزاد ڪري مذهب جي روح حقيقي سان روشناس ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ليڪن وقت جي گذرڻ ڪري ان جا ڪارڪن بہ ساڳي مرض جو شڪار ٿي پيا. هنن سلسله طريقت کي فروغ ڏيڻ لاءِ پيري، مريدي، ذڪر، اشغال، ورد و ظائف جاري ڪري خانگاهن ۽ سجادن کي وجود ۾ آندو. هنن وٽ تزڪيه نفس، محبت ۽ خدمت خلق جي عيوض ظاهري تقدس ۽ بزرگي، حسد ۽ خودي، قدر نيازن تي گذر ڪرڻ، بدعتن، عياشين، دنياوي اقتدار ۽ شخصي ملڪيت گڏ ڪرڻ جاءِ ورتي. جنهن ڪري هي گروه بہ پنهنجي مشن ۾ ناڪامياب ٿيو. ملا ۽ مولوي شريعت اسلامي کي تنگ دائري ۾ آڻي ان کي پنهنجي شخصي اقتدار ۽ دماغي طبع آزمائي جو اکاڙو بنائي چڪا هئا ته پير صاحبن وري عوام جي وهم پرستي ۽ جهالت جو فائدو وٺي تصوف کي مذاق ڪئي بنايو هو. اهڙي حالتن هيٺ اسلام چند اعتقادات ۽ عبادات جي دائره ۾ محصور ٿي پيو هو ۽ ان جي پيروڻ ۾ تنگ نظري ۽ نفرت گهر ڪري ويئي هئي. منجهن سون فرقن کان بہ مٿي گروه پيدا ٿي پيا هئا.

هرهڪ فرقي پاڻ کي ”ناجي“ ۽ ٻين کي ”ناري“ ڪري پئي سمجهيو.

اهو حال هو اسلام جي پوئلڳن جو. ليڪن ٻين مذهبن جن کي قرآن حق تي ۽ ربانی الاهي مطابق موڪليل ظاهر ڪيو هو انهن جي ... معلوم ڪرڻ کي بہ گناهه پئي سمجهيو.

Gul Hayat Institute

نتيجو اهو نڪتو ته دنيا جي ٻين مذهبن جي مقابلي ۾ سندس پوئلڳن جو قومي وقار، اقتدار، شيرازي، علمي واقفيت، رواداري ۽ عوام ۾ مرغوبيت گهٽ ٿيڻ لڳي ۽ مسلمان دين مڪمل جي پيرون جي عيوض ان سوڻ لڙندڙ ۽ جهڳڙندڙ فرقن جي جم غفير، فرسوده، تنگ نظر، رجعت پسند ۽ دقيانوسي خيالن جي ماڻهن جو مجموعو بنجي پيا، جن کي دنيا جي ترقي ۽ تعمير ۾ رڪاوٽ وجهندڙ ڪري ٿي سمجهيو ويو. اهي "بيمار قوم" آزادي ماڻڻ جا نا اهل ڪري ٿي سمجهيا ويا. هنن وٽ هر قسم جو آرٽ (هنر) گناهه، هر نئون ايجاد شي بدعت هئي. هو رواداري کان نا مانوس پيار ۽ محبت کان نا آشنا هئا.

هنن وٽ راڳ ۽ سرود ٻڌڻ، ڏاڙهي سڃون ڪوڙائڻ، تصويرون ڏسڻ ۽ ڪڍڻ، غير جي زبان سکڻ ۽ لباس پائڻ، سڀ گناهه جي لسٽ ۾ داخل هئا. مطلب ته مسلمانن جي دنيا ننڍي ڇڻ ڪفر، الحاد ۽ گناهه لهڻجي ويل هئا ڪين خير ۽ برڪت ڪنهن به طرف ڏسڻ ۾ نٿي آيا. هر سخت هوا، هر مخالف آواز هر اختلاف ۽ هر نئين شي مان خطرو ٿي محسوس ٿين اسلام کي تنگ ڪوٺڙيءَ جي شفا خاني ۾ محفوظ رکڻ کان سواءِ بچائي سگهڻ محال پئي نظر آين.

شاه صاحب جي زماني جي مسلمانن ۽ مروج اسلام جي ڪم و بيش اها حالت هئي، هن ان کي چٽائي ڏٺو درويشن سان مليو، سير ڪيائين غور ۽ فڪر بعد هيٺين نتيجن تي آيل تو ڏسجي.

(١) وحدت وجود.

(٢) وحدت مذاهب.

(٣) پيار مذهب جو روح آهي.

(٤) عبادت جي صحيح معنيٰ خدمت خلق آهي.

Gul Hayat Institute

(٥) ارتقا انساني جو راز امن ۽ سلامتيءَ ۾ آهي.

(٦) صحيح تعليم پاڻ سڃاڻڻ ۾ آهي.

(٧) حصول مقصد قرباني سان حاصل ٿئي ٿو.

(١) وحدت الوجود:

هن ڪائنات عالم ناسوت جي مختلف شين، نظارن ۽ خيالن اول ۾ حيران ڪيو ٿو ڏسجي ليڪن آخر هو هن نتيجي تي پهتو ته جمله هستيءَ جو حقيقي بنياد "هستيءِ مطلق" يا "وجودِ ڪل" آهي. انهيءَ ذات حقيقي کي بن نقط نگاهن سان ڏسي سگهجي ٿو. هڪ "حق" جو جملي عالم اظهار جو جوهر آهي ۽ ٻيو "خلق" يا "عالم صفات" جو ان ذات حقيقي جو مظهر آهي. اهي ٻئي شيون هڪ آهن ليڪن پڌري ۽ ڏسڻ ۾ ٻه پيئون معلوم ٿين.

ظاهري دنيا جون بي شمار ۽ لاتعداد شيون حادث ۽ عارضي آهن ۽ پنهنجي وجود جو مدار، قائم دائم ذات مطلق ۽ واحد تي رکن ٿيون. "هستي مطلق" ساڳي وقت هر مظهر کي پنهنجي وحدت جي احاطي ۽ تسلط ۾ رکي ٿي. "والله بكل شيءٍ محيط" انهيءَ نظريي مطابق ڪائنات قديم، غير فاني ۽ دائمي آهي ڇاڪاڻ ته اها قديم، قائم ۽ دائم بالذات جو ظهور آهي.

آخرت به سدائين ٿيندي رهي ٿي. دنيا جي پوري طرح پڄاڻي نه ٿيڻي آهي نڪا ڪا ان جي آخري حد آهي جنهن کي آخرت چئجي ٿو سا سدائين پيئي هلي. **هي دنيا ۽ ٻي دنيا صرف هر وقت ۽ هر زماني ۾ پيدائش عالم جي جدا جدا ۽ نئين نئين مظهرن جا جدا جدا نرالا آهن ۽ شڪلين بدلائڻ جا مظهر آهن.** جي هڪ شڪل گم ٿئي ٿي ته اها ٻي شڪل اختيار ڪري ٿي ۽ اها تبديلي هميشه جاري آهي. هر نئين شئي پراڻي شڪل جو مسلسل مظهر آهي.

شاه صاحب جا ڪي بيت سندس انهن خيالن جي ثبوت ۾ پيش ڪجن ٿا.

وحدت تان ڪثرتِ ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
حق حقيقي هيڪڙو، ٻولي ٻـي م ڀـل،
هو ملاڄو ڀـل، ٻـا لـله سندو سڄڻين.

......

سوئي هيڏاهن، سوئي هوڏاهن، سوئي من وسي،
سوئي سـو ٻسي، تنهين سندي سوجهري.

......

ڳڙاڏو ڀـڳڙ، ور وائي جو جي لهين،
هتا اڳهين گـڏ، پـر ٻڌڻ ۾ ٻه ٿيا.

......

ڪوڙين ڪايائون، تنهن جون لکن لک هزار،
جي سيڪنهن جـي سـين، درسن ڏاڙون ڏار،
پريم تنهن جا پار، ڪهڙا چئي ڪيئن چوان.

......

Gul Hayat Institute

(۲) وحدت مذاهب:

جهڙيءَ طرح خلقت اشياءَ ۾ ڪثرت ٿي نظر اچي اهڙيءَ طرح ابتدائي زماني کان وٺي هر ملڪ، هر قوم جي رهبري ۽ هدايت لاءِ ڪيئي پيغمبر، حڪيم، فيلسوف پڻ پيدا ٿيا آهن انهن جـون سمجهاڻيـون ۽ تعليمات ٻه جدا جدا نموني ۽ طرزتي جون پيئون ڏسڻ ۾ اچن جو مٿاڇري نگاهه ڪندڙ منجهي پوي ٿو.

صحيح ۽ غلط، حق ۽ ناحق، مفيد ۽ نقصانڪار جو ڇنڊ پڻ ۾ مشڪل ٿيو پوي. ڏسڻ ۾ اچي ٿـو ته شاه صاحب ٿي

۾ ان خيال ستايو ٿو ڏسجي. پر معلوم ائين ٿي ٿو ته وحدت وجود جي راز معلوم ڪرڻ بعد ڪيس مذاهب جي وحدت جو پتو به پيو آهي. آخر جيڪڏهين جملي اشياءِ هستيءَ ۾ وحدت سمايل آهي ته انهن جي قانون فطرت يا مذاهبن ۾ اختلاف ڪيئن ٿي سگهي ٿو.

جهڙيءَ طرح شين جي شڪلين ۾ اختلاف جي باوجود انهن ۾ بنيادي وحدت موجود آهي اهڙيءَ طرح ڪيس معلوم ٿيو ته مذاهب عالم جي ظاهري ڪثرت جي پويان باطني وحدت ڇپيل آهي.

مذهبن جا بنيادي مقصد گهڻو ڪري ساڳيا آهن.

شاه صاحب جا چند بيت سندس اهڙن خيالات جي تائيد ۾ پيش ڪجن ٿا.

سٽي هاٽيءَ سين مامرو، اچي پيو اندن،
مناڙين هٽن سين، اڪئين ڪين پسن،
في الحقيقت فيل ڪي، سچا سڄاڻن،
سندي سردارن، بصيرت بينا ڪري.

......

ڏسڻ جي ڏسين، ته هم ڪي حق چئين،
شارڪ شڪ م نه ني، انڊا انهيءَ ڳالهه ۾.

......

ڪيو مطالع سون، هو جو ورق وصال جو،
تنهن ۾ تون هين تون، بي لات نه لحظي جيتري.

......

قرب ڪبرياءَ، ماءَ ملاقي نه ٿئي،
پورو اي پرياءَ، صوفي جي صلح ۾.

......

Gul Hayat Institute

(٣) محبت (پيار) مذهب جو روح آهي:

جي مذهب اتحاد ۽ ترقيءَ انسان لاءِ راهبر آهي ته ان جي ساري تعليم جو نچوڙ جنهن بنيادي شئي تي رکيل آهي اها آهي "محبت" هي هڪ قسم جي ڪشش آهي جا ميلاپ يا وصال طرف انسان کي ڇڪي ٿي. دنيا جي ڪاروبار ۾ قدرت طرفان ٻه مکيه طاقتون ڪارڪن نظر اچن ٿيون هڪ آهي قوت جذب ٻي آهي قوت رد.

پهرين ميلاپ، محبت، وصال، اتحاد تعمير ۽ ترقي طرف ڇڪيندڙ آهي. ٻي جدائي، نفرت، فراق، نفاق تخريب ۽ تنزل ڏانهن ڀڄائي ٿي. مذهبي زبان ۾ ان کي قوائي ملڪوتي ۽ شيطاني سڏين ٿا.

روح کي ٻن درجن مان لنگهڻو پوي ٿو هڪ اعليٰ مڪان مان هيٺ لهي عالم ناسوت ۾ اچڻ جو درجو آهي ٻيو ناسوت مان ورڻي اصل ڏي وڃڻ جو درجو آهي. پهرين کي صوفي زبان ۾ نزول ۽ ٻي کي عروج سڏين ٿا. جڏهين ماڻهو مذهب جي نفس تي غور ڪري ٿو ته کيس پڌرو پوي ٿو ته نزول جي رستي کي ڇڏي عروج ڏي هلڻ، شيطاني رجحانات تي قبو ڪري ملڪوتي رجحان طرف لاڙو ڪرڻ، تخريب کي ڇڏي تعمير طرف خيال رکڻ نفرت کان پاسي ٿي محبت ۾ محو ٿيڻ ئي مذهب جو حقيقي مطلب آهي تنهن ڪري سڀ بزرگ ۽ صوفي عشق ۽ محبت کي حقيقي مذهب سمجهي ان جي ساراه ڪندا ويا. شاه صاحب به انهي راز جي رمز پروڙي آهي ۽ چوي ٿو ته:-

مون کي اکڙين، وڏا ٿورا لاٿيا،
ته پڻ پرين بسن، ڪنان جي ڪر ساڻيون.

......

ڪر ڪارنيدو سيہ ماڻو جـن پريتڙم
جوش جلايا جي، ماري تنهن مات ڪيو.

......

حوصلو حيرت جو، آهي نه متي عام،
سندي محبت مام، ڪور پروڙي ڪينڪي.

......

لوڪان نجو صرف، سون مطالع سپرين،
سوئي سو حرف، پڙهيو پڙهان من ۾.

(۴) عبادت جي صحيح معنيٰ خدمت خلق آهي:

شاه صاحب ڏٺو ته مذهب جي معنيٰ چند عبادتن جـو مجموعو ورتي وڃي ٿي ۽ قرآن شريف جي آيت ته "ما خلقت الجن والانس الا ليبدون" جي عام طرح معنيٰ نمازون، روزا، ذڪر، فڪر وغيره ڪڍي وڃي ٿي نتيجو اهو وڃي نڪتو ٿي ته هرڪو ماڻهو نماز پڙهي روزا رکي انسان ذات جي خدمت جي بدران پنهنجي خود غرضيءَ ۾ محو ٿي رهيو هو.

ملا ۽ مولوي غلط فتوائون ڏئي، فساد ڪرائي، مفت جا مال کائي صرف نماز ۽ روزي کي ڪلي ذريعي نجات سمجهي حقوق العباد کان پاڻ کي هڪ طرف آزاد سمجهي رهيا هئا ته پيران طريقت زهد، تقويٰ، ذڪر، فڪر ڪرڻ کي صحيح عبادت سمجهڻ لڳا هئا ۽ خلق خدا جي خدمت ڪرڻ بـدران پنهنجي خدمت ڪرائڻ ۾ مشغول هئا، شاه صاحب انهي ڳالهه تي به غور ڪيو ۽ ڏٺو ته هن نتيجي تي پهتل هو ته سچي عبادت جي معنيٰ مخلوق خدا جي بنا غرض جي خدمت ڪرڻي ئي آهي.

ماڻهو هن دنيا ۾ صرف روزا نمازون پڙهڻ لاءِ پيدا ڪونه ٿيو آهي پر انهي جي زندگي جو مقصد هن دنيا ۾ سک سلامتي

آڻي، انسان کي جانوري خواهشات کان آزاد ڪري روحاني ترقي، تعمير عالم، حسن اخلاق جي صفتن سان مجسم ڪرڻ لاءِ خدمت خلق ڏي آهي. جڏهين ڏٺائين ٿي ته ماڻهو ظاهري عبادت کي ئي ذريعه نجات سمجهي صرف ان طرف مشغول آهن ته ڪيس عجب ٿيو ٿي. سندس انهي قسم جي خيالن جو پتو هيٺين بيتن مان پئجي سگهي ٿو.

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
پاٿا ڏوهم چڙهن، جيئن ورق ورائين وترا.

......

روزا ۽ نمازون، اي پڻ چڱو ڪم،
او ڪو پيو فهم، جنهن سان پسجي پرين کي.

......

اکر چئي هيڪڙي، پهون جي نه پڇهن،
ڏوه ڪبو کي تن، سڄي مٿائي ڳالهڙي.

......

ٿهڙا چاليها نه چاليه، جهڙو پسڻ پرين جو،
ڪهڙو ڪاتب تون ڪرين، مٿي پنن پيه،
جي ورق وارين ويهه، ته اکر اهو ئي هيڪڙو.

......

(۵) ارتقا انساني جو راز امن ۽ سلامتي ۾ آهي:

شاه صاحب غور ۽ فڪر بعد انهي نتيجي تي پهتل هو ته دنيا جي تعمير ۽ انسان ذات جي ترقي سواءِ امن ۽ سلامتي جي حاصل ٿي ڪين سگهندي. هو هر انهيءَ ڳالهه جي خالف هو

Gul Hayat Institute

جنهن مان انسانن جي وچ ۾ فساد پيدا ٿيڻ جو امڪان هوءِ هن اسلام کي فتح ۽ حڪمراني جو مذهب ڪري نٿي سمجهيو نڪو مسلمانن کي قومن جي امامت ڪرڻ جي تلقين ٿي ڪيائين. هن مولن ۾ منهن پاڻي غربت ساڻ گذارڻ جي تلقين هڪ طرف ڪئي ته ٻئي طرف صاف چيائين ته:-

هو چوڻي تون ۾ چوءِ، واتـــان ورائي،
اڳ اڳرائي جو ڪري، خطا سو کائي.

هو سڌن کي مارڻ، طمع کي ترڪ ڪرڻ، ويرين جـو واهرو ٿيڻ، گولن جي گولي ٿيڻ، ڪيني کي قتلام ڪرڻ، ڪر ۾ پرين پسڻ، خوديءَ کي ڪاٽڻ، سچ جي سين هڻڻ، تن کي تسيا ڏيڻ، لنگ ۽ لانگ ڪيڻ، من ماري مات ڪرڻ، سڀ ۾ پرين پسڻ جي تعليم ڏئي ٿو. هو دشمن يا مخالف کي حملي کان روڪڻ لاءِ هيٺين قسمن جا الفاظ ڪتب آڻي ٿو:-

ڪشي ڪان ڪمان مان، متان هڻين مون،
مون ۾ آهين تون، متان تنهن جوئي تو کي لڳي.

Gul Hayat Institute

(٦) صحيح تعليم پاڻ سڃاڻڻ ۾ آهي:

شاه صاحب کي معلوم ٿي چڪو هـــو ته انسان اشرف المخلوقات آهي. هن ۾ نور الاهي جو جلوه نمايان نظر ٿي آس، هن کي انسان جي زندگيءَ جي مقصد ۾ پروڙ هئي، هن ساري ڪائنات جي خلق کي بيڪار ۽ بنا مقصود جي پيدا ٿيل نه ٿي سمجهيو. هن کي احد ۽ احمد، جز ۽ ڪل، پـڪـي ۽ پڇري، پنهون ۽ سسئي، فرد ۽ قوم جي تفاوتن ۽ بنيادي وحدت جـو سمورو راز معلوم هو. هن نابوديءَ جي وسيلي اعليٰ ٿيڻ جو مطلب

سمجهي ورتو هو، تنهن ڪري پنهنجي ڪلام وسيلي هن جز کي ڪل ۾ فنا ڪرڻ، فرد کي قوم لاءِ قربان ٿيڻ جي تلقين ڪندي چيو آهي ته اهو درجو تڏهين حاصل ٿي سگهندو جڏهين حقيقي پاڻ سڃاڻڻ جي پروڙ ماڻهو ۾ پوندي. هن جو چوڻ آهي ته انسان جو اعليٰ درجي تي پهچڻ صحيح تعليم ذريعي ئي حاصل ٿي سگهندو ۽ صحيح تعليم جي، تشريح ان ڳالهه ۾ ڪئي اٿس ته انسان پنهنجي صحيح حقيقت سڃاڻڻ جو ماهر ٿئي، ان وقت ئي سندس خوف ۽ خطرا، وهم ۽ گمان، ڪفر ۽ شرڪ، پيائي ۽ عبديت دور ٿي سگهندي ۽ ماڻهو ترقي ڪرڻ جو لائق ٿي سگهندو سندس هيٺيان بيت ان جي اهڙي خيالات جو ثبوت پيش ڪندا.

اسين سهڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ،
هاڻي وچ گمان، اسان صحيح سڃاتا سپرين.

……

هيڪر هئڻ چڏ، تـــ اوڏي ٿئين عجيب کي،
"مارايت شيئا الله ورايت الله" نيئي اجها اوڏانهن اڏ،
ته هوت توهين کـــان هڏ، پرين پاسي نه ٿئي.

……

Gul Hayat Institute

هو پڻ ڪونهي هن ريءَ، هي نه هن هان ڌار،
"الانسان سري وانـــا سره" پـــروڙج پچار،
ڪندا ويا تنوار، عـــالم عـــارف اهـــڙي.

……

پاڻ پردو پـــاڻ کـــي، طالب سڄ تون،
نڪا هان نه هون، پـــردا سڀ پاسي ٿيا.

……

سو پکي سو پيرو، سو سر سوئي هنج،
پهي جان پروڙيو، مون پانهن جو منجهه،
ڏيل جنهنجو ڏنجهه، سو ماري ٽومنجهه ڦري.

......

(۷) مقصد جو حصول قرباني سان حاصل ٿئي ٿو:

شاه صاحب هن نتيجي تي پهتو هو ته جيڪڏهين صحيح تعليم جو راز پاڻ سڃاڻڻ ۾ ڇپيل هو ته صحيح عمل سواءِ قرباني جي پيتا جي وسيلي حاصل ٿي نه سگهندو، هن جڏهين چوطرف نظر ٿي ڪئي ته ڏٺائين ٿي ته هر ننڍي شئي وڏيءَ ۾ سمجهاڻ لاءِ پاڻ قربان ڪري رهي آهي، هر مٽيءَ جو داڻو زمين گڏجي عالم جمادات جي ٺاهڻ ۾ مدد ڏيئي رهيو آهي اهڙيءَ طرح جمادي جزا نباتات جي عالم پيدا ڪرڻ لاءِ وقت به وقت پاڻکي قربان پيا ڪن. نباتات وري حيوانات جي زنده رهڻ لاءِ قوت جو ڪم ڏئي رهي آهي. وري جي غور ڪندا ته انهي مادن مان وري هرهڪ جزو ٻئي جي بقا لاءِ مدد ۽ معاون آهي جا معاونت قرباني کان سواءِ حاصل نٿي ٿي سگهي. اهو سلسلو ڪائنات جي هر مظهر ۾ نظر ايندو.

Gul Hayat Institute

ماڻهو به انهي قانون فطرت کان آزاد نه آهي. پيءُ ۽ ماءُ کي اولاد لاءِ قرباني ڪرڻي پوي ٿي، فردن کي قبيلن لاءِ ۽ قبيلن کي قومن لاءِ ۽ قومن کي انسان ذات جي ڀلائي ۽ بهتريءَ لاءِ ڪي ذاتي قربانيون ضرور ڪرڻيون آهن. تنهن ڪري فلسفي عمل تي نظر ڪبي ته ان جو جوهر قرباني ئي ڏسڻ ۾ ايندو.

شاه صاحب جي بيان ڪيل مذهبي راهن کي جيڪڏهين سان اختصار ڪري پيش ڪريون. ته ان جو لب لباب هيئين طرح ٿيندو.

ساري ڪائنات ۾ گوناگون مظهرن جي باوجود بہ بنيادي وحدت قائم آهي.

انهي بنيادي وحدت جي رازکي معلوم ڪرڻ ۽ سمائجڻ لاءِ رستو ۽ طريقو مذهب آهي.

مذهب ابتدا کان وٺي باوجود ظاهري اختلافن جي هڪ ئي آهي.

انهي مذهب جو روح يا جوهر محبت يا عشق آهي.

محبت ۽ عشق ترقيءَ انسان ۽ تعمير عالم لاءِ خدمت خلق امن ۽ سلامتي جو سبق ڏئي ٿو.

انهيءَ سبق جي پڙهڻ ۽ سمجهڻ لاءِ پاڻ سڃاڻڻ ضروري آهي.

سڃاڻڻ سواءِ صحيح عمل جي بيڪار آهي،
صحيح عمل جو راز قرباني ۾ سمايل آهي.

شاه صاحب جي اهڙن خيالات جي ثبوت ۾ سندس هيٺيان بيت پيش ڪجن ٿا:-

سوريءَ سڏ ٿيو، ڪا هلندي جيڏيون،
وڃڻ تت پيو، نالو نيهن ٿيڻ جي.

......

پهرين ڪاني پاءِ، پڇج پوءِ پرينءَ،
ڏک پريان جو ڏيل ۾، واڄٽ جيئن وڄاءِ،
سيخن ماهه پچاءِ، جي نالو ڳيڙءَ نيهن جو.

......

Gul Hayat Institute

پيچ پتنگن کي، سنڌيون ڪاڻ خبرون،
آئيو وڃڻ آگ ۾، جـــي پنهنجو جي،
جيري جنهين جـــي، لڳا نيزا نيهن جا.

......

سرها ڏنم ســي، جنجي ساڃاءِ سرائين سين،
تيغ تنهن جي ڪي، ڪٽ نه لڳي ڪڏهين.

......

سڪڻ ۽ سوري، ٻئي اڪـــر هيڪڙي،
وهڻ واٽڙين تـــي، ڪارڻ ضـــروري،
ٻنهي جيءَ پوري، جي ڏني ريءَ نــه جڙي.

......

گندي ۽ گراه، جن سناسين ســانڍيو،
انهن ڪان الله، اڄان اڳـاهون ٿيو.

Gul Hayat Institute

——

فصل اتون

شاهہ صاحب جي ڪلام جون خصوصيتون

شاه صاحب جي ڪلام جون خاص خصوصيتون هيٺيون آهن:

(١) اهو سنڌي قوميت جي جذبي سان ڀريل آهي، وطن ۽ ان جي هر شيءِ جي پريت ان جو مکيه جزو آهن.

ساري ڪلام جون اڪثر آکاڻيون، سواءِ ڪربلا جي واقع جي سنڌي ڪتب آنديون اٿس.

(٢) سندس ڪلام ۾ ڪتب آندل ٻولي بہ سواءِ چند حوالن جي صفا چند سنڌي آهي. ايتري قدر جو ڪي لفظ جنجو رواج اڄ ڪلهہ نڪري ويو آهي سي نج سنڌي هئڻ ڪري سمجهڻ بہ ڏکيا پيا لڳن.

(٣) ٽي خاصيت شاه صاحب جي ڪلام ۾ اها آهي تہ اصل هندي شاعري جو تتبع ڪندي هن زال کي عاشق ۽ مرد کي معشوق بنايو آهي جو دستور پارسي ۽ عربي شاعري ۾ ڪونہ آهي.

(٤) شاه صاحب جي ڪلام جي اها بہ خصوصيت آهي تہ ڪلام ۾ قصا سڀ افسوسناڪ پڇاڙيءَ جا بيان ڪيا اٿس، سندس ڪلام جلد نفع ۽ وقتي ڪاميابيءَ ڏي ماڻهوءَ کي ڪونہ ٿو ڇڪي عارضي نفعا دائمي مقصد جي حصول لاءِ قربان ڪرڻ سندس ڪلام جو روح آهي.

Gul Hayat Institute

(٥) مثنوي روم وانگر سارا قصا ۽ ڪهاڻيون بيان ڪري پوءِ ان مان نصيحتون نٿو ڏئي بلڪ هن جي خيال موجب اهي ڪهاڻيون زبان زد عام هئڻ ڪري ان جو دهرائڻ ضروري نه ڄاتي صرف انهن ڪهاڻين يا بيان ڪيل شين مان ڪي نتيجا ڪڍي سورمن جي جذبات ۽ شين جي صفتن جو بيان ٿو ڪري.

شاه صاحب مختلف مڪاني ڪهاڻين ۽ شين بنسبت جڏهين ڪجهه چوڻ گهري ٿو ته انهن جون خاصيتون اکين اڳيان آڻي ۽ سندس هرهڪ بيت جدا معنيٰ ۽ نصيحت رکي ٿو.

(ا) سر ڪلياڻ:

هن جي پهرين فصل ۾ وحدت وجود جو ذڪر ڪري پين فصلن ۾ هو انهن عاشقن ۽ نيهن وارن جو ذڪر ڪري ٿو جنجي اڳيان وڏا مقصد ۽ مرادون آهن، جنجي حاصل ڪرڻ لاءِ هو هر طرح جي قرباني ڪرڻ واسطي تيار آهن. نيهن وارن ڪي هو ٻن گروهن ۾ ورهائي ٿو هڪڙا سچا ۽ سرويچ آهن جي ڪڏهين به سنبي نٿا سانڍين، ڪڙي ۽ قتل جا هيراڪ ٿيو وڃن، چاڪ اٿن ته به نٿا سلين، وهه ڏسيو وسهن پيا، ڪاتيءَ پٺي ڪنجهن ڪين ٿا، سيخن ۾ ماهه پچائڻ لاءِ تيار آهن، جن کي سوري سينگار آهي. نيزي تي سر چاڙهي نروار ٿيڻ لاءِ تيار ويٺا آهن جن کي مقصد ۽ معشوق جي راهه مان موٽڻ ۽ مرڻ ميٺو آهي. سوري ۽ سيج برابر اٿن. تن جو ذڪر ڪري چوي ٿو:-

سوري آهي سينگار، اصل عاشقن جو،
مڙڻ موٽڻ ميهڻو، ٿيا نظاري نروار،
ڪسڻ آهه اقرار، اصل عاشقن جو.

ٻيا سڏڙيا آهن جي ڪات ڪلالن جا ڏسيو موٽيو وڃن توهه ٺاريو شرابن جون سڏون پيا ڪن، هنن وٽ هي هڏو ۽

جم پيارو آهي، متو ماڻي وٽ لاهي رکڻ کان پيا چرڪن.
انهن لاءِ چوي ٿو ته:-

سڏڙيا شراب جون، ڪڪه پچارون ڪن،
ڪات ڪلالن ڪڍيا، ته موٽيو ڀوءِ وڃن،
ڪون سي پين، سر جنين جا ست ٿيو.

(٢) سريمن ڪلياڻ:

هن سر ۾ هو عوام جي مصيبتن ۽ تڪليفن، اهنجن ۽ ايذاون جو ذڪر ڪندي ملڪ جي خدمت جي خواهش رکندڙن کي مخاطب ٿي ڪي هدايتون ۽ نصيحتون ڏئي ٿو.
چوي ٿو ته:-

سگهن سڌ نه سورجي، ته گهايل ڪين گهارين،
پٽل پاسو پٽ تي، واڍوڙيل نــه وارين،
پر ۾ پچم پرين لاءِ، هي هنجهون هارين،
سجڻ جي سارين، تن رويو وهــامي راتڙي.

ڪين وري صلاح ڏئي ٿو ته جي سچ پچ اوهان ملڪ ۽ ماڻهن جي محبت رکو ٿا ته:-

اگهائي سگهاڻيا جي وينا وٽ ويڄن،
ترسي طبيبن، چيئي هــوند چڱا ڪيا.
......

وهڻ ويڄن وٽ، جي سگهن ته سگهو ٿئين،
اڳين عادتن مٽ، ته اگها عاجز نه ٿئين.

ليڪن ساڳئي وقت خود مطلب ۽ جاهل ڪارڪنن يــا

ملڪي ليڊرن جي ڦندي ۾ ڦاسڻ کان منع ڪندي چوي ٿو:-

ڪئيس ڪوريڃن، جو تن طبيب نـه گڏيا،
ڏيئي ڏنڀ ڏڌن، پـاٽان ڏيـل ڏکوئيو.

پوءِ ڪين پتنگن جا مثال ڏيئي مقصد ۽ مـراد لاءِ مرڻ ۽ قربان ٿيڻ جو سبق انهن کان سکڻ جي هدايت ڪـري ٿو چوي ٿو ته:-

پـڇ پتنگن کي، سنديون ڪـامڻ خبرون،
آڻيو وجهن آگ ۾، جـيءُ پنهنجو جي،
جيري جنهين جي، لڳا نيزا نيهن جا.

هڪ هنڌ ڪين خبردار ڪري چوي ٿو:-

سڪڻ انهن نه سڌ، جيئن اڪيلو لياڪا پائين،
پٺي پريان جي نه ٿئين، مٺي اگـسڻ اڌ،
اي پڻ ڪوڙي سڌ، جئن ڪليو ڪايو سهين.

٢) سر ڪليات:

هن سر ۾ مقصد يا معشوق، جو صـوفي وٽ وحدت جي ادي آهي ۽ محب وطن وٽ ملڪ ۽ قوم جي آزادي ۽ ترقي هي. سا هڪ جاءِ تـي چنڊ جي حسن جي پيٺ ڪئي اٿس وي ٿو ته:-

چوڏهين چنڊ ايرين، سهسين ڪرين سينگار،
پلڪ پريان جي نه پرين، جي حيلن ڪرين هزار،
جهڙو تون سڀ ڄمار، تهڙو دم دوست جو.

ٻي جاءِ تي ان کي پرينءَ ڏي پيغام نيڻ لاءِ قاصد ڪري تو اٿس ۽ چوي ٿو ته:-

ناسيندي نگاهه، پهرين ڪچ پرينءَ ڏي،
احوال عاجزن جا، آڪيج لڳ الله،
روز نهارين راهه، اڪيون اوهانجي آسري.

هڪ جاءِ تي اڻ ڪي قاصد ۽ پرين وٽ پهچائيندڙ ڪري ورتو اٿس. مقصد ڪي پهچڻ ڪئن سفر سمجهي اڻ ڪي منت ڪري ڪيس چوي ٿو ته حالتون سڻايون اٿي مون ڪي جلد نيئي محبوب سان ملاءِ.

رات سهائي پون سڻين، پٽن وڏو پنڌ،
هلندي حبيبن ڏي، ڪرها موڙ م ڪنڌ،
پنڌڻ سوئي پنڌ، جو پهچائي پرين ڪي.

......

اڻ جي مشابهت هڪ جاءِ تي خادم ملڪ يا سالڪ راهه سان ڪندي ان ڪي دنيا جي ڪئن مسافرين طي ڪرڻ واسطي همتائڻ لاءِ ننگ وجهي چوي ٿو ته:-

ڪرها ڪر سوڻ، پيڪو ۽ پانهن جو،
اصل آهي اوهان جو، ناليرو نڏان،
ڪرها امان سان، ڪي چانگا ڪيچ چڱايون.

(۴) سر سراڳ:-

هن سر ۾ حياتيءَ ڪي سڻائي سمنڊ جي مسافريءَ سان مشابهت ڏني ويئي آهي جتي ڪيئي لڙ، لهرين، لس ۽ ليٽڻ سان مسافر ڪي منهن مقابل ٿيڻو پوي ٿو، جتي آب جو انت نه آهي، جڪڻ چاڙهه ۽ ڪپر ڪارونيار آهن ان ۾ محب وطن يا صاحب اخلاق ڪي سچ جي سوداگر سان تشبيه ڏنل آهي، ان ۾ سندس

رهبري ۽ هدايت لاءِ کي تجويزون پيش ڪيل آهن جن مان توڪل، توبہ، پانهپ، سچي دل سان شيوا ڪرڻ يعني پنهنجي مقصد سان محبت رکڻ، غفلت کي ترڪ ڪرڻ يعني جاڳڻ اونهي ۾ غوطا هڻي امل ڪڍڻ، پاڻيٺ پرکڻ، ابتدا ۾ ترهو تاڻي ٻڌڻ ملا معلم پڇي خبرون پروڙڻ، مکيہ آهن چوي ٿو ته:-

ڪوها ڪالهہ ڪٺي، ان وڏا اتر آهري،
الا جهري ۾ انجي. اولي جي اٺي،
وڻجارن وٺي، سو وکر وڏو پيڙئين.

......

لڙ لهريون لس ليٺ، جتي انت نہ آب جو،
الله اول ۾ ان جا، پيڙا ستي پيٺ،
جوکو ٿئي ۾ جهاز کي، ڦرهي اچي ۾ ڦيٺ،
لڳي ڪام ليٺ، هن غاريبي غوراب کي.

......

جنين سودو سچ سين، وکر وهائيو،
”بخرو لهم البشريٰ“، جو انهي لئي آئيو،
ان کي لالن لنگهايو، مانڌارو سمنڊ جو.

......

توڪل- ”ڏيئي توڪل تکيو آر لنگهيا آسان.“

توبہ- ”توبہ جي تاثير سين تري ويا طوفان.“

پانهپ- ”پانهپ جو پيڙئين وکر وڏاءَ.“

شيواڪرڻ- ”شيوبو جن سبحان، وير نہ وڙهي تن سين.“

غفلت- ”جاڳو جي يارا، تہ تڙ توائي نہ ٿئي.“

Gul Hayat Institute

غوطه زني- ”آندائون عميق مان جوتي جواهرن.“

”اي گيت خواصن جيئن سمنڊ سوجهيائون.“

موتين جو پاٽيٽ پرکڻ- وچن ۾ وينجهار، پاٽيٽ جي پرکنا.
ڪنيرپا يوا ڪين ۾، لهن سي ڪنهن سار،
موتيءَ جي مزاج جو، قدر سنجهه ڪنار،
صرافئون ڌار، مانڪ ملاحظ نه ٿئي.

ترهو ناٽي ٻڌڻ- تانگهي ۾ ناٽي، ٻڌ پنهنجو ترهو،
اونهي ۾ آئي، ڪونه ڏيندءِ ڪو پيو.

معلم پيچڻ- ”ملان معلم خبرون، ٻچي پروڙيج.“

هن سر ۾ هڪ سنڌ زندگيءَ جي بهترين ڪارنامن بابت ذڪر ڪندي فرمائي ٿو ته:-

وکر سو وهاءِ، جو ٻئي پراٽو نه ٿئي،
ويچيندي ولات ۾، ذرو ٿئي نه ضاءِ،
سا ڪا هڙ هلاءِ، آهه جنهن جي اڳئين.

چڱن عملن ڪرڻ لاءِ چوي ٿو ته:-

دنگيءَ ۾ داڻا، وڻي وجهه وکر جا،
وير وڙهندي ويسرا، ويهه ۾ ويڳاڻا،
هي ننڊ نه جاڻا، ڪڏهين هلندي ڪن ۾.

(۵) سر ساموندي:

هن سر ۾ هن انهن محب وطن جو ذڪر ڪيو آهي جي قوم ۽ ملڪ خاطر گهر ڇڏي ٻي گهر تين ٽا ۽ ورهين جا ورهيه قيدن ۽ جلاوطنين جي سزا ڀوڳين ٿا، سندائين مسافري ۾ آهن جنهن ڏکري ... دن وهون ٻٺون واجهائين، وڻ تي وانئيون

ڀڏن ڏيا ٻارين ۽ سڪائون ٻاسين. انهن جي درد ڀرئي داستان جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته:-

سامونڊي ڪوسنگ، آهي گوندر ڳاڌئون،
انگن چاڙهي انگ، ويو وڻجارو اوهري.

....

سامونڊي ساري، مٺي تڙ گذاريان،
مون کي ٿي ماري، انهي سندي ڳالهڙي.

......

لاهيندا ۽ ڪن، ڳالهيون هلڻ سنديون،
ڏيندا مون ڏکن، وهه وڃهندا جندڙو.

......

جر تڙ ڏيا ڏي، وڻ ٿڻ ٻڌي وائنيون،
الا ڪانڌ اچي، آسائتي آهيان.

......

Gul Hayat Institute

ٻيڙيءَ جي پٽڻ، نيهن نہ ڪجي ان مين،
ايا ڏنپ ڏسن، جہ سڙهہ ڏيئي سير ٿيا.

......

وڃيئي وسري شال، جو تون سودو سڪئين،
اڄان آئين ڪالهہ، پوءِ ٿو سفر سنيرين.

(٦) سهڻي:

هن سر ۾ شاهہ صاحب مقصد (معشوق سان) حقيقي نيهن

جي ناتي جو ذڪر ڪري ٻڌائڻ گهري ٿو ته مطلوب کان سواءِ طالب بيڪار آهي، انهيءَ کان سواءِ ناپاڪ، اڌوتو ۽ نجس رهي ٿو ۽ انهيءَ جي حصول سان پاڪ، صاف ۽ سترو ٿئي ٿو، ليڪن اعليٰ مقصد کي پهچڻ سولي ڳالهه نه آهي اتي درياءَ جي دهشت، ڪاريون راتيون، ڪنن جا ڪڙڪا ۽ دلين جا ڌڙڪا راهرو کي پيش اچن ٿا. اتي سندس رهبر راهه صرف يار يا مقصد جي محبت رهي ٿي جنهن جي ڪشش کيس لنو لايو ڇڏي، جتي ڪڙڪن جا ڪڙڪا سندس رهبري ڪن ٿا. مرڻ ته هر ڪنهين لاءِ ائين ٿي آهي ليڪن مقصد جي راهه ۾ قربان ٿي سر ڏيڻ ڪري ٻڌيءَ جا پيڙا ٿين ٿا.

مقصد سان محبت لاءِ چوي ٿو ته:-

تو ڏي ٻي نه تات، ميهار ٿي من ۾،
ج پڻ پيس رات، هو ساهڙ هو سهڻي.

مقصد کان سواءِ زندگي بيڪار آهي واسطي چوي ٿو ته:

ساهڙ ڌاران سهڻي، اڌوتي آهي،
ڪڍيون جو ڪاهي، پاسي تنهن پاڪ ٿئي.

مقصد تائين پهچڻ ۾ جي مشڪلاتون سامهون اچن ٿيون تن بابت چوي ٿو ته:-

دهشت ڏوم ڏرياءَ ۾، جت لڙ لهريون لس ليٽ،
آئيو اوپارن ۾، ٻانڌي ٻوڙي پيٽ،
جت چڪڻ جي چپيٽ، ات سيد سير لنگهاءِ تون.

مقصد جي محبت ڪيئن نه کيس ڪشش ڪري ٿي ان ...ري ٿو:-

Gul Hayat Institute

اديون سڀ اندام، منهنجا چڙن چوريا،
لارن جا لڱ لائي، سا ڪيئن آڇيان عام،
لڳس جنهنجي لام، سو دوست دلاسا منجي.

اعليٰ مقصد جي راهه ۾ قربان ٿيڻ لاءِ چوي ٿو ته:-

ته ڪر ڪيئن سٺي جي، سير نه کهڙي سهٽي،
هت حياتي ڏينهڙا، هڏ هن تان نه هٽي،
چڪي تنهن چري ڪٺي، جو ڏنس ان ڏهي،
سهٽيءَ کي سيد چوئي، وڏو قرب ڪهي،
هنئين هوند مٺي، پر بڏيءَ جا پيٽا ٿيا.

مقصد کي پهچڻ لاءِ مسلسل ڪوشش جي درڪار آهي
ڪا حد مقرر ڪري نٿي سگهجي، چوي ٿو ته:

نڪو سنڌو سور جو نڪو سيڙهو سڪ،
عدد نــاهه عشق، پجاڻي پــاڻ لهي،
جــي قيام مرن، ته ڪــر اوڏا سپرين،
نهان پــوءِ سجڻ، واڌايون وصال جون.

......

مقصد جي حاصل ڪرڻ ۾ جي شيون رنڊڪون ٿيون وجهن
انهن لاءِ چوي ٿو ته:-

ڪنڌيءَ جهليو ڪانهن، عاشق آيو آهون ڪري،
تــو ڪيئن ٻــوڙي سهٽي، ٻيلي منهنجي ٻانهن،
دريا، توتي دانهن، ڏيندس ڏينهن قيــام جي.

......

Gul Hayat Institute

واهڙ ڀريون نہ پاءِ، تو ڀڻ ليکو ڏيڻو،
سندا ميانون ڏينهڙا، هميشه نہ هونداءِ،
وهائيءَ ويندا، اوپر اتـاهان لهي.

(٧) سر ساڙنگ:

هن سر ۾ ملڪ مان غلاميءَ جي اڻ هوند ٽارڻ، عوام جي خوف ۽ ڊپ کان ڏڪايل دلين کي همت واري آب اکوندري سان تر و تازه ڪرڻ، مهانگو لهي ميڙڻ ۽ پنجن مان پندرهن ڪرڻ وارن ڏڪارين ۽ موذين جي مرڻ، لوڪ مٿان ڪوندر ڪنوائڻ، جو ذڪر ڪيو اٿس وطن جي مرده هوا ۾ انقلاب جي ماندڻ جي اميد ۽ آسرو رکندي، اتر پار کان وڄڻ جي وسڻ، ڀلوين جي هر سنباهڻ، ملڪ کان ڏولائي جي ڏينهڙن لهڻ، سنگهارن جي سرهو ٿيڻ، ان جي ارزان ٿيڻ، مينهن جي موڪ جرڻ، ٻٽ ۾ پاهن جي ٿيڻ، مانين ۾ مکڻ جي اڇڻ جو بيان ڪري ٿو. هي سارو سر انقلابي رنگ سان رنگيل آهي. ان ۾ غلامي ۽ مسڪيني جي ستايلن کي همت ۽ دلداري ڏياري ويئي آهي ۽ چيو ويو آهي تہ سدائين ايئ اڻاٺ ڪانہ هوندي سڪهوئي جهڙ ڦرجهات ڏيئي ٻٽ ٻسائيندو ۽ قلب جون ڪسون لاهيندو:-

سارنگ سار لهيج، الله لڳ اڃين جي،
ٻاٽي پوڄ ٻٽن ۾، ارزان ان ڪريج،
وطن وسائيج، تہ سنگهارن سک ٿئي.

.....

آڪميو آهي، لڳه ٻس لطيف چئي،
وٺو مينهن وڏ ڦڙو، ڪڙيو ڏن ڪاهي،
چن ڇـڏي ٻٽ ٻٺو، سمر سنباهي،
وهو ۾ لاهـي، آسـرو الله مـان.

Gul Hayat Institute

مند تي منڊل وسيا، تاڙي ڪي تنوار،
هارين هر سنباهيا، سـرها ٿيا سنگهار،
اڄ پرنهن جي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

......

حڪم تيو بادل کي، ته سارنگ ساٿ ڪجن،
وڃون وسڻ آئيون، تـه تـه مينهن تـمن،
جن مهانگو لهي ميڙيو، سي ٿا هٿ هڻن،
پنجن منجهان پنڌرهن ٿيا، اٿن ٿا ورق ورن،
ڏڪاريا ڏيه مان، شال موذي سـب مـرن،
وري وڏي وس جون، ڪيون ڳالهيون ڳنوارن،
سيد چئي سڀن، آه هـي تـنهنجو آسـرو.

(٨) سر ڪيڏارو:

هن سر تي اڪثر عالمن جو اختلاف آهي تـه انهي جا گهڻا بيت شاه صاحب جي عام اصول جي برخلاف آهي ته ٻاهر جو قصو بيان ڪري. ليڪن آءٌ هيٺين سببن ڪري ان راءِ جـو آهيان ته هن قصي تي شاه ضرور ڪي بيت چيا آهن.

(١) شاه صاحب جي ڏينهن ۾ عالمن اندر محرم ۾ ماتم ڪرڻ ۽ نه ڪرڻ جي سوال تي جو اختلاف هو ان ۾ شاه صاحب ماتم جي جواز وارن عالمن جي گروه سان واسطو رکندڙ هو.

(٢) شاه صاحب جا پويان ماتم ڪندا اچن ٿـا ۽ خود شاه صاحب جي رکيل دستار جو رنگ به ڪارو آهي ۽ فقيرن ۾ خليفن جون دستارون به ڪاريون آهن.

(٣) شاه صاحب اڪثر اهي قصا پنهنجي ڪلام ۾ آندا آهن جنجي پڇاڙي افسوسناڪ آهي. جنهن صورت ۾ هي هڪ اسلامي تواريخ جو غير معمولي افسوسناڪ واقعو آهي ان ڪري

Gul Hayat Institute

ان کي پنهنجي ڪلام ۾ جاءِ ڏيڻ سندس عام اصول جي برخلاف نہ آهي. هن قصي ۾ جي خاص خصوصيتون هيون تن شاه صاحب تي اثر ڪيو ته ڏسجي، ماڻهن جي ڪثرت جو ناحق تي گڏ ٿيڻ امام کي مرعوب نہ ڪري سگهيو، حڪومت ۽ طاقت اڳيان باوجود بي سرو ساماني جي سر نہ نمايائين. حق لاءِ لڙندڙن جي ساراه ۽ بزدليءَ کي نندڻ سچن ۽ با اصول ماڻهن جو سچ جي راه ۾ سختيون سهڻ ۽ اوج حاصل ڪرڻ، خاص ڳالهيون آهن جنجو بيان هن سر ۾ آيل آهي:

سختي شهادت جي، نسورو نِـِـي ناز،
ڪي رند پروڙين راز، قضئي ڪربلا جو.

......

جنهين جهيڙيو اج، عليءَ جـي اولاد سين،
پئي تنين کان پڄ، جي جماعتي يزيد جا.

......

ڪلي وير ڪنڪ ۾، ساڻو سـپ نہ هون،
پڙ تي سيئي پـون، موٽڻ جنهين ميهڻو.

......

دوست ڪهائي دادلا، محب سارائي،
خاص خليفن کـي، سختيون سهائي،
الله الصمد بي نياز سا ڪري، جا چاهي،
انهيءَ ۾ آهي، ڪا اونهي ڳالهہ اسرار جي.

......

Gul Hayat Institute

مرمرين، آءُ روئين، موتي ڪاندم آءُ،
مچڻ تو ٻئلن، ڪچا ڪنم جيڏيون.

......

ڳجهن وينتي گهاريا، ڏنجها ڏک گهڻا،
تنگي لتين توڻ جي، سوره ساماڻا،
ڪندا راماڻا، ڪونئر ڪلي جا ڪوڏيا.

......

عشق، هڪلن، ٻيلي سارڻ، مانجهيان اي مرڪ،
وجهن تان نہ فرق، رڪ وهنديءَ رانـد ۾.

......

منهن مٿاهان جن جا، سي ڀنيو ڪڍن پار،
جيڏيون هِن جهونجهار، سپ اجاري اڃا ڪيا.

......

ٻچي آئين پچڻا، لڄايئي سون سيڻ،
ويئيون وجهن ويڻ، منهن مٿاهان جنجا.

Gul Hayat Institute

(٩) سر سسئي آبري:

هن قصي ۾ شاه صاحب سسئي پنهون، ڪيچ جي ملڪ، جبلن ۽ جهنگن، ڏيرن، سورن جو خاص طرح ذڪر آندو آهي. جيڪڏهن انهن اکرن جي سياسي معنيٰ وٺبي تہ سسئي هڪ ڪمزور ۽ مظلوم عامي آهي. پنهون پهلوان ۽ باهمت قوم جو ليڊر آهي. ڪيچ آزاديءَ ۽ ترقيءَ جو ملڪ آهي، ڏير مخالف طاقتون آهن جي عوام جي ترقيءَ جي راهہ ۾ رڪاوٽون ٿيون وجهن، جهنگ

۽ جبل مقصد جي حصول جي راھ ۾ رنڊڪون ۽ مشڪلاتون آھن. سور ۽ ڏک رھبر راھ آھن. جھڙيءَ طرح مائڪرين مٿان جو جوھر آھي انھيءَ طرح ڏک ۽ سور محبت جو جوھر آھي ۽ منجھن انتھائي خوشيءَ سمايل آھي. مقصد کي پھچڻ لاءِ ماڻھوءَ کي تڪليف ۽ مشڪلاتن، ڏکن ۽ ڏاکڙن جو عادي ٿيڻو آھي صحيح سلامت بنا تڪليف جي مقصد کي پھچڻ ڪوڙي سڌ آھي اتي صرف اندر جي اڌ وارا ڏونگر ڏوري پھچندا.

جڏھين نااميدي نبي تڏھين اميد کي اوڏو ٿيو. البت اتي پاروچاڻي پاڄھ جي ضرورت پوي ٿي. انھيءَ پنڌ ۾ نه صرف ظاھري جدوجھد جي ضرورت آھي، پر اندر ۾ نيڻن کي نائٽي نھارڻو آھي، عمل سان گڏ عقل به ضروري آھي اتي ھيج جو ھڻ ضروري آھي نه ته صرف سڌن وارا وچ ۾ وھي رھندا. سکن ۾ سنگتي گھڻا ھوندا آھن ليڪن ڇپر ۾ چلڻ لاءِ ڪو ڇڻوسانٽي ملي ٿو. جن کي وندر يعني ڏکن جي واديءَ سان لنگھڻ جي قوت ھجي سي مسافريءَ جا پلي سندرا پڌن پيون جي ڏکجھلي نه سگھن سي سڌئي ڪانه ڪن. البت محبت سان مقصد جي پنيان جي پون ٿيون اھي وڏي طالع واريون آھن انھن سان جھڙيءَ تھڙيءَ جي جاءِ نه آھي. مقصد کي وساري وھڻ ٺيڪ نه آھي ان کي ھلندائي ھٿ ڪري سگھندا.

ھل ھنئين سين ھوت ڏي، پيرين پنڌ وسار،
قاصدائي ڪار، ڪين رسائي ڪيچ کي.

......

سيئي ساري سسئي، گھر ڪندون تون گھوں،
وڃي ڏور ۾ ڏور، دران منجھ دوست ٿيو.

......

هيچ نہ هوندو جن، سي ڪيئن وندر ويندئون،
وهو وچ رهـبن، سهسين سـدن واريـون.

......

سکن واري سڌ، متان ڪا مون سان ڪري،
اندر جنهين اڌ، ڏونـگـر سي ڏوريندئون.

......

عمر سڀ عشق سين، پنهون جـي پچن،
ريس ريزاليون تن سين، ڪجاڙي ڪيڪن،
مارڪِ جي مرن، وڏو طالع تـن جـو.

......

تڪيائي تر تيلهہ، چڙهہ چڪيائي چـوٽئين،
هلندي هوت پنهونءَ ڏي، پـو سڙيئي پيل،
اٿي راٺو ريل، ويـئـن تـان واري وري.

......

هيڪليائي هيل، پوريندءِ پنهون ڏي،
آڏا ڏونگر لڪيون، سوربون سـجن سيل،
تڪر ييلي آهن پيل، جيسور پريان جاساڻ مون.

......

منڌ نہ منجهان تن، پسي لڪ لڏن نجي،
جـا پر ڪاهوڙين، سا پر سکي سسئي.

(۱۰) سر معذوري:

هن سر ۾ بہ ذڪر سسئي ۽ پنهون جو آهي ليڪن جذبات جدا بيان ڪيل آهن. مقصد ڪي ڪهڙيءَ طرح پهچي سگهبو،

Gul Hayat Institute

ان مان فائدا ڪهڙا آهن، همت جو اظهار مرڻ کان اڳي مرڻ، ٿڌيءَ تتيءَ هلڻ، "جهلي نہ رهڻ ڏاران پسڻ مقصد ٻجي" ڏکن واريون ٻين کي بہ ڏکويو ڇڏين، پرين کي نہ گڏجڻ ڪري افسوس ڪرڻ، عشق جو آواز ۽ ٻيا اهڙا جذبات بيان ڪيل آهن جنهن مان حد درجي جو سوز پيدا ٿئي ٿو:-

هلندي هوت پنهونءَ ڏي، کهجن کي کونئيون،
پاهڻ تن پٽ ٿئي، جي ليءَ لالن لوئيون،
سڀ سهيليون سڪ کي، چنجهون ۽ چوٽيون،
ٻانہن ٿي ٻوڏيون، تہ ڪتا ڪانئيئي ڪيچ جا.

......

سڌر سين سڳ ڪري، پــر ڪنڌين پياس،
ڪير برهمڻ ڪنجي، ڪير جاٽي ڪيٽاس،
هوند نہ سنڌ سياس، هن پرئين ڪيس پــڌري.

......

کهي جا کين کٽي، پـرينءَ پهتي سا،
وهي ويڙهجي جا، وصل تنهن وڃائيو.

......

مر تہ سوچاري ٿئين، ويــهي وجهہ م وير،
دل بہ آڻ م دور تون، قــرڻ سندو قير،
توئي لهين نہ پير، تہ راحت آهي رڙهڻ بہ.

......

ٿڌيءَ ٽڪي نہ وهي، تتيءَ ڪري تاڻ،
وڏائين وٽڪار بہ، سسئي ٻاڻ سڪاڻ،

Gul Hayat Institute

پڇي پهه پکين کي، پيئي منڌ پرياڻ،
ڏنس ڏيهه وٺن جا، الله لڳ اهڃاڻ،
ماڻ پرچي پاڻ، اچي آريائي وري.

......

ڪو جو وڍيءَ وڍ، جيئن ور وڍيائين وڍسين،
ڏک ڏکيءَ کي ڏيڍ، جن ڏٺي سي ڏکيا ٿيا.

......

آءٌ نہ گڏي پرينءَ کي، جوين ويو ڄار،
آڏا آريچن کي، چاڙهيڪا ۽ چاڙهہ،
مون مٺيءَ کان نہ ٿئي، وڏيءَ منجهہ ولاڙ،
عمر سڀ آواز، ويهي تي واڪا ڪريان.

......

رڃن ۾ رڙ ٿي، ڪر سارنگي ساز،
اي عشق جو آواز، ماڻهو رکن منڌ تي.

(١١) سر ديسي:

Gul Hayat Institute

هن سر ۾ سسئي پنهون جي نالي مختلف جذبات جو اظهار ڪيل آهي. هڪ هنڌ انهن شين جو ذڪر ٿو ڪري جن ڪيس رنج رسائيو آهي چوي ٿو تہ:-

ڏاگهن، ڏيرن، ڏونگرن، تنهي ڏنم ڏک،
سي سڀ پانيم سک، هيڪاند ڪارڻ هوتجي.

ٻي هنڌ طالب کي خبردار ڪندي چوي ٿو تہ مخالف طاقتن کي جڏهن اول ۾ ڏٺئي تہ چو نہ ٿي خبرداري ڪيئي.

جي ائين ڪرين ها ته هي تڪليفون درپيش نه اچنئي ها.

اَڳِ مٺي اوپرا، جڏهن ڏٺئي توڏا،
ونگيئي نه وارن سين، تن گورن جا گوڏا،
ته لڪن جا لوڏا، هوند نه سٺئي سسئي.

غير جنس ۽ مخالف طاقتن جو ذڪر ڪندي چوي
ٿو ته:-

ڏريان ٿي ڏاريان، مٽ مٺي جا نه ٿيا،
مدي ڏيرن من ۾، ڪلهو ڪينڪاريان،
صبوح ٿي ساريان، ته، اٿ نه اوطاقن ۾.

هڪ جاءِ تي سسئي پنهنجي مخالفن جو ذڪر ڪندي
انهن جو شمار ڪري ٿي:-

اٺ ويري، اوٺار ويري، ويري ٽئون ڏير
چوٿون ويري واءُ ٿيو، جنهن لٽيا پنهون جا پير،
پنجون ويري سج ٿيو، جنهن الهي ڪئي اوير،
ڇهون ويري چنڊ ٿيو، ڪڙيو نه وڏيءَ وير،
واهيري جي وير، چلون ڪريان ڇپرين.

ڪيچ مان آيل ڪافلي جنهن جي تشبيه آزاديءَ جو پيغام
پهچائيندڙ گروه سان ڪري سگهجي ٿي بابت چوي ٿو ته:-

ڪيچان آيو قافلو، طرح موچاري توڙ،
سينگارياٺون سيد چئي، ڪرها منجهان ڪوڙ،
لک لهي ٿي لوڙ، جيجان تن جتن جي.

مقصد جي راهه ۾ طرح طرح جي رنڊڪن ۽ مشڪلاتن جو
هيئين طرح ذڪر ٿو ڪري:-

ڪرڙا ڏونگر ڪه ڪهڻي، جت پربت سچن بيبان،
ڏاهن ڏاهپ وسري، ٿيا حريف ٿي حيران؛
سسئي نڪهيو سيد چئي، محبت سين ميدان،
جنهن جو آرياڻي اڪوان، تنهن کي ڪانهي ڀاڪ ڀير ۾.

زندگيءَ جي ڪٺن سفر اندر همراهن ۾ اعتبار ڏارڻ اگرچ ڪنهن حد تائين ضروري آهي ليڪن گهڻو ڀروسو رکڻ به ٺيڪ نه آهي.

شاهه صاحب چوي ٿو ته:-

مٽان ڪا پڙي، ٻول ٻاروچي وسهي،
هوند نه ستيس سرتيون، ويهي رهيس وري،
جت پنهنجي جوءِ ۾، کهارين مان کهڙي،
ڪيچن آءُ نه ڪڙي، ڪنهن ڏکيءَ ڏانون ڏائيو.

(۱۲) سر ڪوهياري:

هن سر ۾ به سسئي پنهون جي ناليءَ ۾ جذبات جو اظهار ڪيل آهي پهرين فصل ۾ غفلت ۽ سستيءَ کي ڇڏي ترقيءَ جي راهه ۾ هلڻ لاءِ نصيحت ڪيل آهي:

Gul Hayat Institute

غافل غفلت ڇوڙ، تون ڪيئن اٿاسي اوجهرين.
ڇپاتا چڙهي ويا، وڃي پهتا تور،
نيڻن ننڊ اکوڙ، جم ورن ۾ واڪا ڪرين.

ٻئي فصل ۾ مشڪلاتن ۽ مصيبتن کي مخاطب ٿي ڪين چوين ٿو ته:-

ڏونگر ڏکوين ڪي، دلاسا ڏجن،
گهڻو پڇجي تن کي، جن وڻان هوت وڃن،
تون ڪيئن سندا تن، پهڻ پير ڏکوئين.

ٽئي فصل ۾ پنهن جو تعلق ڪيچن سان ظاهر ڪندي چوي ٿو تہ:-

اصل آريءَ ڄام جي پلئيءَ آءٌ پيئي،
هوءَ جا پائين پير ۾، تنهن جتيءَ نہ جهڙي،
وساري ويهي، تن ڪيچين کي ڪيئن رهان.

هڪ هنڌ اڻ ڏکوين جو ذڪر ڪندي ظاهر ڪري ٿو تہ اهي جدا ڪلاس جا ماڻهو آهن انهن جو ڏک، درد ۽ مصيبت وارن سان ڪهڙو واسطو:-

اڻ ڏکوئيون ڏکن جي، ڪوهہ ٿيون ٻڙ ٻون،
ناهہ اوراتو ان کي، ٿيون لوڪ ريائون رون،
پنڌ پيڙيون هون، پار تنهين جا ٻيترا.

پنهنجي تڪليفن ۽ ڏکن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ:-

ڪنهن پر رئان پرينءَ کي، اندر ناهہ آسان،
لوهوڪا لڪن تي، ويري مٿي واٽ،
چپر ۾ چونچاٽ، ڏنم ڏکوين جا.

(١٣) سر حسيني:

هن سر ۾ بہ سسئي ۽ پنهون جي آکاڻي ۾ سسئي کي جي تڪليفون پنهل جي طرف ڪان هلڻ ۾ آئيون تن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ:-

سرتيون سڄي سڄ، متان ڪا سونسين هلي،
پاڻي ناهہ پنڌ گهڻو، اڳيان راڻو رڃ،
متان مري اڄ، ڪا ڏئي پاراتو پرينءَ کي.

ٻي جاءِ تي سسئي جي عزم ۽ استقلال جو بيان ڪندي ظاهر ٿو ڪري تہ:-

Gul Hayat Institute

مري ٿيندس مچ، جتن ڪارڻ جيڏيون،
ڪري ڪوهيارو سچ، ويو ڇلائي ڇپرين.

اهڙيءَ طرح سسئي ڪي جو پنهنجي محبوب ڏاران فراق آهي ۽ رستي جون تڪليفون آهن تن لاءِ چوي ٿو ته:-

ڪي ڏر تتي ماءِ، ڪي ڇر سندي سڄڻين،
هلي ۽ واجهاءِ، پنهي ڇيرن وچ ۾.

ماءُ سان گفتگو ڪندي گهر جي ڪم ڪار بابت جو ذڪر سسئي ڪري ٿي ان کي هن نموني ادا ٿو ڪري.

ڀِهي ڪام ڀڄاءِ، امڙ منهنجي آسري،
ڏيئي لت چرخي ڪي، پوئيون پاٽيءَ پاءِ،
ڪتم جنهين لاءِ، سو ڪوهيارو ڪيچ ويو.

پنهون يا اعليٰ مقصد جي قدر ۽ قيمت جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:-

جنهين ڏيکيو دل سين، پنيءَ سي پيئون،
ته پڻ ٿي ويئون، جي پنهون پاڻ لڪائيو.

هڪ جاءِ تي سسئي کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:-

ڪيئن اڙايئي پاند، پلؤ پــر ڏيهين سين،
متيون موڙهيئي سسئي، ڪيئي ڪوهيارو ڪاند،
رلي پانيئي راند، ڀانئين عشق ڀــروچ جو.

مشڪلاتن ۽ تڪليفن ڏاران مقصد کي پهچي ڪين سگهبو ان لاءِ چوي ٿو ٿو:-

Gul Hayat Institute

ڏيکاريس ڏکن، گوندر گس پرين جو،
سونهائي سورن، ڪي هيڪاندي هوت سين.

ڪنهن وڏي مقصد لاءِ حقيقي طرح ڪا انقلابي جماعت ٺهي نه سگهندي جيسين تائين سڀ مصيبت زده ۽ درد دل وارا اچي گڏ ٿيا آهن ان ني چوي ٿو ته:

ڏکيون جان نه سڙن، تان تان پنڻ نه ٿئي،
پنڻ واريون پڌريون، ڳاڙها ڳل سنبدن،
پيون هنئين هٿ هين، رئنديون رئڻ واريون.

هڪ هنڌان اعليٰ مقصد جي لاءِ جدوجهد جو بيان ڪندي چوي ٿو ته:-

جيڪا ڪندي نينهن، مون جيئن پاروچن سين،
سڪڻ سارو ڏينهن، چڙهڻ چاڙهيڪن تي.

اعليٰ مقصد طرف ويندڙ ماڻهن جي گروه کان جدا ٿيڻ بابت چوي ٿو ته:-

ڇيج م قطاران، ساٿ چڙهندو لڪئين،
مجهڻ ٿئين پٺان، وک واٽئي نه لهين.

هڪ جاءِ تي پڙ ۾ پرزا ٿيڻ ۽ مقصد واسطي جدوجهد ۾ فنا ٿيڻ جي تعريف ڪندي چوي ٿو ته:

تون جي ڪالهه مئي، نه ڪالهه ٿي ڪڏئين پرينءَ کي،
ڪڏهين ڪانه سئي، ته ڪا سکهي گڏي سجڻين.

.....

اڳي پوءِ مران، مر مران مارڻ ۾،
متي پوءِ پريان، خون منهنجو جيڏيون.

مصيبتن زدن جي دنيائي الڳ آهي هو سڀڪجھ. پاڻ تي
پيا سهندا آهن، جيئن پاڙي وارن کي ان جي خبر ئي نه پوندي
ان خيال کي هيئين طرح ادا ٿو ڪري.

پاڙي ناھ پروڙ، ته ڪا رات رنجايل گذري،
ٻانهين ٻروچن جي، گهائي وڌو گهور،
هڪ سٽي پيا سور، ويا پٽيندا پاڻ ۾.

سکن ۽ ڏکن جي پيت ڪندي هيئين طرح چوي ٿو.
ڏک سکن جي سونهن، گهوريا سک ڏکن ري،
جنهين جي ورونهن، سڄڻ آڏيو سان گهرين.

اعليٰ مقصدن وارن کي تڪليفون اچن ٿيون ۽ عارضي نفع
حاصل ڪرڻ وارا ۽ خود مطلب سک ۾ رهن ٿا تنهن حقيقت
جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:-

اوجهڙ وتان آئون، پيون سڀ سگهڙ ماٺ جي،
جا نينهن ڳهندي ناڻ، سا مون جيئن پوندي ماٺري.

......

ور لکن جي لوڏ، گهوريا سک پنهور جا،
امڙ جي ترن آچئين، سي ڪم نه اچن ڪوڏ،
هنئين منهنجي هوڏ، ٻڌي ٻاروچن سين.

سچن درد دل وارن ۽ حقيقي خادمن جو ذڪر ڪندي
چوي ٿو:-

ڏکوين اهڃاڻ، ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو،
وڃن گوندر گڏيون، لوڪ نه آڇين پاڻ،
سورن اسان ساڻ، ننڍيٺي نينهن ڪيو.

(١٤) سر سورٺ:

هن قصي ۾ پنج مکيه نالا ڪتب آيل آهن. ١- راءِ ڏياچ راجا جو. ٢- جهونا ڳڙهه جو. ٣- سندس راڻي سورٺ جو ٤- ٻيجهل مشهور ساز وڄائڻ واري جو. ٥- انيراءِ نزديڪي راجا جو.

اهل طريقت وارن انهي جو مطلب اهو ڪڍيو آهي ته ٻيجهل مرشد حقيقي آهي جو جڏهين حق جو ذڪر ٿو تنواري ته سندس سچو مريد راءِ ڏياچ سر سوڏو قربان ٿو ٿئي، ان ۾ سورٺ نفس اماره آهي جو ان ڪم ڪرڻ کان کيس روڪي ٿو ۽ انيراءِ الستي آواز آهي جنهن جي اشاري تي ٻيجل تند تنواري کيس آزمائڻ ٿو گهري، جهوناڳڙهه هي سڌن واري دنيا آهي. اگر انهيءَ آکاڻي جي سياسي رنگ ۾ تعبير ڪبي ته راءِ ڏياچ حقيقي خادم ملڪ سان مشابهت ٿو رکي. جهوناڳڙهه ملڪ جي حڪمراني سان تشبيه رکي ٿو. سورٺ خود مطلبي جو آرزو آهي. ٻيجهل پبلڪ جي عام راءِ آهي انيراءِ عام راءِ کي غلط استعمال ڪرائڻ وارا خود مطلب سياسي ليڊر. انهيءَ سر ۾ شاهه صاحب مٿين مفهوم مطابق هڪ سچي قومي ليڊر جو مثال پيش ڪندي ظاهر ٿو ڪري ته ان وقت عام راءِ کي ڪيڏو نه وزن آهي جو ان جي اڳيان باوجود ان علم جي ته ان کي ڪي نا اهل ماڻهو خودمطلبي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب آڻي سندس مخالفت ڪري رهيا آهن ته به هو ان جي اڳيان سر نمائڻ لاءِ تيار ٿيو وڃي ۽ ان آمرن وانگر ريٺي طاقت هٿ ۾ رکڻ نٿو گهري. قرباني ۽ سخاوت (پراپڪار) سندس مکيه خاصيتن مان آهن. ٻي طرف وري صحيح عام راءِ جي

Gul Hayat Institute

طاقت ظاهر ڪري ٿو. پيڇهل ڪي هڪ ايماندار، هوشيار ۽ چالاڪ مقرر ۽ نمائنده سان تشبيه ڏيئي پڌائي ٿو ته هو سواءِ سندس اڳيان رکيل مقصدن جي حاصل ڪرڻ جي ڪيتري قيمت تي به راضي نٿو ٿئي راڳ سان عام راءِ جي ڪافي مناسبت ۽ مشابهت آهي ٻنهي ۾ وڏو اثر آهي. ٻنهي کي موثر نموني ۾ پيش ڪرڻ سان ڪافي هيجان پيدا ڪري سگهجي ٿو.

رواجي راڳ راڳيندڙن يا پبلڪ جي نمائندن جي قيمت ٿي سگهي ٿي ليڪن ڀٽائي صاحب جي نظر انهن راڳيندڙن ۽ نمائندن تي آهي جن جو مقصد بلند ۽ اخلاق اعليٰ آهي. هو مال تي راضي ڪونه ٿيندا آهن پر سر مڱن، سر گهرڻ جا سوالي هوندا آهن. هنن جي نظر غريبن طرف ڪانه ويندي آهي پر هو امير مارڻ تي هريل آهن. ڇٽ پٽن سان هٿن سندن ڪم آهي اهڙن پبلڪ ورڪرن بابت شاهه صاحب فرمائي ٿو ته :-

سو سرن پائي، جي تند برابر توريان،
اتل اوڏانهين ٿئي، جيڏانهين ڀڄل ڀرائي،
سڪڻو هڏ آهي، سر ۾ سڄڻ ناهه ڪي.

انهي آواز ۾ ايڏي طاقت آهي جو نوابن کي نائي، سندن ساهه سوري ڪڍي ٿو. جهروڪن ۾ جهانءِ وڄي ٿو. جنهن جي اثر سان جهوناڳڙهه جهريو پون. هنڌيءَ ماڳين هوءِ مچيو وڃي ۽ ڪوٽ ڪريو پون. اهو تڏهين ٿي سگهندو جڏهن راجا ۽ راڳائي يا حاڪم ۽ پبلڪ هڪ هوندا ٻنهي ۾ اخلاق ۽ ايمانداري هوندي هڪڙا پٽ ڪٽن، تازي گهوڙن ۽ هاٿين ۽ روح رڇندن دانن تي راضي ڪونه ٿين پيا اهڙا سخي ۽ پراپڪار ٿين ٿا جو چون ٿا ته :-

مٿي اتي منهن جي، هوا سرن سو هزار،
ته تنهنجي ساڻ تنوار، هر هر وڍيم هيڪڙو.

Gul Hayat Institute

(١٥) سر بروو سنڌي:

هن سر ۾ مختلف جذبات جو اظهار ڪيل آهي مثال خاطر ان مان هينيان بيت پيش ڪجن ٿا جن مان پتو پئجي سگهندو.

اڄ پڻ اکڙين، سڄڻ پنهن جا ساريا،
ڳلن تان ڳوڙهن جون، بوندون بس نہ ڪن،
سنڌي سڪ پرين، لوڪ ڏٺي نہ لهي.

......

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين،
ڪي سنيرجن نہ ڪڏهين، ڪي نہ وسرن مور،
جئن مينهن ڪنڍيءَ پور، تئن دوست وراڪو دلسين.

......

ماڙهو گهرن مال، آءُ سي ڏينهن گهران سپرين،
دنيا تنهن دوست تان، فدا ڪريان في الحال،
ڪيو نام نهال، مون ڪي محبوبن جي.

(١٦) سر مومل راڻو:

هن سر ۾ مومل نالي هڪ شهزادي، ان جي طلسمي باغ محلات ۽ راڻي مينڌري بنسبت هڪ آکاڻيءَ تي شاه صاحب ڪلام چيو آهي روحاني معنيٰ تہ ڪهڙي بہ نہ ڪري. سياسي نقط نگاه سان ان ڪي جيڪڏهن ڏسڻ جي ڪوشش ڪبي تہ مومل جي هڪ هوشيار ۽ چالاڪ سياستدان سان تشبيہ ڏئي سگهندي جو پنهنجي طلسمي باغ ۽ محلات جي ڏوڪيبازين ۽ انڪلن سان عوام کي منجهائي سندن مال ۽ ملڪيت هٿ ڪري ٿو ۽ پاڻ حڪومت جا مزا پيو ماڻي. ان جي اڳيان وڏا ماڻهو

Gul Hayat Institute

پنهن جي خود مطلبيءَ ڪري گهٽو ڦاسن ٿا. ليڪن راڻو جنهنجي مشابهت هڪ عقلمند ۽ مخلص قومي خادم سان ٿـي سگهي ٿي سو پنهنجي مستقل مزاجي ۽ هشياري سان وڃي ان کـي مطيع ڪري ٿو. سياست ملڪ تي قبضي ڪرڻ بعد گلاب جـي گلن جي رنگن وارا ويس، پانن جي پڻ جهڙيون شالون، عطر ۽ عنبير سون ۽ ربو مطلب ته طرح طرح جون نعمتون نصيب ٿـين ٿيون ۽ عام طرح خود مطلب وڏا ماڻهو ان ڪري انهي جي طلسم ۾ وڃي پاڻ ڦاسائيندا آهن ليڪن قومي خادم ان تي قبضي ڪرڻ بعد به ان جي دام تزوير ۾ نه ڦاسندو آهي ۽ موتي پنهنجي مقصد کي لڳي ويندو آهي دنيا جي عياشي ۽ فرحتن جو ان تي ڪوبه اثر ڪونه پوندو آهي. سياست وڏن ماڻهن کي ڦاسائي ٿي ان لاءِ شاه صاحب چوي ٿو ته:-

سومل ماري مير، آهيڙين کـي آڪري،
سوڊيءَ گهڻا سجهائيا، پڙهيا پنڊت پير،
هٿي تن کـي تير، مٺيان جـن مٿـن ۾.

سياسي طلسمات ڪيئن پاڻ ڏي وڏن ماڻهن کـي ڪشش ڪري ٿي ان لاءِ چوي ٿو ته:

سورن ورتيون سوڊيون، ربي رانديون ڪن،
اڱـڻ اوطاقن ۾، ڪـستوري ڪتـن،
اوتيائون عنبير جا، مٿي طـاق تـڙن،
پانن پيلهون پڊيون، پسيو سونهن سـڙن،
ٿيا لاهوتي، لطيف چئي، پسڻ لاءِ پـرين،
اچهي ٿا اچن، ڪاڪ ڪڪور يـا ڪـاپڙي.

خوب مطلب سياستدانن ۽ هڪ مخلص قومي ڪارڪن جي پيٽ ڪندي چوي ٿو ته:

روءِ راٺي جي نام ڪو، سوڍو ڏيني سونهن،
لاتائين لطيف چئي، مٿان دلين دونهن،
ڪانهي ٻي ورونهن، ٿيو سڙوئي سينڊرو.

مخلص قومي خادم ڪي صبر سان ميدان ماريو آهي ان لاءِ
چوي ٿو تہ:

سوڍا صبر تنهنجو، ٻي عقل آئي باز،
سندي صبر ساز، توبہ ڪاريم تڪڙي.

سچي قومي خادم تي حڪومت جي عياشي ۽ نعمتون اثر
ڪري نتا سگهن. ان لاءِ چوي ٿو تہ:

ڪاڪ نہ جهليا ڪاپڙي، موهيا نہ محلن،
پائن ۽ پانهن جي، ٻنڌڻ ڪين ٻجهن،
لکين لاهوتين، اهڙيون اوريان چڏيون.

سچا قومي خادم سياست ملڪ ۾ هڪ ان لپ ۽ وڏي
قيمتي سوکڙي ليندا آهن. اهي سياست ۾ ڪنهن لالچ ۽ لوڀ
ڪري دلچسپي ڪونہ وٺندا آهن پر ملڪ ۽ ماڻهن جي سڌاري
۽ نفع لاءِ ملڪي سياست ۾ حصو وٺڻ لڳندا آهن، هو نازڪ
مزاج ۽ نہ ٽڪڻ وارا هوندا آهن منجهن ذرا شڪ جو پوڻ پوءِ
اهو ذاتي طمع جو هجي يا عوام جي گهٽ محبت ٿيڻ جي خيال
جو هجي هنن کي ميدان سياست مان نڪرڻ لاءِ ڪافي سبب
ڏئي ٿو، پوءِ ورهن تائين ملڪي سياست ۽ ماڻهو انهن کي
ياد ڪريو پيا رئندا ۽ هنجهون هاريندا آهن، شاهه صاحب ان لاءِ
چوي ٿو تہ:-

راڻو پاڻيو راند، وڃين ڪيئن ٻيا ور رانيئين،
ور وڏوڙيو اينهين، جيئن ٻر ٻجهو ۽ پاند،
هي پڳيئي هيڪاند، سوڍو سارينديءَ گهڻو.

......

راڻي ڏاران راڄ ۾، مون نه گهرجي مال،
سوڍي ڪي سوال، ڪريان تي قرب ۾.

......

ڍولي ڍڪي آهي، هيس اگهاڙي اڱ،
جوڙي وڃان جڳ، ڪڪر ڪيائين ڪاڪ جو.

......

سوڍي ڏاران سرتيون، ٿيو ڀتن ۾ ڀنگ،
اڀاڻجي اڄ ويو، راڻا تو لئي رنگ،
هنئين سان هاجوتيو، پيو اوسيڙي انگ،
مون توهين سين سنگ، پڄايو پڄان پهي.

(۱۷) سر ڪاهوڙي:

Gul Hayat Institute

هن سر ۾ شاهه صاحب انقلابي ڪارڪنن جي پاڻ پڇائڻ، هلت چلت، عادات ۽ اطوار، خاصيتن ۽ صفتن جو ذڪر ڪيو آهي. انهن جي ساراهه ڪندي چوي ٿو ته:-

مون سي ڏٺا ماڻهو، جن ڏٺو پرين ڪي،
ڪري نه سگهان ڪا، انهين سندي ڳالهڙي.

انهن جي اعليٰ مقصدن ۽ ڏکين پنڌن پيچرن جو ذڪر هيئين طرح ڪري ٿو:

ڏونـي سا ڏورين، جا جوءِ سٽي نہ پڏي،
پاسا مٿي پاهڻن، ڪاهوڙي ڪـوڙيـن،
ويا ات ووڙين، جت نهايت نـاهه ڪا.

سندن شڪل شباهت ۽ عادات جـو هـن طرح بيان ڪري ٿو:-

سڪا سنهن سندن، پيرين پـراڻا ڪيٽرا،
سا جوءِ ڏوري آئيا، سونهان جت منجهن،
ڳجها ڳجهيون ڪن، تهان پراهين پنڌ جون.

سندن سمر ۽ ملڪيت مال جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ:-

مون ڪاهوڙي لنگهيا، سمهن ڪين پٿي،
سمر ڪيائون سچ جو، ڏوري ڏٺ لهي،
ويا آت وهي، جت نهايت نـاهه ڪا.

انهي سر ۾ جيڪي بيان ٿيل آهي انهيءَ جو اختصار هي آهي تہ انقلابي ڏٺ تي گذارو ڪندڙ آهن، ڏونگر ڏورڻ ڪم اٿن، سندن پير لڪن سين لڳيو ڇڇيو ڇيهون ٿيو پـون ٿا، هنن سمهي سک نہ ماڻيو آهي، جهنگلن ۾ جهڳڪن ٿا، سندن سمر سچ آهي ۽ جاءِ رهائش رائو رچ آهي، ڏکن ۾ ڏيل هٽي وڃيو مقصد ماڻين جيتوڻيڪ پنڌ پراهون اٿن تہ بہ پيرن ۾ ڪرڪڻ بہ ڪونہ اٿن. سندن اهڃاڻ اهو آهي تہ انگ تي سڄي اگـڙي ڪانہ اٿن ۽ سدائين اوسيڙو انهيءَ پنڌ جو اٿن، پيرن ۾ پـراڻا ڪيٽرا پايو انهي جوءِ تي هلن ٿا جتي سونهان بہ منجهيو وڃن. انقلابي طريقن جي ساراهہ ڪندي چوي ٿو تہ:-

ويجهو وڃ ۾ واٽ ڪي، ڪهڄ ڏنهن ڪواٽ،
آجهي منجهان آٽ، اويسي ٿي آءُ تـون.

ڪپيري ۾ پسي، ڪنهين پاتو پيرئين،
جيان منجهه مارهئين، سجڻ تيانئين سير،
ان پون سندو پير، ڪوڙن منجهان ڪولهي.

(١٨) سر رامڪلي:

هن سر ۾ مذهبي ۽ اخلاقي رهبرن جو ذڪر ڪندي انهن کي ٻن قسمن ۾ وراهي ٿو هڪڙا نوري ۽ ٻيا ناري چوي ٿو ته:

نوري ۽ ناري، جو گيڙا جهان ۾،
ٻري جن ٻاري، آءُ نہ جيندي ان ري.

پوءِ ٻنهي قسمن جي ماڻهن جون وصفون بيان ٿو ڪري، سندس خيال موجب نوري اهي يوڳي آهن جن ۾ هينيون وصفون هونديون آهن. آرام کي اوڏا نہ آهن، وٽن ڪال ڪونهي حال آهي، خودي کي کائين ٿا. پاڻ ٻجي چڏيو اٿن، "نڪي ڪڻن پاڻ سين نہ ڪو ساڻ اٿن".

جزو وڃائي ڪل سين ڪم رکن ٿا، لوڪ ۾ لڪا پئن ٿا، ڪامڻ جون خبرون اٿن، ڳجهه ظاهر نٿا ڪن، محبت جي ميدان ۾ لهي پيا آهن. پنج ڪٽي پنهنو لڪا وتن. اهي ڪاپڙي بہ سدائين صاحب پٺي ڪنبن ٿا، "سدائين سفر ۾ راهه مٿي رهن ٿا" "تسيا ڏيئي سرير کي ساڙي ڇڏيو اٿن" جن جي ڪٽ خاڪ آهي، جي نڪو ڏوهه ڪي، نڪو ڪن ثواب ڪي ڏسن ٿا، سيئي سنگ چنن ٿا، طمع سي ترڪ ڪن ٿا، گولن جا غلام ٿين ٿا، صبر جي شمشير سان ڪيني کي قتلام ڪن ٿا، وجود کي وڃائي پاڻان پاسي ٿين ٿا. جا ڳالهه ماڻهن لاءِ مصيبت آهي سا سندن لاءِ راحت آهي، نينهن جو دل ۾ دود دکائين ٿا، بغض ڪونہ اٿن سندن اوڇڻ راز جي چادر آهي، نامرادي ۾ نجهرواٿن، طعام جا طامائو ڪونہ آهن، سچ جي سٽن هٽن ٿا، پٽ ڪٽي

ڪين پنن ٿا. "ٻڪ سرندي ٻڪٿا، ڪنهن ڪاڻ ڪين گهرن ٿا" جشن لاءِ پنهنجا پيٽ نه هيريا اٿن. سڌون ساڻ نتا ڪٽن، پنهن جي پوڇا نتا ڪرائين. "جهڙا جڳ ۾ اچن ٿا تهڙا موٽي وڃن ٿا" "جا ٻتن جي براد آهي، سا آديسن اڄ آهي" جنهن سان لوڪ ڪي لڄ ٿئي ٿي سو روپ اختيار ڪن ٿا.

نــه ڪلن، نه ڪــين، لڪي ڳــالهائين،
ڪنهن جنهن ۾ آهين، سا پروڙڻ ڏاڪڙو.

اهڙا رهبر اڻ لبي ۽ وقت جا مهمان هوندا آهن جيڪڏهين هٿ اچن ته هر گهڙي انهن جي صحبت مان فائدو وٺڻ گهرجي جي جيڪر ويا هليا ته ٻئي ڀيري ملڻ مشڪل آهن.

تان ڪي سائن اوڙ، جان ڪي آهين اوطاقن ۾،
ڏهه ڏهه پيرا ڏينهن ۾، پاڻ مٿائن گهوڙ،
وٺا جي هنگلوڙ، ته ڪرم ملندءِ ڪاپڙي.

اهڙن بـزرگن بابت جي گذر ڪري ويا آهن هيئين طرح ذڪر ٿو ڪري:-

Gul Hayat Institute

اڄ نه اوطاقن ۾، سندي جوڳين ذات،
ساري سناسين ڪي، رـنم ساري رات،
مون تن جنين* جي تات، سي لاهوتي لڏي ويا.

ٻيو گروهه ان قسم جي مذهبي مهندارن جو آهي جن کي ناري ٿو سڏجي انهن جا اهڃاڻ هيٺيان آهن:-

گولا جي ڳراهه جا، جـوٺا سي جوڳي،
قتل او قوڪي، جنين شڪم ســانيڊيا.

ھر ھر اميس ڪن ٿا ۽ ڏيھاڙي ڏوتيا ڏون ٿا پر نڪي رام ريجھائين ٿا ۽ نه ميس ھارين ٿا، پنھن جي پوڄا ڪرائين ٿا، گندا، گبريون ۽ لانگوٽين تي زور ڏين ٿا، پنڌ پڇڻ جي عيوض ان جي پڇا ڪن ٿا.

جنھن سناسي سانڍيو، گندي ۽ گراھ،
انين ڪان الله، اڃا اڳاھون ٿيو.

......

جيئن ٿا پڇن ان کي، تئن جي پڇن پنڌ،
ته رڙھي لڏائون رند، ائين لڪ لطيف چئي.

(۱۹) سر رپ:

ھن سر ۾ شاھ صاحب غم ۽ اوندھ جا جذبات نھايت رقت انگيز نموني ۾ پيش ڪيا آھن چوي ٿو ته:

گوندر ڪيو غرق، ماءُ منھنجو جندڙو،
ڏکوين مرڪ، مٿي سڳر پنڌڙو،

......

جاءِ نه سجو ڏينھن، ھنئڙو اوني وڳ جيئن،
مون پريان سين نينھن، چنڻ ڪارڻ نه ڪيو.

......

نيڻ نه ننڊون ڪن، پڳو آرس اکئين،
اڃا ميو پرن، توکي سارايو سپرين.

......

Gul Hayat Institute

نهائينءَ ڪان نينهن، سڪ منهنجا سپرين،
سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري.

(٢٠) سر ليلان چنيسر:

هن آڪاڻي ۾ چار مکيہ شيون آهن جن ۾ هندو جو ڏيان لهڻو. چنيسر، ليلان، ڪونرو ۽ هار. اهل تصوف وارن چنيسر کي ذات حقيقي، ليلان کي طالب، ڪونروءَ کي شيطان ۽ هار کي حرص هواس سان تشبيہ ڏني آهي.

جيڪڏهين انهي آڪاڻي کي سياسي نقط نگاه سان ڏسبو تہ چنيسر جي اعليٰ مقصد، ليلان جي خادم ملڪ ڪونروءَ سان خود مطلب سياستدان ۽ هار مان نفع سان مشابهت ٿي سگهندي.

خادم ملڪ کي اعليٰ مقصد جي حصول کان ڪيئي خود مطلب سياستدان ۽ ظاهر جون لالچون، لقب ۽ سڏون مانع ٿين ٿيون بعضي هو اُکين جي ڏو کي پيارو ڪري حقيقي مقصد کان غافل يا غير ملتفت ٿيو وڃي جنهن ڪري ڪيس ڪيئي صدما سهڻا ٿا پون. اهڙن ماڻهن کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ:

Gul Hayat Institute

مٺيو ناه مٺيون، جو تون پسي هار هرکئين،
اصل آهي اکين، سنديون ڪوڙ ڪڙيون،
ان گهوڙن هنئي گهٽيون، دوسنتان دور ڪيون.

سياسي دنيا ۾ ڪيترائي ڪارڪن اصولن کي ڇڏي عارضي نفع شخصي فائدي ۽ اقتدار کي منو ڪن ٿا، جيتوڻيڪ انهن کي وقتي فائدو حاصل ٿئي ٿو ليڪن تاريخ ان جي شاهد آهي تہ، انهن جي پڇاڙي اڪثر خراب ٿئي ٿي، انهن واسطي شاه صاحب چوي ٿو تہ:-

مٿي تو موهجي، هاري ڳيڙ ۽ هار،
ڪوڙين ڪيا ڪيترا، انهي ۽ ڪر خوار،
پري ويو پتار، آنيئي ڏن ڏهاڳ جو.

اهڙن ماڻهن کي نصيحت ڪري چوين ٿو ته انهي وقتي نفع حاصل ڪرڻ جي ڳالهين مان ڪجهه به هٿ حاصل نه ٿيو اٿو. جيڪي اصولن خاطر مشڪلاتن کي منهن ڏينهن ٿا آخر ته نيٺ انهن جي چڱي ٿيڻ واري آهي:-

گهوريو سو سهاڳ، جنهن ۾ پسين پاڻ کي.
ڏوري له ڏهاڳ، جنهن ڪر لاهو داسڙو.

هڪ هنڌ انهن ماڻهن جو ذڪر ڪري ٿو جي عارضي فائدي خاطر اصولن ۽ اعليٰ مقصدن کي ترڪ ڪن ٿا جنهن ڪري سندن عزت خاڪ ۾ مليو وڃي ۽ دنيا ۾ به ڇٽ ڦٽ ٿئين ٿي.

ٽڙڪي پسي ٽوڪ، ترڪي تڪبر پئي،
اڇيو اڇيو اگلي ڇئي، ليلان کي لوڪ،
اندر اوپالنسين، ساڙي ڪيائنس سوڪ،
ٻالا پڻ جو ٻوڪ، ويو وبچاري ۽ وسري.

اهڙا ماڻهو اڪثر پاڻ کي چالاڪ ۽ هشيار سمجهي دنيا کي بي وقوف بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ليڪن آخر سچ ۽ ڪوڙ پڌرو ٿيو پوي ۽ ماڻهن کي سندن حرفت جي خبر پئجيو وڃي. انهن لاءِ چوي ٿو ته:-

هئين گهڻي هشيار، ڪل نه هئي ڪانءَ حي،
تو پانيو موچاري ٽيان، اڄ ۽ پاڻي هار،
ڪانڌ ڪوڙي جو نه وٽي، سٿن پتين سينگار،
وهم لهي وينجهار، دلبون پرکي داسڙو.

Gul Hayat Institute

اهڙن ماڻهن کي چوي ٿو ته ان ڏاهپ کان پورائي بهتر آهي جو ان مان رنج رسي ٿو ۽ صفا دل واريءَ پورائيءَ مان جيتوڻيڪ ابتدا ۾ ڪي تڪليفون ۾ رسن ٿيون ليڪن آخر ڪاميابي ان مان حاصل ٿئي ٿي:

الله ڏاهي م ٿيان، ڏاهيون ڏکـ ڏسن،
مون سين مون پرين، پورائي ۾ پـال ڪيا.

هن کي معلوم هو ته گهڻائي هوشيار ۽ چـالاڪ ماڻهو سياسي دنيا ۾ اخلاقن ۽ اصولن کي ڦٽو ڪري، دولاب ۽ ٺڳيءَ رستي عارضي طرح وڃي اوج تي رسيا هئا ليڪن ان ۾ ڪنهن کي دائمي ڪاميابي نصيب نه ٿي هئي ۽ گهڻن جو ڏهاڳ هن اکين سان ڏٺو هو:-

چنيسر سين چاڳ، متان ڪا منڌ ڪري،
جا مون پوءِ پروڙيو، ته هي نه ماٺي ماڳ،
ڏمريو ڏهــاڳ، سگهو ڏئــي سهاڳڻين.

ڪين مخاطب ٿي چوي ٿو ته اوهان جنهن کي هوشياري ۽ چالاڪي ٿي سمجهيو سا در حقيقت مصيبتن جو ٻج هئي پر اوهان کي خبر نه هئي:-

تو جو پانيو هــار، سو سورن جــو سگهڙو،
چنيسر، چت ڪٿي، ٿيو پورهيت جو پار،
اوٺت جو آچار، ڪانڌ ڪنهسين م ڪري.

......

(۲۱) سر بلاول:

هن سر ۾ ڪي بيت قديم سنڌين جا ساراهه جا آهن ۽ ڪي سندس نوڪر وڳند بابت مذاقيه آهن مثال لاءِ هيٺ ڏجن ٿا:-

ڏمري ته به ڏئي، پرچي ته پاٿ پري،
جنگ جکري کي، ٻئي چگيون چت ۾.

......

اسور سندي آسري، ويٺو آه وڻنڊ،
هڏ نه چڏيندو هنڊ، آيس بوءِ بهار جي.

(٢٢) سر ڏهر:

هن سر ۾ جدا جدا موضوعن تي بيت چيل آهن پهرين فصل ۾ ڪنڊي جي وڻ ۽ ڪنهن تلاءَ سان مخاطب ٿي سائن قديم واقعن جي ياد تازي ڪئي ويئي آهي ۽ هڪ هنڌ مڇ کي وقت وڃائي تانگهي پاڻيءَ ۾ ملاحن جي مهميزن ۾ ڦاسڻ تي تنبيه ڪيل آهي:-

ڪنڊا، تون ڪيڏو، جڏهين پريو ڏورو وهي،
جسودن جيڏو، تو ڪو گـڏئو پيهڙو.

......

Gul Hayat Institute

جان جر هئڙو جال، تان تون مڇ نه موتيو،
پوندي اچ ڪه ڪال، سانيوين سانگن جون.

ٻئي فصل ۾ مناجات ۽ مدح ۾ بيت ڪيل آهن مثلاً:

ستر ڪر ستار، آئون اگهاڙي آهيان،
ڍڪج ڍڪڻهار، ڏيئي پاند پناه جو.

......

مديني جـا مير، سڻ منهنجا سـڏڙا،
مرڻ تنهن جي سير، تون پار لنگهائين پيڙا.

ٽئين فصل ۾ طالب يا خادم ملڪ کي سستي ڇڏي هوشيار ٿيڻ لاءِ نصيحت ٿو ڪري:-

ڪي سمهه، ڪي جاڳ، ننڊ نہ ڪجي ايتري،
اي مانجهاندي جو ماڳ، جـو تـو سائيه پانيو.

......

سمهڻان ساڙو، جيڏيون جيڏو نـي ٿيو،
هوت لنگهيا هاڙهو، تون اناسي اوجهرين.

چوٿين فصل ۾ ڪونجن جو قصو ڪري قومي محبت تازي ڪرڻ گهري ٿو:-

وڳر وساري، ويٺئن ڪئن مـاٺ ڪري،
ڪ تو نہ ماري، رڻ جهڻ سندي سجڻين.

قوم جي دشمن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:-

مـاري مرين شـال، ڍيپ وجنئي ڍيون،
جئن تو اچي ڪالهہ، وڌو وچ ورهن کي.

وري ڪڇ ملڪ جي تواريخي واقعن جـو ذڪر ڪندي اتي جي قديم دهقاني قبيلن جو ذڪر ٿو ڪري:-

چنل چڇ هتن ۾، ڪـلهن ڪوڏارا،
پورهيي ڪارڻ پيٽ جـي، اٿـين سوارا،
لوڏ ۾ ويچارا، وجـن لاڪـا لڏيو.

(٤٣) سر ڪاپائتي:

هن سر ۾ بي عمل زندگيءَ کان پرهيز ڪرڻ، نيت سچي ۽ خلوص دل سان عمل صالح ڪرڻ جي تلقين ڪيل آهي، قابليت ۽ هوشياري سواءِ خلوص جي بي ڪار سمجهي اٿس، عمل تي فخر ۽ هٺ ڪرڻ جي به مخالفت ڪئي اٿس، هڪ هنڌ سنڌيءَ کي چوي ٿو ته پنهنجو قيمتي وقت اجايو خراقات ۾ پيو وڃائين. تنهن جي زندگيءَ جا ڏينهن مختصر آهن دنيا جون ٻيون قومون ترقي ڪري رهيون آهن ۽ تون خواب غفلت ۾ ستو پيو آهين جلد ئي ڏينهن پيٽ ٿيڻ واري آهي اتي تو ٽي شرم کان ڪنڌ هيٺ ڪرڻو پوندو تنهن ڪري جلد ملڪ ۽ قوم لاءِ ڪا خدمت ڪري وٺ:

ڪتڻ جي ڪانه ڪرئين، سٽي ساهئين هڏ،
صباح ايندئي اوچتي، عيد اڳهاڙن ڳڏ،
جت سرتيون ڪنديون سڏ، اتي سڪندئين سينگار کي.

ٻي هنڌ چوي ٿو ته زندگيءَ جون بهترين گهڙيون جاه طلبي، ناپائدار شين ۽ اجاين مشغلن ۾ ويهي وڃايا اٿي جلدئي جواني گذاري پوڙهپڻ ايندءِ پوءِ وڃايل وقت لاءِ هٿ هڻندين پر ويل وقت موٽي ڪونه اچڻو آهي:-

مي تو ويهي وڃائيا، جي ڪتڻ سندا ڏينهن،
ارٽ اوڏي نه ٿئين، پوري پوري سيئن،
تند پسندئين ڪئن، هاٿي تون وڏي ٿيئن.

پر وري به چوي ٿو ته جيڪڏهين عمر جو گهڻو حصو تو اجايو وڃائي ڇڏيو آهي ته به اميد نه لاهه ۽ عمل جي ميدان ۾ گهڙي پئو پوءِ جيڪڏهين ٻيو ڪجهه هڙ حاصل نه ٿيندءِ ته به خادمن جي لسٽ ۾ ته نالو داخل ٿي ويندو:-

توڙي تون وڏي ٿينءَ، تون اٿـي آتڻ آءِ،
ٿي پيڙي پيرم واريين، ٻي هڏ ڪرم ڪا،
تہ صراف تو صباح، ڪوني ڪا تارن سين.

هڪ جاءِ تي چوي ٿو تہ جيڪڏهين توکي ڪاميابيءَ سان ڪم ڪرڻ جو موقعو نٿو ملي تہ ان جي پرواهہ نہ ڪري هرحالت ۾ خدمت ملڪ ڪندو رهہ. وٺي ڪان وندر بهتر آهي ۽ بيڪاري سان پاڻ هيرڻ نيڪ نہ آهي:-

پـڳوئي پير جـانسين، رتـو راس ٿئي،
بريءَ بيڪاريءَ سين، هـاري پـاڻ م هير،
ڪت ڪتنديون ڪير، نئين سين نيزاري ڪري.

جيڪي ماڻهو خود مطلبي جي غرض سان سياسي ميدان ۾ گهڙي ڪم ڪن ٿا انهن کي آخر ڪوبہ فائدو حاصل ٿيڻو نہ آهي پوءِ کهڙي بہ هوشياري ۽ جفاڪشيءَ سـان بهترين ڪم ڪيو هجين، انهن واسطي چوي ٿو تہ:

چانٺ چت ۾ سنهو ڪـتيو جن،
تن جو صرافن، ڏڪو داخل نہ ڪيو.

پر جن خلوص دل سان خلق خدا جي ڀلي خاطر ذرو بہ ڪم ڪيو هجي ۽ اهو ڪم بدنيتي وارن جي معيار کان ڪيترو بہ گهٽ هوندو تہ بہ آخر اهوئي قبول پوڻو آهي:-

محبت پائي من ۾، رنڊا روڙيـا جن،
تن جـو صرافن، اڻ تـوريو اگهايو.

حق ملڪ جي خادمن ۾ دنيا جي ڪا ظاهري قابليت ۽

Gul Hayat Institute

لياقت نہ آهي ليڪن خلوص دل سان ڪم ڪرڻ گهرڻ ٿا انهن لاءِ چوي ٿو تہ:-

جا سنهو نہ سکي، سا سر رنديائي روڙي،
ست تنين جو سڦرو، وٺا ترازيءَ توري،
ٿلهي ۽ ٿوري، ويچاريءَ سان وڙ ڪيو.

(٣٤) سر ڀريائي:

هن سر ۾ لس ٻيلي جي سخي سردار سپڙ ڄام جي ناليءَ ۾ بخشش الاهي جو ذڪر ٿو ڪري:-

جيڪي ڏڏن ڏي، ڳجهيان ئي ڳجه ۾،
سو جي سڻن ڪڏهين، ڪرت وارا ڪي،
تہ ساز مڙوئي سي، هند هتون ڪن پلڪ ۾.

......

ڏات نہ آهي ذات تي، جو وهي سولهي،
آريون ابوجهن جون سپڙ ڄام سهي،
جوراءِ وٽ رات رهي، تنهنکي جکي جانکيتان نہ ٿي.

......

ميرا پسي مڱڻا، سپڙ سڌ ڪئا،
سڀوجهن سڻا، ابوجهن آسرو.

......

ڏاتار تہ تون، ٻئا مڙيئي مڱڻا،
مينهن منداٽا وسڻا، سدا وسين تون،
جي گهر اچين مون، تہ ميرائي مان لهان.

Gul Hayat Institute

(٣٥) سر گهاتو:

هن سر ۾ شاه صاحب ڪلاچيءَ جي ڪن واري مگرمڇ، ضعيف مورڙي مڇي مارينڊڙ، ان جي ڇهن ٽلهن متارن پائرن جي نصي تي بيت چيا آهن، تصوف وارا ان جي معنيٰ ڪهڙي بہ ڪڍن ليڪن هي تہ صاف تواريخي واقعا آهن تہ ڪلاچيءَ جي ڪن واري جاءِ جتي هينئر ڪراچيءَ جو شهر بڏل آهي، مان گهڻي وقت کان سنڌين کي نقصان پئي پهتا آهن، انگريزن بہ ان رستي کان اول سنڌ تي قبضو ڪرڻ شروع ڪيو هينئر بہ اتي جي سياست ڪري سنڌ جي آزاديءَ ۾ رخنو پيو پوي، تنهن ڪري هتي ڪلاچيءَ جي ڪن مان باهرين سياست جو مرڪز مراد آهي، مگرمڇ ڏاريان حڪمران آهن مورڙي جا ٽلها متارا پائر سنڌ جي صاحب اقتدار طبقي جا رڪن آهن ۽ مورڙو غريب سنڌي قومي ڪارڪن سان مشابهت ٿو رکي:

ڪوجو ڦهر ڪلاچ ۾، ڪهڙي سونئي،
خبر ڪونہ ڏني، تہ رڃ ڪچاڙي رنديا.

سنڌ جا ٽلها شڪاري يا سياستدان سڀ انهيءَ ڪن ۾ گم ٿي ويندا وري بہ مگرمڇ کي غريب سنڌي (مورڙو) مارينڊو پر ان لاءِ خاص تيارين جي ضرورت آهي شاه صاحب چوي ٿو تہ:-

جيئن جهينگا پائين جهول ۾، ائين نہ مرن مڇ،
سير ڏار سمنڊ جا، ڪي رائو رگي رڇ،
هي چاڙون ۽ چڇ، اجا اوڙاهہ اگاهون ٿيو.

(٣٦) سر آسا:

هن سر جا بيت چئن فصلن ۾ چيل آهن پهرين ۾ وحدت الوجود جي مسئلي جي تشريح آهي چوي ٿو تہ:

هو پڻ ڪونهي هئري، هي نہ منجهان ڏار،
الانسان سري وانا سره، پروڙج پچار،
ڪندا ويا تنوار، عالم عارف اهڙي.

......

صورت سوجهہ ۾ تنهن جي، تون ڀي پڇين جي،
سخن آهي سو، جو منهن مقابل نہ ٿئي.

هئي فصل ۾ اڪين جي عجب جهڙين عادتن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ جي ڪر سامهون ڪٽان ٿو تہ ٻہ پرين پسن ٿيون، جيڪي هڪ دفعي ڏسي آيون آهن، اوڏانهين پيئون پاڻ مراديون ٿاٿين، اهي "سور پرائي سات جا وڃيو وهائين" اهامت پاڻ سان پاٺهي ڪئي اٿن، جو اتي وڃي لڳيون آهن جتي جيءَ ڏني ڪانسواءِ پيو چاروئي ڪونہ آهي آخر ۾ چوي ٿو تہ:

اکيون اهي ڏار، جن سان پسين پرينءَ کي،
هئي ڏي ڪيم نهار، گهڻو ريسارا سپرين.

ٿي فصل ۾ سچي محبت ۽ سڪ جو احوال ڪندي چوي ٿو تہ حق جي راهہ ۾ خلق خدا جي خدمت ڪرڻ وارن کي ڪر ڪاري ڪين سگهندو ڪر صرف انهن کي ڪاريندو جن جو پريتڻو ماٺو هوندو:-

ڪر ڪاريندو سي، ماٺو جن پريتڻو،
جوش جلايا جي، ماري تن مات ڪيو.

ٻي اصول ۽ ظالم جي حق جي آواز کي دٻائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا تن لاءِ پيشنگوئي ڪري چوي ٿو تہ اهي پاڻ ختم ٿي ويندا:-

ڪَر جا ڪَڌ ڪنئي، پوڻ خاطر پرئين جي،
تنهين ۾ پـــاڻ پئي، غيبتي گـــار ٿيو.

چوٿين فصل ۾ وري وحدت جي واديءَ جو ذڪر ڪندي چوي ٿو ته:

پاڻ پردو پاڻ ڪي، سـٽي ڪر سنڀال،
وڇان جو وصال، سو تان هٿڙ هـن جو.

......

پاڻ پردو پڻ ڪي، طـالـب سٽج تون،
نڪا هان ته هون، پردا سـپ پـاسي ٿيا.

(٣٧) سر مارئي:

شاه صاحب جي ڪلام ۾ مارئي جي سر اندر حب الوطني، عوام جي محبت، آزاديءَ جي تمنا، قديم روايات کي برقرار رکڻ دارين جي لالچن کان پرهيز ڪرڻ، غير جي ڏاڍائي اڳيان سر نه نمائڻ، جا جذبات پريا پيا آهن، جيڪڏهين ان جـي سياسي معنيٰ وٺبي ته مارئي کي محب وطن، عمر کي ظالم حاڪم عمرڪوٽ کي غلاميءَ جي زندگي ۽ ملير کي آزاديءَ جي دنيا سان تشبيه ڏيئي سگهجي ٿي. شاه صاحب مارو سنڌي عوام کي سمجهي ٿو ۽ ملير مان سندس مراد آزاد سنڌ آهي ملير طرف مينهن جي وسڻ مان سندس مقصد ان جي ترقيءَ جي اميد جو پيدا ٿيڻ آهي. هن کي سنڌين جي بدويانه تهذيب تي فخر آهي سنڌين کي چوي ٿو ته پنهن جي محلاتن، پلنگن، سيجن، نرم وهاڻن، زري ۽ ريشم جي ڪپڙن، طرح طرح جي طعامن، عطرن عنبيرن وغيره کان پنهن جون جهوپڙيون، ڪتا، لويون، ڏٿ ۽ پيرون هزار دفعه وڌيڪ بهتر آهن- عوام (مارن) سان گڏ آزاديءَ جي زندگي گذارڻ

لوئي نہ لڄائڻ، عمر جي ڏاڍائي اڳيان سر نہ نمائڻ، بند ۾ خوشي نہ ملهائڻ، آزاديءَ ماڻڻ کان اڳ بند ۾ مرڻ کان پناهہ گهرڻ، ڪوٽن جي ڪرڻ، ۽ زنجيرن جي ٽٽڻ جي آس رکڻ هن سر جا خاص جزا آهن.

سنڌي عوام لاءِ چوي ٿو تہ:-

چئي ڪن فيڪون، جڏهين خلقيا روح خدا،
گڏ جت گذران هو، جڙ لڳي تنهن جاءِ،
مون توهين سين آهي، اها ساڃاهہ سپرين.

پنهنجي مارن لاءِ ڏاڍي محبت اٿس، انهن سان آزادي جي زندگي گذارڻ پنهنجي وس کان ٻاهر ڏسي رت روئي ٿو:-

ري اعرابين هت، گهنگهر گهارڻ مون ٿيو،
"بعت العينين في هواڪ دما" پچان ساڻ پرت،
من اکيون تن تت، جتي جنم جيڏئين.

پنهنجي وطن سان جا ڪيس محبت آهي ان جو پتو سندس هيٺين بيت مان پوي ٿو جنهن ۾ وطن جي مٽيءَ کي ڪٿوري جي برابر سمجهي ٿو.

Gul Hayat Institute

پهيءَ سڪ، پيرن ڪيهہ، ڪونهين نياپو مارئين،
ات اکنڊي آهيان، تن آتڻ، تن ڏيهہ،
سنڌي جا ساٿيهہ، ڪيهہ ڪٿوري ٻسانئيان.

پنهنجي وطني ٻاڙن جي محبت ۽ پيار کي هن ريءَ طرح ادا ڪري ٿو:-

ٿر ٿر اندر ٿاڪ، عمر مارئڙن جا،
لاٿئون لطيف چئي، مٿان لوئيءَ لاڪ،
عمر ڪريو آڪ، ڀريو ٿي پن چران.

سنڌين جي بدوياڻي تهذيب ۽ سندن خاني بدوش زندگي، جهنگن ۽ برن ۾ رهڻ، کي فخر جي نگاهه سان ڏسي ٿو ۽ انهي کي عيب سمجهي شرمائي ٿو:-

اسين تئان آئيون، جت کهنبو ناه،
جي وڃون ڪنهن وهاڻ، ته پڻ متهون لوئيون.

......

آئين ۽ چاڙهين، ڏت ڏهائي سومرا،
ستا ٻچيو سيد چئي، سائون سڪائين،
منجهان لب لطيف چئي، چانور ڪيو چاڙهين،
پلاه نه پاڙين، عمر، آرڙي سين.

هڪ جاءِ تي چئي ٿو ته اگرچ مسڪيني ۽ غلاميءَ جي زندگيءَ سنڌي عوام جو حال هيٺو ڪري ڇڏيو آهي پر هنن جو ست ايڏو آهي جو آزاديءَ جي آسري تي ڪيڏي به قيمت تي پنهن جي روايات ڪي نه وساريندا:-

سهسين سيبا ڪنجري، لوئي ليڙ ٿيام،
اباڻن جي آسري، ڪتي ڪان قيام،
جا ڏٺ ڏڪيام، تنهن جو پرورپن رهائيين.

سنڌي عوام کي غربت ۽ غلاميءَ جي قيد ۾ ڏسي ارمان ٿئي ٿو پر دل مضبوط ڪري ڪيس دلاسو ۽ ڏڍ ڏيئي، دلداري ڏيندي جي ٿو ته پنهنجي روايات کي نه وسارجو اهي ڏکيا ڏينهن جلد گذري ويندا آخر آزادي ۽ ترقي نصيب ٿيندو:-

Gul Hayat Institute

قسمت قيد ڪيو، نا ته ڪيراڇي هن ڪوٽ ۾،
لکئي آئي لوح جي، هند ڏيکاريم هيءَ،
پرچي ڪين پنوهار ري جان، جسو ۽ جيءُ،
راجا راضي ٿي ته سارن ملي ماروئي!

......

ڪو ڏينهن اهين ڪوٽ ۾، لوئي هڏم لاهه،
ڪاڻ اوهان جي ڪرجي، اي آڏ وڏائي آهه،
ستي سيل نباهه، ملير ويندئن ماروئي.

سنڌ جي عوام جي مشڪلاتن ۽ تڪليفن واري زندگيءَ هوندي به هنن ۾ ست ۽ همت آهي تنهن جو ذڪر ڪندي هن طرح چئي ٿو:-

زيرئن پيرين لوه ۾، ڳچن ڪيس ڳاه،
سنڌي سنڌي سومري، هڏ نه ڇاڙهيم ماه،
سرتيون دعا ڪجاه، ته پرم پاروڙي رهي.

ملڪي حاڪم ۽ سنڌن حواري حڪمران طبقا جڏهين ملڪ جي سموري پيداوار تي قبضو ڪري رنگ رليون ملهائين ۽ خوشيون ڪن ٿا تڏهين شاه صاحب عوام جو عيوضي ٿي انهن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته اسان مظلوم، محڪوم ۽ مسڪين آهيون ان حالت ۾ اسان ڪهڙيءَ طرح خوشي ملهائي سگهنداسون جيستائين اسان جو عوام آزاد نه ٿيو آهي:-

جا عمر تو مل عيد، سا اسان سوءِ ورتي سومرا،
ويئي ويچارن وسري، خوشي ۽ خريد،
سڪڻ ڪيا شهيد، مارو ملڪ ملير جا.

......

عمر اچا ڪپڙا، ڪاڻياريون ڪيئن ڪن،
جنهين جسا ترن ۾، ورتا ويس سڻن،
هوءِ جي حق پچن، سي ڪئين ستيون سومرا.

......

آءٌ ڪيئن سوڙ هين سمهان، سون ورِ گهاري ولهه،
ڪٽيريءَ تان ڪسل، عمر ڪيچ ۾ اعڙي.

وري غلاميءَ جي زندگيءَ عوام جو جهڙو حال ڪيو آهي ان جو ذڪر هيئين طرح ڪري ٿو:-

سونهن وڃايم سسوسرا، ميرو منهن ٿيوم،
وچڙ تت پيوم، جت هلڻ ناه حسن ري.

ملڪ ۽ قوم جي ترقيءَ جي سوال کي هو چوي ٿو ته تيستائين نه ڇڏيندو جيستائين سرير ۾ ساهه اٿس:-

✓ پير نه ڇڏيان پرين جو، جانسين ٿي جيان،
کيرون کٿيرن کي، وڃي ڏيه ڏيان،
ڪارڻ اِن ڏينهان، آءٌ ڪيئن لوئي لاهيان.

حڪمران طبقي ۽ ڌارين جي ساز ۽ سامان، حڪومت ۽ دٻدٻي، علم ۽ عقل کي ڏسي جي ماڻهو عارضي نفع خاطر پنهن جي روايات کي ڇڏي سندن اندي تلقيد ڪرڻ لڳن ٿا ۽ ملڪي معاملات سان غداري ڪن ٿا تن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:

✓ هي منهن ڏيئي اِن، تون وهه ڪانئي نه مرين،
تان جي سلير جائيون، تو سين سڱ نه ڪن،
تون ڪيئن منجهان تن، پاڻ ڪوٺائين مارئي.

Gul Hayat Institute

ڪنهن وقت وجد ۾ اچي دعا گهري ٿو ته خدا ڪري اهو ڏينهن نه ٿئي جو ملڪ ۽ قوم کي غلاميءَ کان آزاد ۽ مسڪيني کان ٻاهر ڏسڻ کان اڳ ۾ مري وڃي، شل عوام جون مرادون پوريون ٿينديون ڏسي پوءِ مري:-

الله ائين م هوءِ، جئن آءٌ مران بند ۾،
جسو زنجيرن ۾، راتو ڏينهان روءِ،
ٻهرين وڃان لوءِ، پوءِ مر پڄنم ڏينهڙا.

ڪڏهين عوام جي ملڪي معاملات طرف ڪم توجهي ڏسي چوي ٿو ته جيڪڏهين انهن ۾ قومي احساس هجي ها ته غلامي گهڻو وقت ڪانه رهي سگهي ها ۽ نه ڪيس ئي ايتري اذيت ٿئي ها:-

جي ڪر لڏائون، ته بنديءَ بند نه ساريو،
ماروئڙن آءٌ جيڪس ويس وسري.

هن جڏهين ڏٺو ٿي ته حڪمران طبقي يا ڏاريان حاڪم سنڌي عوام بنسبت گلا ڪن ٿا ته "هو جاهل، بزدل ۽ اڻسڌريل آهن" ته هن جي حب الوطني عود ڪريو ٿي آئي ۽ چيائين ٿي ته:

جيها جي تيها، سون مارو مڃيا،
مون جيڏيون ملير ۾، چونڊين موڪ مها،
منهنجي آس اها، ڪڏهين ڪيرائيندي ڪوٽ کي.

(٢٨) سر پورب:

هن سر ۾ فصل آهن ٻهرين ۾ ڪانگ کي محبوب جو قاصد سڏي ان سان دل جا حال اوريا اٿس چوي ٿو ته:

Gul Hayat Institute

ڪانگل سيئي ڪوٺ، پرين جي پر ڏيه ويا،
جنهين ريءَ جهان ۾، آڪــڙيـن اروٺ،
الله لڳ لطيف چئي، ڪج ڳاراڇو ڳوٺ،
جي ڏمريا ڪنهن ڏوٺ، سي اڏامي آڻ پرين.

هي فصل ۾ خادم ملڪ کي مخاطب ٿي ڪي نصيحتون ٿو ڪري:-

سامي چائين، سک طلبين، تسا ڏئين نہ تن،
مارهن ڪان منهن ڪيو، پنبن اٽا ۽ ان،
ڪاپڙين تو ڪن، ڪ چيرايا چشن لئي.

......

سامي چائين سک طلبين، سڪئين نہ سامي،
اجـــان اورائين پنڌ ۾، ويئين وســـامي،
گر کي تون نـــہ گڏئين، چايئين انعامي،
دائم مدامي، پـــورو رهج پـــريـنءَ سين.

......

(٣٩) سر ڪاموڏ:

هن سر ۾ چام تماچيءَ ۽ نوري مهاڻيءَ جـي قصي جو بيان ڪندي چام تماچيءَ جي غريب مهاڻن سان محبت کي ساراهيو اٿس:-

انهيءَ مان شاه صاحب جي سياسي رجحان جو پتو پوي ٿو تہ سياسي ليڊرشپ لاءِ هوڪن خاصيتن کي پسند ٿو ڪري:-

ڪکيءَ هاٺيون ڪاريون، ڇڇيءَ هاٺيءَ ڇڇ،
پاند جنجي پـــاندسين، لـــڳـو ٿئي لج،
سمو چـــام سهج ايـــو ڪري ان سين.

......

گند جنهن جي، گوڏ ۾، پسابوڙا پوشاڪ،
انهين جي اوطاق، راجا ريجهي آئيو.

......

ڪوءِ سميون، ڪوءِ سومريون، جي اچن اوچي ڳاٽ،
ورسي ڪنجهر ڇائيون، جن تماچيءَ جي تات،
راڻن ملان رات، ساٽڪ مئي پرائيو.

......

ڪاريون، ڪوجهيون، ڪوڙيون، سور نه موچاريون،
وٺي وينيون وات تي، ڪکيءَ جون ڪاريون،
انهن جون آريون، سمي ري پيو ڪير سهي.

......

(۳۰) سر ڪارايل:

هن سر ۾ به فصل آهن پهرين ۾ سنڌ جي تهذيب ۽ امن کي جو ٻاهرين اثرن اڳي خراب ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، ان جو ذڪر ڪندي سنڌين جي بي چارگيءَ جي حالت تي مرثيه اٿس:-

اڄو پاڻي لٿو نيو، ڪالوريو ڪنگن،
ايندا لچ سرن، تنهن سر مٿي هنجهڙا.

......

سر ۾ پکي هيڪڙو، پاريهڙن پنجاه،
سندي آس الله تو لڌي لهرن وچ ۾.

اها حالت سنڌين جي ڪيئن ٿي ان بنسبت چوي ٿو ته هو پنهنجي سادگيءَ ڪري ڌارين جي چڪمي وارين ڳالهين تي ڀلجي پيا ۽ پاڻ وساري ڇڏيائون، جنهن ڪري ڦاسي پيا:-

Gul Hayat Institute

دلبو منجهه درياهه، پسي پڪي آئيا،
ويچارا وِساهه، آئـــي ات اڙائيا.

وري هِن فصل ۾ سنڌي عوام بنسبت حاڪمن ڪي چوي ٿو ته هو اهڙي نسل ۽ روايات جا آهن جـو سدائين محڪوم رهي نه سگهندا اگرچ ظاهري ڪمزور ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

سنهان ياڻء ۾ سپ، اٿي وياءَ واسينگن جا،
جنهين جي جهرپ، هاٿي هنڌائين نـــه چري.

Gul Hayat Institute

فصل نائون

شاهه صاحب جو سنڌين لاءِ سنيهو

هن ڪان اڳي ٻه هڪ ٻن جڳهن تي هن ڪتاب ۾ مون لکيو آهي ته آءٌ شاهه صاحب جي ڪلام جو سياسي مفهوم سمجهائڻ جي ڪوشش ۾ هي ڪتاب لکي رهيو آهيان تنهن ڪري سندس سنڌين لاءِ سنيهي جو به سياسي پهلوئي بيان ڪندس:-

شاهه صاحب جي ڪلام کي هن وقت تائين گهڻو ڪري تصوف جي روشنيءَ ۾ پئي ڏٺو ويو آهي ليڪن ان جي ڪلام کي هر پهلوءَ کان ڏسي سگهجي ٿو.

منهن جي سمجهه موجب شاهه صاحب جي ڪلام ۾ سنڌين لاءِ ڪي خاص پيغام ۽ سنيها ڏنل آهن، جي انهن جي پوري ڪوجنا ڪبي ته اهي اڄ ڪلهه جي گهڻن سياسي مسئلن جي حل لاءِ سنڌين جي رهبري ڪري سگهندا.

Gul Hayat Institute

شاهه صاحب جي ڪلام مان جي پيغام نڪري سگهن ٿا تن مان مکيه هيٺيان آهن:

(۱) حب الوطني:-

شاهه صاحب جي ڪلام ۾ حب الوطنيءَ کي خاص جڳهه آهي، هن جي ڪلام جو نچوڙ آهي اهو ته سڄڻ (ديسي) ۽ ماڻيه (وطن) ڪنهن بي غيرت کي وسري سگهندا. مارئي جو سر

سچو انهي جذبات ۽ خيالات سان پريو پيو آهي. شاه صاحب حب‌الوطني کي ايمان جو جزو ۽ مذهب جو بنياد ٿو سمجهي.

شاه صاحب جي زماني ۽ موجوده وقت جي حڪام جي سياسي پاليسي گهڻو ڪري ساڳي آهي. هو به اسلام ۽ شريعت جو نالو وٺي ڪتا ڌارڻ، شڪار ڪرڻ، ملڪي خزاني جو گهڻو حصو ذاتي عياشين ۾ خرچ ڪرڻ ۽ پنهنجي طاقت کي برقرار رکڻ لاءِ خرچ ڪندا هئا ۽ سندن قول ۽ فعل يڪسان نه هئا. هي به ڪم و بيش ساڳي رستي تي هلي رهيا آهن.

انهن ڏينهن ۾ به اسلامي برادري جي نالي ۾ عوام کي آزاد رائي ۽ خيالي کان محروم رکيو ويندو هو. هن وقت به ساڳي حالت آهي.

تنهن ڪري شاه صاحب جو سچو "سرمارئي" انهي مضمون تي صرف ڪرڻ بغير ڪنهن مطلب جي نه آهي. اڄ اهڙي به ڳالهه آيو آهيان ته مسلمانن ۾ قديم وقت کان ٻن خيالن جا ماڻهو پيا رهيا آهن. هڪڙا وطن جي محبت جي بنياد تي انسان ذات جي ترقيءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ جي رائي جا پڻ رهيا آهن ته ٻيا مسلمانن کي هڪ جدا گروه بنائي انهن کي انسان ذات جي رهبري ڪرائڻ جا طرفدار پيا رهيا آهن. ٻنهي خيالن جي طرفدارن کي پنهنجا دليل آهن جن جو مختصر احوال به اڳيئي بڌايل آهي. هتي صرف هي ٻڌائڻ ڪافي ٿيندو ته شاه صاحب پهرين خيال جو هو جنهن ڪريئي حب‌الوطني کي ساراهيو اٿس. موجوده وقت جي زبان ۾ انهي ٻنهي نظرين کي نيشنلزم ۽ پئن اسلامزم سڏي سگهجي ٿو.

شاه صاحب نيشنلزم جو حامي هو. نيشنلزم ۽ حب‌الوطني ساڳي شي آهن. اهو صاف سمجهڻ گهرجي ته جيڪي سنڌي شاه صاحب جا به مداح آهن ۽ ڊاڪٽر اقبال جا به پوئلڳ ٿيڻ گهرن ٿا تن يا ته ٻنهي جي خيالات جو مقصد سمجهيو نه آهي يا چاٽي

واٽي ائين ڪن ٿا. مطلب ته شاهه صاحب جو پهريون پيغام سنڌ جي سياسي، اقتصادي، ذهني آزاديءَ ۽ ترقيءَ جي مقصد سان محبت وڪڻ آهي ۽ حب الوطني جي صحيح معنيٰ به اهائي ٿي سگهي ٿي.

(٢) پاڻ سڃاڻڻ:

شاهه صاحب جي ڪلام ۾ پاڻ سڃاڻڻ تي به گهڻو زور ڏنل آهي.

اڪثري معنيٰ ڪندڙ پاڻ سڃاڻڻ مان صرف روحاني ۽ صوفيانو مطلب ڪڍندا آهن، وحدت الوجود جي نقط نگاهه کان هو چوندا آهن ته ”تو ۾ تنهنجو معشوق يا محبوب ڇپيل آهي، ٻاهر نهارڻ بيسود آهي“ ”ناٺي نيڻ نهارڻ“ ”اندر اجارڻ“ سان انکي ڏسي سگهندين. شاهه صاحب چوي ٿو ته:

وڃين ڇو وڻڪار، هت نه ڳولين هوت کي،
لکو ڪين لطيف چئي، ٻاروچو ٻي ٻار،
ٿي ستي ٻڌ سندرو، ڀرت پنهون سين ڀار،
ناٺي نيڻ نهار، ته تو ۾ ڏيرو دوست جو.

ان جي هي به معنيٰ ٿي سگهي ٿي ته ٻين يا ڌارين جي درن ڇو رلين ٿو، هوت (مقصد) تنهن جي هٿ ۾ آهي رڳو همت جي درڪار اٿيئي ته پاڻ وٽان ئي هٿ اچي ويندءِ.

پنهنجو قومي نالو، نشان، اصل، نسل ۽ قديم روايات جي واقفيت قدر ۽ قيمت سڀ پاڻ سڃاڻڻ جي معنيٰ ۾ اچي وڃن ٿا. دنيا ۾ انسان ڪنهن خاص مقصد لاءِ پيدا ٿيل آهي ۽ ان کي خاص فرض پورا ڪرڻا آهن، انهيءَ مقصد، مراد ۽ فرض ادين لاءِ هرهڪ ماڻهوءَ ۽ قوم کي پنهنجو پارٽ ادا ڪرڻو آهي.

اهڙيءَ طرح سان سنڌين لاءِ به نصب العين آهي ۽ انهي جي سڃاڻپ ۾ ئي سنڌين جي پاڻ سڃاڻڻ جو راز لڪل آهي.

Gul Hayat Institute

سنڌين جو نصب العين اهو آهي ته جڏهن اقوام عالم کي پنهنجي "ڪتيل سٽ" جي پرک لاءِ صراف عالم وٽ سرتين جي سامهون سڏ ٿيندو تڏهن انهن کي ڪجهه جي جو ڏيکاري سگهن ۽ شرم کان ڪنڌ هيٺ نه ڪرڻو پوين.

ان جو سچائڻ تڏهن حاصل ٿي سگهندن، جڏهين هر هڪ سنڌ جو رهاڪو پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي نفع کي قوم جي گڏيل مفادن لاءِ قربان ڪري سگهندو، پاڻ سڃاڻڻ ۾ شخص جي فنا آهي ۽ قوم لاءِ بقا آهي. قوم جي نفع لاءِ پاڻ کي ماري يا فنا ڪري هڪ قطره کي قومي قلزم ۾ فنا ڪرڻ پاڻ سڃاڻڻ جو بنيادي سبق آهي. شاه صاحب فرمائي ٿو ته:-

مر ته موچاري ٿئين، ٿيهي جيئَ م جوءِ،
سنڌ پرٿا پسوءِ، پهچندءِ پنهونءَ ڪي.

شاه صاحب جو سمورو ڪلام غور سان پڙهي ڏسبو ته مقصد، محبوب، منزل، مارن وغيره کي پهچڻ لاءِ ڏکن ۽ ڏاکڙن، ڪشالن ۽ مصيبتن جو سهڻ ۽ برداشت ڪرڻ ضروري امر آهي گهر ويني، بنا محنت ۽ تڪليف جي ان درجي تي پهچڻ ڪوڙيون سڌڙيون آهن.

Gul Hayat Institute

(۳) بي خوفي ۽ همت:

شاه صاحب جو سنڌين لاءِ ٽيون پيغام همت ڌارڻ جو آهي. جنهن ماڻهوءَ يا قوم کي خوف جي بيماري ورتل هوندي سا نه آزاد ٿي سگهندا ۽ نه ترقي ڪري سگهندا جتي ايمان آهي اتي خوف نه آهي جتي خوف آهي اتي ايمان نه هوندو. مومن ايمان کان سواءِ ٿي نه سگهندو. بزدلي، جهالت، احساس ڪمتري ۽ بي اتفاقي ڪري خوف پيدا ٿئي ٿو.

جڏهين ڪي خود مطلب مڪاني حاڪم عوام کي ڪمزور ۽ بزدل بنائي پنهنجو شخصي اقتدار قائم رکڻ گهرندا آهن ته پيا وري خود مطلبي ۽ خانہ جنگيءَ جو فائدو وٺي ساري قوم کي غلام بنايو ڇڏين ٿا. مقصد اهي راند وانگر سولو ڪم نہ آهي جا ڳپرو ڪيڏيندا آهن هتي تہ سسي نيزي جي پاند تي اچلي اڇ ڪرڻي آهي.

دهشت جا درياہ لنگهڻا آهن جت لڙ لهرين لس ليٽ هوندا آهن ۽ جن درياهن جو سنڌو سيڙهو ڪنوڻ هوندو آهي اتي سڄا پيڙا سير ۾ هيٺ هليا ويندا آهن، جن مان پرزو بہ پيدا نہ ٿيندو آهي، جتي بحر جا سنانا سيسار ۽ هيبتناڪ واڳون هزار هوندا آهن. اتي اڻ تارن کي صرف ساهڙ جي صلاح پار لنگهائي سگهي ٿي جا اها آهي تہ:-

جتان وهي تتان واٽ، ڪپر پڇن ڪوڙيون،
جن کي سڪ ساهڙ جي، سي گهڙ نہ پڇن گهاٽ،
جن کي عشق جي اسات، سي واهڙ پائين وڪڙي.

شاہ صاحب سنڌين ۾ جيالت، احساس ڪمتري، بي اتفاقي ۽ سستي ڏٺي ۽ انهن جملي مرضن لاءِ هڪ واحد علاج همت ۽ بهادري جو ڏسيائين.

(۴) قرباني:

سنڌين لاءِ چوٿون سنيهو شاہ صاحب ڏنو آهي اهو قوم ۽ ملڪ جي آزاديءَ ۽ ترقيءَ جي رستي ۾ هرهڪ سنڌيءَ کي پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي مفاد کي قربان ڪري عوام جو پلو ڳهرڻو آهي. ڪابہ قوم يا ملڪ ترقي ڪري نہ سگهندو جنهن جي افراد ۾ قرباني جو مادو نہ هوندو آهي.

شاہ صاحب فرمائي ٿو تہ:

تون جي ڪالهه مئي، ته ڪالهه ئي گڏئن پرين کي،
ڪڏهن ڪا نئي، ته ڪا سکهي گڏين سڄڻين.

شاه صاحب چوي ٿو ته انهي فنا في القوم جي درجي کي پهچڻ لاءِ سر جي سٽ ڏيڻي پوي ٿي. ڪامڻ سنديون خبرون پتنگن کان پڇي ڏسو جي پنهنجي جيءَ کي آڻيو آگ ۾ جلائين. هو پڻ پهچايو مچ تي مڙن ٿا ۽ لهس ڏسي لڇڪن ڪين ٿا، مچ مٿي سڙيو وڃن ۽ ڪچين سندا ڪچ وڃايو ڇڏين. جڏهين باهه ٻري ٿي ته هو چڙهيو پيا چڪاسين ۽ ڏسيو پيا وهسن ۽ پاڻ ڪٽيو ڪوري ۾ وجهن. ڪنهن جاءِ تي اگرن جو مثال ڏئي چوي ٿو ته:-

هيءَ پر اگارن، ڄڻ ڏاهين ٻرن جي،
هڪ ڪوري ڪانئيا، ٻئو ڌوڏي منجهه ڌڳن،
پاڻ لهارن، ميڙي رکيا مچ ۾.

انهن کي لهار ٻاريو اجهائين وري اجهايو ٻارين ٿا ته ٻه هو پنهنجي ڪم ۾ پورا آهن. وري ملڪ جي خادمن کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:

جان وڃيو هئين تان ويهه، ذات وڃيوات وڃءُ تون،
هي تنين جو ڏيهه، ڪاتي جنين هٿ ۾.

انهن کي وري چوي ٿو ته ”جي تون سگهڻ سگهيو آهين ته ڪاتيءَ پٺي ڪم ڪنجهه“ ۽ ڪلالن جي ماڻيءَ وٽ پنهنجو مٿو ڪاٽي رکڻ لاءِ تيار ٿي وڃ ۽ سرمست ۾ ڏيڻي پوءِ انهي محبت واري مدمان کي پيالون سڄ. اڳتي هلي وري فرمائي ٿو ته:-

اصل عاشقن جو، سر نہ سانڍڻ ڪم،
سو سسئان اڳرو، سندو دوسان دم،
هي هڏو ۽ چم، ڪک پريان جي نہ پڙي.

سوريءَ چڙهڻ جو بيان ڪري چوي ٿو تہ:-

سوري آهي سينگار، اصل عاشقن جو،
مڙڻ، موٽڻ ميهڻو، ٿيا نظاري نروار،
ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن جو.

وري چوي ٿو تہ هڪ ٻن عاشقن ٿيڻ سان ملڪ ۽ قوم جو ڇوٽڪارو نہ ٿيڻ وارو آهي اتي تہ ڪيئي ڪوڙيون عاشق جون پيدا ٿيڻ ضروري آهن چاڪاڻ تہ ڪلالڪي گهر ڪسڻ جو ڪوپ پيو وهي، اتي وڍڻ، چيرڻ، چچرڻ انهن جي پهت ۽ پر ٿي ويئي آهي ۽ عاشقن ڪي وري سرڻ ۾ مشاهدو پيو ٿئي.

......

(٥) ستايلن جي سنگت ۽ حمايت:

شاه صاحب جا بيتي ذڪر ڪيل پيغام رواجي طرح تہ هر سنڌيءَ لاءِ آهن، پر ڪيس خبر هئي تہ انهن ڳالهين تي عمل ڪرڻ اهڪو آهي ۽ انهن ذريعن جي وسيلي قومي آزاديءَ ۽ ترقيءَ جي مقصد ڪي پهچڻ جو پنڌ اڻانگو آهي.

جتي باري بر ۽ ٽڪائڻ وارا ترسجهن ٿا، اتي جبل جلدائي ڪري تڪ جو تاڻ ڏيکارين ٿا، ڪڪرا ڪوساَ تپن ٿا ۽ رڻ تتو رائو آهي، جو راڻي جبل جو سفر ستائو آهي، وٽڪار جي وڏن وڻن ۾ نيلا نانگ رهن ٿا، جت ڪرڙ قبيلا سات نتا ڏين. اتي سي ڪا سڏ ڪانہ ڪندي صرف جن جو اندر اڏ هوندو سيئي ڏونگر ڏوري سگهنديون، انهيءَ ڪري سندس خطاب پکن ۾ رهڻ وارن

پنوھارن، ڏينھ جي ڏوٿين، مالن چارڻ وارن سارن، ھرڪاھڻ وارن ھارين، ڦرن ۽ برن ۾ رھندڙ منگھارن، پيار پريل سيڻن ۽ مرتن، ڪارن ۽ چارن وارن مڇي مارڻ وارن مھاڻن جن جي پاھوڙا پوشاڪ آھي، وڏيءَ جون واڍيوڙن ٻاروچين ٻارن، سڪا سنڌ ڪچن ۾ ۽ ٻراڻن ڪيٽرن ۽ نيڻ نماڻيندڙ ڪاھوڙين، پکين پاسي گھاريندڙن ۽ سڙھ سنڀاھيندڙ ساموندين، گوندر ۾ گذاريندڙن، پھڻن تي پاسا ڪوڙيندڙن، سچ جي سمر وارن، نہ ٻڌي ۽ نہ سيئي جوءِ جي ڏوريندڙن، جت پکيءَ جو پير نہ ھجي اتي باھڙي ٽمڪائيندڙن طرف آھي. انھيءَ ڪي خبر ھئي تہ سندس پيغام ۽ سنيھن تي عمل، لوڪ جي لياڪن رکڻ وارن، نام نشان پويان ھلندڙن مال مڏيون گڏ ڪندڙن، سک جي مانڍيندڙن، گندي ۽ گراھ جي گولن پٽ ڪٽي پندڙن، منجھي سمھي رھندڙن، پاڻ جي پوڄا ڪرائڻ وارن، گندي، ماني ۽ ماڳ سوچاري پنيان ھلڻ وارن، جسن ۾ جڏا، پر ڪيڻ ۾ ڪرن، مٽي تي ماٺڪ وڪڻندڙن، ماڻھن کان منھن ڪيو اٿا ۽ ان پنندڙن، جن ڪي اڄ ڪلھ جي زبان ۾ لقبن ۽ لالچن تي ضمير وڪڻڻ وارا، ميمبرين ۽ وزيرين خاطر ملڪ ۽ قوم قربان ڪرڻ وارا، رشوتن مان مال ۽ ملڪيتون ڪٺي ڪرڻ وارا، ٽوري جوف خاطر ڏارين جا جوتا صفا ڪرڻ وارا، چاٽي سچائي ناحق کان ڏڄي ماٺ ڪرڻ وارا، بداخلاقيءَ جو اڏو ھئڻ جي باوجود دين جو نعرو لڳائڻ وارا، مسڪينن، خانہ بدوشن ۽ جاھلن جي ڪمائي تي عيش عشرت ڪرڻ وارا، ظلم ۽ ستم ذريعي پنھن جي طاقت رکڻ وارا سڏي سگھجي ٿو- کان ڪين ٿي سگھندو تنھن ڪري اھڙن ماڻھن کي مخاطب ٿي چوي ٿو تہ:

اڻ ڏکويون ڏکن جي، چـو ٿيون ڀٽريون،
ناھ اوراتو ان کي، ٿيون لوڪ ريائون رون،
پنڻ پيڙيون ھون، پـار تنين جـا پڌرا.

ھو سنڌ جي مظلوم ۽ مسڪين عوام کي غربت، جھل،

Gul Hayat Institute

بداخلاقي، ظلم ۽ ڏاڍائي کان آزادي ڏيارڻ واسطي ڪڌ ڪرڻ گهري ٿو ۽ چاهي ٿو ته ڪيئن خبر هجي ته ملڪ ۽ قوم جي آزاديءَ ۽ ترقيءَ جو موڪ به انهن وٽان ٿين وارو آهي ۽ چوي ٿو ته:-

اچو سورن واريون، ڪريون سورن جي پچار،
ڪن گهڻا ڪن ٿورا، ڪانهي سورن ڌار،
ڏنا جي ڏاتار، سي مون جهولي پائي جهليا.

هن ڪي بنگلن ۽ محلاتن ۾ رهندڙن، پٽ پنبهر پهريندڙن، پوڙ پلاءِ کائيندڙن، موٽرن ۾ چڙهندڙن ۾ عوام لاءِ اٿي ڪا جفاڪشي ڪرڻ جي ٿوري اميد هئي! آخر جا جاءِ پرندي اها جلندي، تنهن ڪري چوي ٿو ته:-

سگهن سڌ نه سور جي، ته گهايل ڪيئن گهارين،
پٿل پاسو پٽ تي، واڍوڙيل لــــ وارين،
پر ۾ پڇي پرين لاءِ، هــي هنجون هارين،
سجڻ جي مارين، تن رويو وهــامي راتڙي.

هو محبان وطن ڪي صلاح ٿو ڏئي ته جهوپڙين ۽ ڪکائن منهن، ٿرن ۽ برن، جيلن ۽ اسپتالن وغيره جاين تــي جي ڏکي حياتي گذاري رهيا آهن تن جي خبر لهن انهن جا ڏک ۽ سور پڏن. انهن جا مسئلا سمجهن، ملڪ مان بک، اگهاڙ، بيماري ۽ مصيبت ڪڍڻ لاءِ رٿون ۽ مشورا ڪن پوءِ ئي هو سچا خادم سڏائڻ جا حقدار ٿي سگهندا. چوي ٿو ته:-

رهي اچجي راتڙي، تن واڍوڙين وٽان،
جن ڪي سور سريرَ ۾، گهٽ منجهاران گهاءَ،
لڪائي لوڪان، پاڻهين پــــڌن پـــٽيون،

Gul Hayat Institute

ان وقت ان زماني جي صاحب اقتدار طبقي جي ماڻهن (جن ملڪ ۽ قوم جي ليڊريءَ جي واڳ پنهن جي حوالي ڪئي هئي ۽ باوجود وڏين دعوائن جي ملڪ ۽ طبقاتي مفاد لاءِ ماڻهن کي مسڪين، بي علم، مظلوم ۽ ڪسمپرس حالت ۾ رکيو ويٺا هئا) جي حالت کي ڏسي انهي طبقي مان قطعا نا اميد ٿيو هو ۽ ظاهر ڪيائين ته:-

ڪنيس ڪوبجن، تن طبيب نه گڏيا،
ڏئي ڏنڀ ڏڏن، پاڻا ڏيل ڏکوئيو.

هو ساڳي طرح متعصب، تنگ نظر، خود مطلب ۽ دنيا خاطر دين وڃائيندڙ ملن ۽ مولوين مان به راضي نه هو. هن کي خبر هئي ته:-

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
پاڻان ڏوهه چڙهن، جيئن ورق وارين وترا.

ملڪ ۽ قوم جي خادم ٿيڻ لاءِ هو ڪي شرط ٿو مقرر ڪري جيڪي انهن پڙاندر هلندا سي ئي ان ڪم لاءِ لائق ٿي سگهندا. چوي ٿو ته:-

سڀ ننگيون ئي نڪرو، لالچ ڇڏي لوڀ،
سپريان جي سوڀ، ننڊون ڪندي نه ٿئي.

جن ماڻهن ۾ اهي ڳالهيون موجود نه آهن مستقبل تي حال ۽ عوامي فائدي تي شخصي فائدو مٽائڻ لاءِ تيار آهن. ۽ قوم جي مجموعي نفع کي پنهن جي طبقاتي مفاد تي قربان ڪن ٿا تن لاءِ چوي ٿو ته:-

وصل تنهن وڃائيو، سينڌ سرمي سئين،
سالوني ليلان جيئن، مٽيو جنهن مٽ ڪيو.

Gul Hayat Institute

هن سنڌ جي صاحب اقتدار طبقي جي خامين جي باوجود سنڌي عوام مان اميد ڪانہ لاٿي هئي ۽ انهن مصيبت زده، ستايل غريب ۽ جاهل ماڻهن کي دلداري ڏئي هن طرح مخاطب ٿئي ٿو:-

ڏکي ڏک مٿي ڪر، وڄڻ ڇپر پيهي،
گڏبئي ڏيهي، سوڍيون ڏهنڍڻ خبرون.

وري چوي ٿو تہ:-

پيڙي پڌ پهار، سورائتي سنڌرو،
ڏونگر توهان ڏار، ڪانہ ڏوريندي ڏکسين.

هو تڪليفن ۽ مصيبتن سان عادي ٿيڻ ضروري ٿو سمجهي. جاڪاڻ تہ جيسين ماڻهو انهي جو عادي ۽ هيراڪ نہ ٿيو آهي ان وقت تائين هن ڪان ڪوبہ بلند خيال ۽ اعليٰ مقام وارو ڪم پورو نہ ٿي سگهندو تنهن ڪري چوي ٿو تہ:-

سو سکن ڏيئي، ورهہ وهايم هيڪڙو،
مون کي تنهن نيئي، پير ڏيکاريو پرينءَ جو.

سورن جا هيراڪ ٿيڻ بعد ملڪ جي خادمن جو جيڪو حال ٿئي ٿو انهيءَ جا هيئيان اهڃاڻ ٿو ڏئي:-

ڏکوين اهڃاڻ، ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو،
وڃن گوندر گڏيون، لوڪ نہ آڇين پاڻ،
سورن اسان سان، ننڊئي نينهن ڪيو.

......

Gul Hayat Institute

فصل ڏهون

شاه صاحب جا سياست تي نظريا

شاه صاحب جي سياسي نظرين بنسبت ڪجهه ذڪر اڳ ٻئي فصل ۾ اڳيئي ڪري آيو آهيان ته، ان زماني جي ماحول جا شاه صاحب تي ڪهڙا اثر پيا. جنهن صورت ۾ انهي زماني جا تفصيل وار تواريخي احوال ملي ڪٿا سگهن ان ڪري جيڪو به تواريخي احوال ملي سگهيو آهي ان تي گهڻو ويچار ڪرڻ، شاه صاحب جي ڪلام کي پڙهڻ ۽ هن وقت جي سياسي حالات کي مدنظر رکي قوي دليلن جي بنياد تي آءٌ جن نتيجن تي پهتو آهيان تن جو ذڪر هن فصل ۾ ڪندس. ممڪن آهي ته ڪي تواريخ دان يا اهل علم منهنجي هيٺ ذڪر ڪيل نتيجن سان شامل راءِ نه ٿين، پر آءٌ جن نتيجن تي پهتو آهيان انهن لاءِ مون کي ڪافي دليل ۽ ثبوت آهن ۽ جيسين ان کان وڌيڪ قوي دليلن سان انهن نتيجن کي ڪنهن رد نه ڪيو آهي مون کي پورو حق آهي انهن خيالات جي اظهار ڪرڻ جو. اهو ته دنيا جو دستور آهي، هڪ مريض جي تشخيص ۾ به ڪو ڇڏو به ڊاڪٽر متفق ٿيندا آهن، تنهنڪري ممڪن آهي ته ڪي صاحب مون سان به متفق نه ٿين. ان زماني ۾ دنيا جا سياسي نظريا اڄ ڪلهه وانگر صاف ٿي ڪن بنيادي اصولن تي ظاهر ٿيل ڪونه هئا. سنڌ ۾ ان وقت شخصي راڄ هو، تعليم گهٽ هئي، مغربي دنيا جي تهذيب ۽

Gul Hayat Institute

تمدن سان هتي ماڻهن جي واقفيت ڪانه هئي. اسيمبليون، وزارتون، چونڊون، ووٽن وٺڻ لاءِ ڪن پروگرامن جي بنياد تي ماڻهن کي اپيلون، ڪن اصولن جي بنيادن تي سياسي پارٽين جو نهڻ، سوشلزم، نيشنلزم، پئن اسلامزم، ڪئپيٽلزم، فئسيزم، ڪميونزم وغيره جا نظريا موجوده صورت ۾ ڪونه هئا. سنڌ ۾ جاگيرداري نظام ۽ مذهبي نالن جي هيٺ حڪومت جو ڪاروبار هلندڙ هو. انهيءَ وقت جي سياسي نظام ۽ ڪاروبار جي، هاڻوڪي وقت جي معاملات سان مشابهت ليڪ نه ٿيندي ليڪن ان ڳالهه ۾ وڏائي نه ٿيندو ته مٿي ذڪر ڪيل نظريا جيڪڏهين سنڌ موجوده صورت ۾ ان وقت نه هئا ته به انهن نظرين جا ابتدائي جراثيم ته ضرور موجود هئا. جيڪڏهين جاگيردارن ۽ هارين جو وجود ان وقت ثابت ٿئي ٿو ته ان مان سوشلزم جي لاءِ مواد موجود هئڻ جو ثبوت ملي ٿو.

سنڌ تي ڌارين جي ڪاهن، تسلط ۽ اقتدار جا واقعا ۽ سنڌين طرفان مقابلا، آزاديءَ لاءِ جدوجهد واسطي ڪوشش جا مثال تواريخ ۾ موجود هوندي سنڌ اندر نيشنلزم جي جذبي يا تحريڪ جو بنياد ڪوڙي به شڪل ۾ هئڻ کان انڪار ڪرڻ بي سود ٿيندو. سومرن ۽ سمن جي گهراڻن جون ڌارين سان جنگيون ۽ مڪاني شاعرن جا انهن جي ساراهه ۾ قصيدا چوڻ مان قوم پرستيءَ جي بوءِ اچي ٿي.

سيد محمد ميران جونپوري ۽ ٻين مسلمان مذهبي ليڊرن جي تحريڪن ۾ پئن اسلامزم جا صفا ۽ صريح آثار نمايان نظر اچن ٿا. انهي وقت جي مثالن مان قاضي قاضن جي شاهه بيگ ارغون پنهنجي پير ڀائي سان حمايت ڪرڻ به ان ڳالهه جو ثبوت ڏئي ٿي.

البت ڪئپيٽلزم پنهن جي موجوده منظم صورت ۾ موجود نه هو ليڪن اهو ته اجا تائين به سنڌ ۾ مغربي نموني ۾ پيدا ڪونه ٿيو آهي. جنهن صورت ۾ فسطائيت جا بنيادي متا هيي

آهن، ته چند ماڻهو پنهنجي شخصي يا طبقاتي مفاد خاطر عوام جي آزاديءَ کي ختم ڪري طاقت جي زور تي انهن تي قابض ٿي عوام جي زندگيءَ جي هر معاملي ۾ دست اندازي ڪن ۽ انهن کي پنهنجي مخصوص نقطي نگاه مطابق زبردستي هلائين، ته اهڙي فسطائيت جا آثار ڪلهوڙن جي طريقهٔ حڪومت ۾ عام جام ڏسجن ٿا.

مخدوم صاحب هاشم ٺٽوي جي فتوائن کي حڪومت طرفان نافذ ڪرڻ، ڪهڙن واڙي بزرگ ميان عبدالرحمان ۽ شاه عنايت صوفيءَ جون اختلاف راءَ جي ڪري شهادتون ڪرائڻ انهيءَ ڳالهه جو ڪافي دليل آهي. مسلمانن کي هڪ خاص نموني جون ڏاڙهيون رکائڻ، سٿڻ پارائڻ، پاڻيءَ جي ڪرن ڪٽڻ تائين مجبور ڪرڻ، هندن جي مذهبي رسوم تي ڪي پابنديون لڳائڻ جي واقعن مان ”فسيزم“ جا پڌرا آثار نظر اچن ٿا.

ڪميونزم جو نظريو ان وقت موجوده صورت ۾ نه هو ليڪن ان جي پيدائش لاءِ مواد موجود هو. جيئن ڪاٺ ۾ باهه هميشه موجود هوندي آهي ليڪن اها ظاهر تڏهين ٿيندي آهي جڏهين ان جي د ڪائڻ لاءِ ڪارڻ پيدا ٿي تيو، ڏکويل، ستايل، بي گهر ۽ بي ڪپڙي ماڻهن جو موجود هئڻ ان ڳالهه جي ثابتي آهي ته ان وقت به جماعتي نظام جي خرابين ڪري انقلاب جي شديد ضرورت موجود هئي.

تنهن ڪري شاه صاحب جي ڪلام مان هيٺين نتيجن ڪيڻ لاءِ مون کي ڪافي سبب آهن. منهنجي خيال موجب شاه صاحب:-

١- نيشنلزم جو حامي هو.

٢- جمهوريت جو طرفدار هو.

۳- سندن رجحان طبع سوشلزم طرف مائل هو.

۴- هو پڻ اسلامزم جو حامي ڪونہ هو.

۵- ڊڪٽيٽرشپ يا فشيزم جو مخالف هو.

٦- شاهوڪاري نظام جو مخالف هو.

آءٌ هيٺ سندس ڪلام مان حوالا ڏيئي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس تہ مٿي ذڪر ڪيل نتيجا ڪيتري قدر صحيح آهن.

(۱) نيشنلزم (قوم پرستيءَ) جي حمايت:

قوم پرستيءَ لاءِ ٻن ڳالهين جي ضرورت ٿئي ٿي. هڪ جاگرافي ۽ لساني لحاظ سان ملڪ جو تصور ۽ ٻيو انهي وطن جي بنياد تي قوميت جو تخيل.

هن ڪتاب جي چوٿين ۽ پنجين فصلن ۾ مون شاه صاحب جي سنڌ ملڪ بابت خيالات ۽ سندس قومي تصور بابت گهڻو ڪجهہ لکيو آهي تنهن ڪري ساڳين دليلن کي هتي دهرائڻ ضروري نٿو سمجهان. جن ماڻهن کي ان ۾ شڪ هجي سي شاه صاحب جي ڪلام مان ماروئڙيءَ جو سر محب وطن جي نگاهہ سان پڙهي ڏسن تہ پتو پئجي ويندن.

(۲) جمهوريت جي طرفداري:

انهيءَ ڳالهہ کان انڪار ٿي نٿو سگهي تہ شاه صاحب عوام جي اتفاق جو حامي ۽ ستايلن، مسڪينن، ڏکويلن جي گڏجڻ ۽ ٻڌيءَ جو طرفدار هو. هن کي عوام ۾ نا اتفاقي ڏسي ڏاڍو ارمان ٿي ٿيو ۽ پکين جو مثال ڏيئي کين شرمايائين ٿي تہ اي ماڻهو! اوهان ۾ پکين جيترو بہ شعور نہ آهي:

Gul Hayat Institute

وڳڙ ڪيو وتن، پرت نه ڇنن پاڻ ۾،
پسو پکيئڙن، ماڻهوئنان ميٽ گهڻو.

هڪ جاءِ تي سنڌ جي عوام کي پنهن جي مشهور لقبن مان هڪ جي نالي ڇئي ٿو ته اي سنگهار، قوم جي ترقيءَ ۽ بهتريءَ جو خيال ڏاڍي وري جدائي ڪرڻ سڄن قوم پرستن جو ڪم نه آهي. چوي ٿو ته:

ڏن ڏارڻ، ڏار رهن، ايءَ نه سنگهارن ست،
ڪاهي ايندا ڪڏهين، مٽي واند وهٽ،
جي هاڻو هونئي هٽ، ته ٻه ٿوڊ لاهم ڀران جو.

سنڌ جي عوام ۾ گذر جي تنگيءَ، جاگيردارن جي پاليسيءَ، ملن جي تعصب ۽ پيرن جي خود مطلبيءَ ڪري، جو نا اتفاقيءَ جو ٻج ڇٽجي ويو هو ۽ ساري قوم جو شيرازو ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو هو ان تي ارمان ڪائيندي ظاهر ٿو ڪري:-

ڪٿا منجهه قرار، هوا هيڪاندا سنگ ۾،
ڳاهي ڳاهه فراق جي، ڪيا ڏارون ڏار،
نجاڻان پيهار، ميلو ٿيندو سڄڻين.

هڪ هنڌ اتفاق ۽ ٻڌيءَ جا فائدا بيان ڪندي چوي ٿو ته:-

جي پانئين ته وس چران، ته سنگهارن سان لڏ،
ته هاڃي سندي هڏ، ڪوڪ نه سٽين ڪڏهين.

سورٺ جي سر ۾ راءِ ڏياچ ۽ ٻيجل جي قصي ۾ هن ٻڌايو آهي ته ڪيئن نه عام راءِ بادشاهن جا ٻه ڪند نماريو ڇڏي:-

"نابو نوابن جا، سوريو ڪڍي ساھ."

......

محلين آيــو مگـــڻو، ڪـــٿي ســاز ســري،
لڳي تـنـد تنبير جـسـي، پـسـا ڪوٽ ڪري.
ھنڌين ماڳين ھوءِ تي، تنھن جي ٻيجل دانھن پري،
جھونـاڳرم جھري، ٻوندي جھانءِ جھروڪ ۾.

وري ھڪ گوشہ نشين يا ملڪ کان ٻاھر وطني ياد ڪي چوي ٿو تہ:

وڳر وساري، ويٺئين ڪيڻ ماٺ ڪري،
ڪا تو نہ ماري، رڻ جھڻ سندي سڄڻين.

سندس ڪلام جا اھي اشارا سندس جمھوريت پسنديءَ لاءِ ڪافي دليل آھن.

(٣) سوشلزم جي طرف رجحان طبع:

شاھ صاحب غريبن جو طرفدار ھو ۽ ستايلن کي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ڪيائين انجا مثال اڳيئي پيش ڪيا ويا آھن، ھتي سندس ڪلام مان ٻيا مثال ڏيئي ان ڳالھ کي واضع ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس تہ جيتوڻيڪ شاھ صاحب سموري وطن جي آزاديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ بارش (انقلاب) جي دعا پي گھري آھي پر سندس انھيءَ مان مقصد غريب عوام جو سک ھو ۽ نہ شاھوڪار طبقي جي سک جو مطلب ھو. ھو صاف چئي ٿو تہ اي سارنگ (انقلاب) اچين ۽ بکين جي سار لھيج ۽ ان (رزق) گھڻو ڪج جو سنگھار (عوام) سکيا ٿين.

سارنگ سار لھيج، الله لڳ **اچين** جـي،
پـاٽي پـوج پٽن تي، ارزان ان ڪريج،
وطـن وسائيج، تـہ **سنگھارن** سک ٿئي.

انهي سوسائٽي جي انقلاب مان جو ملڪ جي اقتصادي آزاديءَ جي بارش بعد پيدا ٿي، تو سندس مقصد هاري ڪلاس جي خوشنودي هئي. چوي ٿو ته:

سند ٿي سندل وچيا، تازي ڪي تنوار،
هارين هر سنباهيا، سرها ٿيا سنگهار،
اڄ سنهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

شاه صاحب ڏڪارين، مهانگو ميڙڻ وارن، پنجن مان پندرهن ڪرڻ وارن، ظالم زميندارن جي سخت برخلاف هو انهن جي ختم ٿيڻ لاءِ دعائون گهريون اٿس. سندس چوڻ موجب سچي اقتصادي آزاديءَ جي بارش (انقلاب) اهي سڀ آفتون ملڪ تان ٽاري ڇڏينديون.

حڪم ٿيو بادل کي، ته مارنگ سان ڪجن،
وچون وسڻ آئيون، ته نه مينهن ٿمن،
جن مهانگو لهي ميڙيو، سي ٿا هٿ هڻن،
پنجن مان پندرهن ٿيا، اُن ٿا ورق ورن،
ڏڪاريا ڏيهه مان، شال موذي سڀ مرن،
وري وڏي وس جون، ڪيون ڳالهيون ڳنوارن،
سيد چوي سين، آهه توهه تنهن جو آسرو.

پنهنجي سنڌڙي جي عوام کي جڏهن ڏترڻ ٿي ڏٺائين ته دعائون ٿي گهريائين ته شل اهي سکيا ستابا ٿين ۽ گهر اڏي تمدن جي حياتي گذارينديں، فرمائي ٿو ته:

ونهيان ٿين وٺاڻ، ڏوڪيا هي هٺان جي،
اوءِ پيٽيون ۽ پاڻ، مونسي مارن اڏيا.

غريب مڇي مارن، اڏ اڳهاڙن ۽ اڏ بکين کي به نه وساريو اٿس ۽ دعا گهري چوي ٿو ته:

گند جن جي گوڏ ۾، ڀاپوڙا پينار،
انهين کي انعام، مڇر ميڙيو ٿي ٿيو.

شاه صاحب وٽ ڄام تماچي عوام جو حقيقي ليڊر آهي جنهن وٽ وڏ ماڻهپ جي شيخي نه آهي ۽ ڄارو ڪلهي تي کڻيو جيرن جي وچ ۾ جهلي رهيو آهي، جنهن جي اڳيان سمين ۽ سومرين جي اوچي ڳالهه اڇن ٿيون سي ياد نه آهن ان کي صرف ڪنجهر ڍنڍ جي تات آهي ۽ ونس: گند سان گوڏين ڀريل، مٽي تي ٽڪيءَ هاڻيون ڪاريون ۽ هٿن ۾ ڇڇيءَ هاڻان ڇڇ ساڻ ڪري ڪاريون، ڪوجهيون مهاڻيون، صبح ۽ شام اچن وڃن ٿيون. راڻين ۽ سمين حڪمران قوم جي وڏن ماڻهن جي لاءِ ڪا ڄاڻ نه آهي هن گندرن کي ڳاڏيءَ ڄاڙهي ڪٽي نوازيو آهي. هن انهن کي سچائي سندن ڀانهن ۾ پنهنجي محبت جو ڀيڙو ڀڌو آهي ۽ ڪين مڏ، مياڻيون، مڪڙا مڙيئي معاف ڪري ڇڏيا انس. شاه صاحب چوي ٿو ته:

ٿيا تماچي ڄام سين، مهاڻا محروم،
نندي وڏي گندري، مٽي ماڙي ڏوم،
جي ڪينجهر جي روم، سي سڀ انعامي ٿيا.

......

ڪاريون، ڪوجهيون، ڪوڙيون، مور نه سوچاريون،
وڃي ويٺيون واٽ تي، ڪڪيءَ جون ڪاريون،
انهن جون آريون، سمي ريءَ ڪير سهي.

(۴) ڀٽن اسلامزم جي طرفداري ڪاڻ:

آءٌ هن ڪتاب ۾ ڀين ڄاين تي ڀڌائي چڪو آهيان ته ابتدا کان وٺي مسلمانن ۾ هڪڙو گروه اهڙو به پي رهيو آهي جو مسلمانن کي دنيا جي بهترين ۽ انسانن جي رهبريءَ جي لائق

Gul Hayat Institute

قوم سمجهي، ساري دنيا تي غلبو اسلام جي نالي ۾ خلافت جي حڪومت قائم ڪرڻ جي فائدي ۾ ئي رهيو آهي. خليفن ۽ مهدين جو وجود به انهيءَ اصول جي بنياد تي رهيو آهي "پئن اسلامزم" انهي نظريي جو جديد نالو آهي. انهي نظريي مطابق جهاد، مسلمانن جي برتري ۽ غلبي جو مجڻ لازمي شيون ٿيو پون، جيڪڏهن انهن ڳالهين جي صداقت ۾ ويساهه رکبو ته اسلام جا بنيادي اصول امن ۽ سلامتي، مساوات ۽ جمهوريت جا رد ٿي پوندا، هر صوفي اسلام جي اهڙي تخيل جي برخلاف ئي رهيو آهي.

شاهه صاحب وحدت‌الوجودي ٿي ڪري اهڙا خيال رکي نٿي سگهيو، ازانسواءِ هن کي معلوم هو ته هزار کان به مٿي ورهيه گذري چڪا هئا ته انهي نظريي جي پوئلڳي ڪندڙن جي طرز عمل مان اسلام کي فائدي بدران نقصان ئي رسيو هو، اسلام کي هڪ محدود دائري ۾ بند ڪري ان جي فروغ کي نقصان ئي پهچايو ويو.

شاهه صاحب جڏهن:

پريان سندي پار جي، مڙئي مٺائي،
ڪانهي ڪڙائي، چکين جي چيت ڪري.

جي اصول کي مڃيو ٿي ته اهڙي بزرگ کان پئن اسلامزم جي نظريي کي مڃڻ جو "فنسيزم" جو هڪ قسم هو- اجائي اميد ٿيندي :

(۵) ڊڪٽيٽرشپ جي مخالفت :

جنهن سوسائٽيءَ ۾ شخصي آزادي نه هجي جتي حڪومت جي واڳ چند ماڻهن جي هٿ ۾ هجي جي ان کي پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب آڻين ۽ پنهنجا خيال، حڪم، طريقا ٿيءَ ماڻهن مٿان مڙهين. اهڙي طريقہ حڪومت کي فسٽ

يا ڊڪٽيٽرانہ حڪومت سڏبو آهي، اهو طريقو جمهوريت جي مخالف آهي. شاهہ صاحب جو ستايلن جي سنگت ڪني ڪرڻ جو حامي هو سو اهڙي دستور جو حامي ٿي ڪين ٿي سگهيو. ازانسواءِ هر صوفي، شخصي آزاديءَ جو ايترو دلداده آهي جو منجهان ڪي تہ وجي ”انارڪزم“ جي اصول جا قائل ٿين ٿا، هو هر ظلم ۽ زبردستيءَ جي مخالفت ڪرڻ گهرن ٿا پوءِ ڪٽي اها زبردستي مذهب يا سوسائٽيءَ جي نالي ۾ ڇو نہ هجي. اهڙن ماڻهن کي مخاطب ٿي هڪ هنڌ چوي ٿو تہ:

ساري سرين شال، ڏيپ وڃني ڏيهون،
جي تو اچي ڪالهہ، وڏو وچر ورهن کي.

اهي ڊڪٽيٽر جڏهن تمام طاقتور ٿي ڪنهن جي پرواه نٿا ڪن ۽ جذبات کي نوڪر هٿي پيرن هيٺان لتاڙڻ جي ڪوشش ٿا ڪن تہ انهيءَ وقت شاهہ صاحب سندن لاءِ چوي ٿو تہ:

ستو آهين سچ، تلهو تو تونا هٿين،
تو جا پانئين اڄ، تنهن پاٽي پنئي ڏينهڙا.

......

(٦) شاهوڪاري نظام جي مخالفت:

اڳ مٿي لکي آيو آهيان تہ شاهہ صاحب جي طبع جو رجحان سوشلزم طرف هو تنهن ڪري ان جو لازمي نتيجو اهو آهي تہ هو هر اهڙي نظام جي برخلاف هجي جنهن مان سندس مارو ۽ سنگهار بکيا، اڃيا، اگهاڙا ۽ بي گهر خانہ بدوش زندگي گذارين ۽ چند شاهوڪاري طبقي جا ماڻهو پيا مزا مائين، مارئي جو مثال ڏيئي هو ٻڌائڻ گهري ٿو تہ اها ڪيڏي بہ قيمت تي سواءِ مارن جي سگهي ٿي جي پنهنجي شخصي حالت بدلائڻ لاءِ تيار نہ آهي، هوءَ باوجود عمر جي هزار آڇن جي مارن کانسواءِ

ٻانُ کي مڪي نٿي سمجهي، جڏهن هن جا مارو ولهه ۾ سمهن ٿا ته هي ڪيئن سوڙهن ۾ سمهڻ برداشت ڪندي. هڪ هنڌ هو چوي ٿو ته:

ايءَ نه مارن ريت، جو مين متائين سوڙ تي،
اڇي عمرڪوٽ ۾، ڪنديس ڪانه ڪريت،
پکن جي پريت، ماڙن سين نه مٽيان.

....

Gul Hayat Institute

فصل يارهون

اسان جون شاهه صاحب ڏانهن جوابداريون:

هر قومي شاعر جي ڪلام جي اها شخصيت هوندي آهي جو ٻوليءَ ڪان وٺي شهري ۽ جاهل ڪان وٺي عالم تائين تي سندس اثر پوندو آهي.

اسان جي قومي شاعر شاهه صاحب کي اگرچ ٻن سون ورهين کان به مٿي زمانو گذري چڪو آهي ۽ ملڪ جي ماڻهن ۽ حالات ۾ گهڻي تبديلي اچي وئي آهي ايتري قدر جو سندس ڪم آندل سنڌي زبان جا ڪيترا لفظ به، اڄ ڪلهه غير مروج آهن جنهن ڪري ڪيترن بيتن کي سمجهڻ واسطي معنيٰ لاءِ لغتن کي ڏسڻ جي ضرورت پئي ٿي. اڄ ڪلهه وڏن شهرن، ريلن، هوائي جهازن، تارن وغيره ملڪ جي ٻوٽي زندگيءَ کي گهڻو بدلائي ڇڏيو آهي ليڪن باوجود انجي به جيڏانهن نظر ڪندا ته اجا تائين شاهه صاحب جو ڏاڪو ساري سنڌ تي وڇايل آهي ڪي نڙ وڄائي انجا بيت ڏيئي قلب کي سرور پهچائي رهيا آهن ته ڪيترن عالمن ۽ اهل دل وارن جي مجلسن جي رونق به شاهه صاحب جي ڪلام سان وڌي ٿي.

جيئن سون مان حاڪم سڪا ناهي ملڪ جي ڏيتي ليتي لاءِ ڪتب آڻي ٿو، ته واپاري پنهنجي مٽا سٽا لاءِ ان کي استعمال ڪري ٿو، امير ماڻهو ان مان برتن وغيره جو ڪم وٺن ٿا ته خوبصورت ۽ شاهوڪار عورتون ان کي پنهنجي حسن کي وڌائڻ لاءِ زيورن جي ڪم آڻين ٿيون، حڪيم صاحب ان مان ڪشتو

بنائي دل جي قوت، خون جي گهٽائي ۽ بدن جي طاقت لاءِ ڪتب آني ٿو، تيئن هڪ بهترين شاعر جي ڪلام کي مختلف ڪمن لاءِ ڪتب آڻي سگهجي ٿو.

شاهه صاحب جو ڪلام جيڪڏهن عالمن جي وعظن جي مجلسن جي رونق هڪ طرف بنجي ٿو ته ٻئي طرف اديب انجي باريڪ نڪتن، سلاست ۽ بلاغت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سونهن محسوس ڪن ٿا، اگر صوفي صاحب ان ۾ روحاني رمزون ۽ لدني نڪتا ٿو ڏسي ته ڳوٺاڻو ان جي پڙهڻ مان غير معمولي دل جو سرور يا درد ٿو محسوس ڪري، مطلب ته جنهن جهڙيءَ نظر سان ان کي ڏٺو اهو فائدو حاصل ڪيائين.

منهنجي خيال موجب وقت اچي ويو آهي جڏهن هن سون جي ڪشتي کي قومي بدن جي صحت ۽ قوت لاءِ استعمال ڪجي، انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ شاهه صاحب جي ڪلام کي سياسي نقطهِ نگاهه کان سمجهڻ جي سخت ضرورت آهي. آءٌ انهي نظر سان ڪلام ڏسڻ جي شروعات ڪريان ٿو ممڪن آهي ته علم جي ڪوتاهي، وقت جي تنگي ۽ معلومات جي ڪمي سبب انهيءَ نئين مهم کي پوري طرح وقت جي ضرورتن جي مطابق ادا ڪري نه سگهيو هجان ليڪن مون کي اميد آهي ته ٻيا عالم ۽ فاضل هن منهنجي ادني ڪوشش سان اشارو حاصل ڪري انهي مضمون کي زياده واضح ۽ نادر طريقي سان ادا ڪندا. مون کي پنهنجي خامين ۽ ڪوتاهين جي پوري پروڙ آهي پر هي ڪتاب صرف سنڌن علمي غيرت ۽ جذبي کي تازيانه هڻي چست ڪرڻ جي نيت سان لکيل آهي، اگر اردودان حضرات ڊاڪٽر اقبال ۽ ٻين شاعرن تي سوها شرح لکي ان کي هر مجلس ۽ موقع لاءِ ڪتب آڻي سگهن ٿا ته اسان سنڌي ڇو نه بجا طور شاهه صاحب جي ڪلام کي پنهنجي نوجوان طبقي ۾ قومي بيداري ۽ سياسي شعور پيدا ڪرڻ لاءِ ڪتب آڻيون ۽ اهڙيءَ طرح سان سنڌين ۾ قومي احساس پيدا ڪري پنهنجي قوم کي دنيا جي ٻين قومن

اڳيان منهن مٿي ڪٿي ميدان عمل ۾ بيهڻ جو لائق ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون.

اهو ڪم پوريءَ طرح سان تڏهن پورو ٿي سگهندو جڏهن اسان پنهنجون جوابداريون سنڌ جي قومي شاعر شاهه صاحب جي طرف محسوس ڪريون.

شاهه صاحب جي راڳ جون مجلسون سڏائڻ يا انهن ۾ وڃي قلب کي سرور پهچائڻ، سندن پارها سلهائڻ، عرس جي موقعي تي سندس درگاهه تي حاضر ٿي زيارتون ڪرڻ، مضمون ۽ ڪتاب لکي شاهه صاحب جي پيغام کي ملڪي يا غير ملڪي ماڻهن تائين پهچائڻ بہ چڱا ڪم آهن. پر سندس ڪلام جي حقيقت معلوم ڪرڻ جي ئي ڳالهہ آهي. اها آهي پنهنجي قوم جي سڃاڻپ ۽ ان سان گڏ انهيءَ مقصد کي ڪشالا ڪاٽي، جبل جهاڳي حاصل ڪرڻ آهي. اهو ماڻهو، جو پاڻ سڃاڻپ ڪري، سنڌي قوم ۽ سنڌ ملڪ جي آزاديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ قرباني نٿو ڪري سو حقيقي طرح شاهه صاحب سان محبت نٿو ڪري. شاهه صاحب فرمائي ٿو:

سڪڻ اٿين نہ سڌ، جيئن لڪيو لياڪا پائيين،
پٺي پريان جي نہ ٿئين ۾ سٽي اڳڻ اڌ،
ايءَ پڻ ڪوڙي سنڌ، جيئن لڪيو لياڪا پائيين.

اهو ماڻهو جو پنهنجي قوم جي سڃاڻپ نہ ڪري مٺن وانگر دانهون ڪري ٿو ۽ ٻين جا در پيو کولي تنهن ۾ شاهه صاحب جي ڪلام کي صحيح طرح نہ سڃاتو آهي:

پاڻيءَ مٿي جهوپڙا، مورک اڃ مرن،
مرهان اوڏو سپرين، لوچي تان نہ لهن،
دم نہ سڃاڻن، دانهون ڪن مٺن جئن.

اهو ساڳهو ڳليو ڳايو سمجهي ٿو، پاڙي ۾ رنج رسيل جي پروڙ نه اٿس سورن وارن جي پچار ڪانه اٿس، سندس راتيون رويو ڏينهن وهامن، سگهو آهي ڳهايل نه آهي، گندي ۽ گراهه گڏ ڪرڻ جو اونو اٿس، سچ جو سمر ساڻ نه ڪنيو اٿس انهيءَ ڪان ته شاهه صاحب جي حب اجان اڻاهين آهي، منهنجي خيال موجب هر هڪ سنڌيءَ تي جوابداري آهي ته جيسين تائين آرام نه ڪري جيسين تائين هيٺيان مکيه ڪم پورا نه ٿيا آهن:

(۱) شاهه صاحب جو جملي ڪلام مستند نموني ڇنو ڪرائي ان جا بهترين شرح لکارائي سني ۽ سستي ڇاپي ۾ ڇپرائي جيئن هر سنڌي وٽ اهو پهچي سگهي:

(۲) درگاهه عبداللطيف جي ٻاهر واري ميدان کي فرش ٻڌارائي چوڌرف سيلي جي وقت ايندڙ فقراء جي رهڻ لاءِ هجرن جو انتظام ڪرڻ جيئن شاهه صاحب جون بارهي، ماهي مجلسون، ختم ۽ سندس يادگار شين جو ڏيکارڻ سهٽي ۽ عمدي نموني ٿي سگهي.

(۳) ڪرار جي ڍنڍ جي چوڌرف پڪو فرش چاڙهين، جو ڏڪن سان ٻڌرائي، پارڪ بنارائي انجي چوڌرف سنڌي تهذيب ۽ فن جي زنده ڪرڻ لاءِ هڪ درسگاهه ڪولجي جنهن ۾ هڪ بهترين ڪتب خانو به هجي.

(۴) ڀٽ جي ڳوٺ کي صفائي سنائي جو ماڊل ڪري ازسرنو تعمير ڪرائجي جيئن ٻاهريان هلي اچي ان کي ڏسن.

(۵) سنڌ يونيورسٽي ۾ شاهه صاحب جي ڪلام جي ڳوجنا وغيره لاءِ هڪ ڪرسي (صيغو) ڪولجي جو سنڌ جا بهترين عالم ان تي وقت بوقت نئين نموني ڳوجنائون ڪندا رهن.

(٦) سنڌ جي جملي بهترين شاعرن جو ڪلام ڇنو ڪري ڇپارائي پوءِ شاهه صاحب جي ڪلام تي انهن جي اثر يا شاهه

Gul Hayat Institute

جي ڪلام جو انهن تي اثر بابت مطالع ڪجي.

(۷) ڪليد شاهه جي رسالي جي تياري ڪرائي ڇپائي پڌري ڪرائڻ.

(۸) شاهه صاحب جي مکيه بيتن جي عصومي ڪري (خيام) جي ڍيل مصوري نموني تي ڇپائڻ.

(۹) شاهه صاحب جي جملي ڪلام کي عمده آواز ۾ ٽيپ رڪارڊ ڪرائڻ.

(۱۰) شاهه صاحب جي سورمين جا ناٽڪ لکائي، اسٽيج ڪرائڻ.

(۱۱) شاهه صاحب جي سنڌ کي غيرن جي غلاميءَ کان آزاد ڪرائڻ.

(۱۲) شاهه صاحب جي زبان کي زنده رکڻ ۽ قومي زبان بنائڻ.

......

Gul Hayat Institute

فصل ٻارهون

شاهه صاحب جا چونڊيل بيت، مختلف مضمونن تي

شاهه صاحب جو جملي ڪلام سرن ۾ ڪتو ڪيل آهي؛ هر هڪ سر ۾ وري ڪيئي فصل يا داستان آهن، جيئن ته اهو بحر ذخاري آهي جنهن ڪيئي موتي پيا آهن انهيءَ مان آءٌ نيبي هٿي چند موتي سنڌي زندگيءَ بنسبت پيش ڪريان ٿو:

۱- ڪلالڪو هٽ: (ملڪ جي خادمن جي سنگت)

جي اٿيئي سڌ سرڪ ۾، ته وڃُ ڪلالڪي هٽ،
لاهي رک لطيف چئي، متو ماٽيءَ وٽ،
سر ۾ ڏيئي سٽ، پيج ڪي پياليون.

......

۲- طبيب جو گهر: (خادم جي مجلس)

اڄ پڻ ڪنجهو ڪجهه، واڍوڙوڪي منهين،
جه پڻ پيين منجهه، هو پنيون هو ٻٽيون.

......

۳- گزڙيو: (خطاب غدار ملڪ)

ڪشي ڪان ڪمان سان، متان هٽي مون،
مون ۾ آهين تون، متان تنهنجوئي توکي لڳي.

......

Gul Hayat Institute

۴- پتنگ ۽ مچ : (قومي خادم ۽ خدمت)

پتنگن پهه ڪيو، مڙيا مٿي مچ،
پسي لهس نہ لچڪيا، سڙيا مٿي سچ،
سندا ڪچين ڪچ، ويچارن وڃائيا.

......

۵- لهار جو گهر : (انقلابي جماعت)

سر مانداڻ ڪري، پڇج گهر لهار جو،
ڏڪن هيٺ ڌري، مان گڏيئي رڪ سين.

......

۶- صوفيءَ جي مجلس : (سچا خادم)

ڏنـي ڏکوئيا، اڻ ڏنـي راضي ٿيا،
صوفي تيئن ٿيا، جيئن ڪين ڪنيائون پاڻ سين.

......

۷- مڪتب : (اڄ ڪلهہ جا سياستدان)

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
پاڻان ڏوهہ چڙهن، جيئن ورق وارين وترا.

......

۸- چوڏهينءَ جو چنڊ : (سنڌو ماتا جو ديدار)

چوڏهين چنڊ ايرين، سهسين ڪرين سينگار،
پلڪ پريان جي نہ پڄين، جي حيلا ڪرين هزار،
جهڙو تون سڀ جمار، تهڙو ڊڀ دوست جو.

......

٩- تارن هيٺ:

هن تاري، هن جاءِ، هت منهنجا سپرين،
سجڻ ماکيءَ ساءِ، ڪوڙا تين نہ ڪڏهن.

......

١٠- اونداهي رات:

اونداهيءَ اڌ رات ۾، پرين پسايو پاڻ،
چنڊ ڪتين ساڻ، پيهي ويو پڙلاءُ ۾.

......

١١- سنڌي (اُٺ): (سنڌي قوم)

ڪرها ڪر سڃاڻ، پيڪو ۽ پانهنجو،
اصل آهي اوهانجو، ناليروُ نداڻ،
ڪرها اسان ساڻ، ڪي چانگا ڪڄ.چڱا يون.

......

١٢- سمنڊ جي سيوا: (اعليٰ مقصدن جي محبت)

سيوا ڪر سمنڊ جي، جت جر.وهي تو جال،
سؤين سپجن سمونڊ ۾، ساڻڪ موتي لال،
جي ماسو ملئي مال ت، ب پوچارا پر ٿئين.

......

١٣- سمنڊ جا پوٽا: (مفڪر قوم ۽ ملڪ)

اي گت غواصن، جيئن سمنڊ سوجهيائون،
پيهي منجه پاتار جي، مانڪ ميڙيلئون،
آڻي ڏنائون، هيرا لعل هٿن سين.

......

Gul Hayat Institute

١٤- پراڻي پيڙي: (سنڌين جي موجوده حالت)

پيڙي پراڻي، وکر پاءِ ۾ وترو،
تري ۾ تن پيا، ۽ پاسن ۾ پاڻي،
ٿي ڪڍ وهاڻين، ڪڙهه ڪالهوڪي ڏينهن کي.

......

١٥- صرافڪو دڪان: (حقيقي خادم)

تا صراف سڄڻ، پاڻ کوٺائين جوهري،
ماڻڪ ڪري مات ۾، وڻن ولي وٽ تن،
پاڻيني پرکن، کي ڪنچن گڏين ڪچ سين.

......

١٦- وڻجاري جي وني: (انقلابي جي زال)

جر تڙ ڏيا ڏي، وڻ تن ۾ هڏي واڻيون،
الا ڪاند اچي، آسائتي آهيان.

......

١٧- درياءَ جي دهشت: (مخالفت جون ميدان)

دهشت ڏوم درياءَ جي، جت ڪڙڪا ڪن ڪري،
ڇڄل پانڌي پار ۾، لهريون لوڏا ڏين،
سناور ساميا، جت سيٽاهنا نه سنڌين،
ويريون واٽ نه ڏين، اتي ساهڙ سير لنگهائين.

Gul Hayat Institute

١٨- واهڙن جون پريون پاڻ: (غير سنڌي اقتدار)

واهڙ پريون نہ پاءِ، تو پڻ ليکو ڏيٺو،
سدا ساوڻ ڏينهڙا، هنئين نہ هونداءِ،
وهائيءَ ويندءِ، اوپر اتاهان لهين.

......

١٩- پيان جا چڙا: (حب‌الوطني)

چوڏاري چڙا، پرن پيلاين جا،
ستي سڻيارن جو، پيم کن پڙاءُ،
وهمن مون نہ وڙاءِ، سٽيو جهان جهجهي هنيون.

......

٢٠- ميهار جي مهي: (صحيح سياسي تعليم)

ميهاران مهي، پيتائين پريم جي،
ارک سرک سيد چئي، لڳس ڏوت ڏهي.
سگهي تان نہ سهي، سلي جان نہ ميهار کي.

......

٢١- ڪچو گهڙو: (جذباتي خيالن جون جماعتون)

پيلي پلائي، پسي چٽ چري ٿي،
پر پر پڌي سهٽي، ويرن ير وائي،
ڪچي ڪيرائي، لعل لهرن وچہ.

......

٢٢- ميهار ۽ سندس مينهون: (سنڌي ۽ سنڌ)

مينهون هن ميهار جون، الا سپ جين،
ڪاريون ڪڪريون ڪنڌيون، وارا ڪيو وهن،
جوءِ جا جا نارن جي، پيلا پهہ پهہ ڪن،
اچي ريل رهن، مون سانيارين سپرين.

......

۴۳- سارنگ جي سار: (انقلاب جي اڪير)

سارنگ کي سارين، مانهو، سرگ، مينهيون،
آڙيون آبر آسري، تاڙا تنوارين،
سپون جي سمنڊ ۾، نئين سج نهارين،
پلر پيارين، ته سنگهارن سک ٿئي.

......

۴۴- پٽ ۽ قرار جو ڪن:

پري پٽ تي آئيو، سارنگ سهڄ منجهان،
ڪڙيو ڪُٽڻ هار جيئن، وڄون اتر واءُ،
سرها سبزا ٿيا، ڊاسڻ ڊپ ڪيا،
پهري پٽئان، پريائين ڪن ڪرار جا.

......

۴۵- بادلن جا برج: (انقلاب جا رنگ)

اڄ رسيلا رنگ، بادل ڪڍيا برجنسين،
ساز سارنگيون سرندا، وڄائي برجنگ،
صراحيون سارنگ، پلٽيون رات پڌام تي.

......

۴۶- تاڙي جي تنوار: (انقلابي آواز)

منڊ تي منڊل منڊيا، تاڙي ڪي تنوار،
هارين هر سنباهيا، سرها ٿيا سنگهار،
اڄ پڻ سنهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

Gul Hayat Institute

٢٧- جهونجهارڪو جهڳڙو: (اصولن خاطر مخالفت)

ڏٺو ڪانهه ڪنهين، جهونجهارڪو جهڳڙو،
هاٿين هڏ مڃائيا، ريلو رت نئين،
پاڻئين سا سنئين، جيان جي جوکو ٿئي.

......

٢٨- ڳجهڙين جو ڳارو: (محب وطن جو موت)

ڳجهڙين ڳارو، رواتو ڏينهان رڻ ۾،
پيئو پڇن پاڻ ۾، ڪنهن منهن ڪيڏارو،
ڪانءُ ڪڳ مارو، ڪانئر پيو ڪنو ٿئي.

......

٢٩- وڻڪار جا وڻ: (آزادي جو سفر)

وڏا وڻ وڻڪار جا، جت نانگ سچن نيلا،
اتي عبداللطيف چئي، ڪيا هيڪلن حيلا،
جت ڪڙم نه، قبيلا، ات رسج رهبر راهه ۾.

......

٣٠- ڏونگر جا ڏکا: (مخالفت جون مشڪلاتون)

ڏوڪا ڏونگر لاهه، آءٌ اگ سٺي آهيان،
آرياڻي سين آهه، ذاتي سڱ ضعيف جو.

......

٣١- گس ۽ گسي: (قديم روايات)

ئي گسي، هي گس، ئي پڻ، هي پيچرو،
ويچاريءَ وڏو ڪيو، ويندن پڇيءَ وس،
نيڻن جو لطيف چئي، ڏونگر اٿئي ڏس،
جڳ ۾ رهيس جس، مگر ٿي سردار جي.

......

Gul Hayat Institute

۳۲- جنبور ڪتو: (سنڌي مخالف)

جاڳايس جنبور، ڪتي ڌاريين جي،
ڀي ڀونڪي اٿيو، ڪڍي سنجهان گهور،
سي لاهيندو سور، گري هن غريب تان.

......

۳۳- هاڙهو جبل: (سنڌ جي ترقيءَ جي راهه جون رڪاوٽون)

هلندي هاڙهو هٽي، ڳسان تان م ڳسان،
لڪن تان لطيف چئي، رڙهي مان رسان،
پنهون شال پسان، وهان تان نہ وس ٿئو.

......

۳۴- رجن ۾ رڙ: (سنڌو ديش جو آواز)

رجن ۾ رڙ ٿئي، ڪر سارنگي ساز،
اي عشق جو آواز، ماڻهو رکن منڊ تي.

......

۳۵- اوپرا آٿ: (غير سنڌي اقتدار)

اڳئي متئي اوپرا، جڏهن ڏٺئي آٿ،
ڏاڍئي نہ ڏاگهن ڪئي، اوڪي سان اڳٿ،
تہ هوند تہ تنهن جي هٿ، سور پرايا سسئي.

......

۳۶- آئن جو اوڳارڻ: (خادم قوم جي گوشہ نشيني)

اوڳارين تہ اٽڙان ڀڏا چرن نہ ڀور،
ليڙن ڪي لطيف چئي، هلڻ جو مذڪور،
مين ڪي مامور، آهي اتڙ اڳئين پنڌ جي.

......

٣٧- ڪيچ جو قافلو: (سنڌي نيشنلزم جي تحريڪ)

ڪيچان آيو قافلو، ساڻ ڏڌي سروان،
وار وڃي واڳون ڪريان، پوان هوند پلاڻ،
جهڙو پنهون پاڻ، تهڙي سٿا ساڻ جي.

......

٣٨- پرين جو پاڙو: (موجوده سياست)

پرين جي پاڙي، جاڙ گذاريم جيڏيون،
جنهين مون کي ماريو، سورن سين سا‌ڙي،
ارادي آئي، سانگين سين مگ ڪيو.

......

٣٩- ڪانبو ۽ ڪارو جبل:

ڇپر ڇمر پانيان، ڪانبو ۽ ڪارو،
پب وجهنديس پٽ تي صبح سوارو،
وچڻ مون وارو، ڪين وهنديس وچ ۾.

......

Gul Hayat Institute

٤٠- ڪرڙا ڏونگر: (ملڪ جي ترقيءَ جي رستي ۾ رنڊڪون)

ڪرڙا ڏونگر ڪُهه کهٽي، جت جبل گوناگون،
ليڙن جون لطيف چئي، تنگ تنواورن پوڻ،
جن ڏٺو پير پنهونءَ جو، سي نه روئن نه چون،
هوندن متي هون، لاڳاپا هن لوڪ جا.

......

١٤ـ ڏکي ۽ ڏونگر: (خادم ملڪ ۽ مصيبتون)

ڪي جو ڪلهيا ٻار، ڏکيءَ ڏونگر ٻاڻ ۾،
سٽي سا تنوار، مرون پيا ماري.

......

١٤ـ آٽڻ ۽ چرخو:

امڙ وڃي آڻ، چرخو آٽڻ وچ مان،
ڪتيم جنهن ڪاڻ، سو ڪوهيارو ڪيچ ويو.

......

١٤ـ سڄ جون وڻن مٿان راسيون:

ويو سڄ وڻن تان، راسيون رتائين،
سونکي ماريائين، آيل اونداهي ڪري.

......

١٤ـ ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو مٿو اگهاڙو:

ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو، مٿو اگهاڙو،
منهنجو ڪجاڙو، پينر هن ڀنڀور ۾.

......

٤ـ سورن جو سانگهارو:

سورن سانگهارو، ڪڏهن تان ڪونه ڪيو،
آيل اوٻارو، ٻانڙ ٻڌو ٻوڙهي.

......

Gul Hayat Institute

٤٦- قطار مان نہ ڇڄ: (قوم پرستي)

ڇڄ ۾ قطاران، سات ڇڙهندو لڪئين،
مڇن ٽيشن پٽان، وڳ وانئي نہ لهين.

......

٤٧- سؤ سک هڪ ورهہ برابر:

سؤ سکن ڏيئي، ورهہ وهايم هيڪڙو،
سونکي تنهن نيئي، پير ڏيکاريو پنهونءَ جو.

......

٤٨- سرندي جو ساز: (صحيح قومي خادم)

محلين آيو مڱڻو، ساز ڪئي سرندو،
سر جي سدا سرهو، گهور هئي گهرندو،
متي رئي ملوڪ جي، چارڻ نہ چرندو،
جهونا ڳڙه جهرندو، پوندي جهانءَ جهرڪ ۾.

......

٤٩- تند جي تنوار: (سنڌيت جو آواز)

سؤ سرن پائي، جي تند برابر توريان،
اتان اوڏانهين ٿئي، جيڏانهن بيجل برائي،
سڪتو هڏ آهي، سر سڄڻ ناهہ ڪي.

......

٥٠- نڪتن جو نئي وڃڻ: (قيمتي وقت ۾ گذرڻ)

ايي اياريار، نڪت سڀ نئي ويا،
هڪ ميو، پيو ميندرو، سڄي رات ساريار،
ڳوڙها ڳل ڳاڙيار، سورج شاخون ڪڍيون.

......

Gul Hayat Institute

١٥ـ گلابي ويس: (سنڌي محبوب)

جهڙا گل گلاب جا، تهڙا مٿن ويس،
جوڻا تيل چنبيليا، ها ها هو هميش،
پسيو سونهن سيد چئي، نينهن اچن نيش،
لالن جيءَ لبيس، آتڻ اکر نه اچهي.

......

١٥ـ چورين جا چال: (دنيا جون لالچون)

ڪاڪ نه جهليا ڪاپڙي، سوهيا ڪنهن نه مال،
جي چورين ڏنا چال، ته بہ لاهوتي لنگهي ويا.

......

١٥ـ گنجو ڏونگر: (تڪليفن جو سفر)

گنجو ڏونگر گاھ، پيهي جن پروڙيو،
ڪر تـن تمام، لوچي لاهوتي ٿيا.

......

Gul Hayat Institute

٥ـ جهنگل ۽ آهيڙي:

نه ڪتا نه ڪوڪار، نه سي سڏ شڪارئين،
پٽيو ڪٿي پـار، جهنگلي آهيڙين ڪي.

......

ۀـ نانگا ۽ ناني: (اهل دل)

نانگا نـانيءَ هليا، لوڪان ڪري لڪ،
ويئي مون وهڪ، آءُ نه جيئندي ان ري.

......

٥٦- ٽي ٽڳا:

سنڱيون، سيليون، ڳبريون، ٽيئي ٽول ٽڳو،
پٽ هٿي پٽ سين، پيري تــن پڳو،
لاهوت جن لڳو، سي مڙهيان مور نه ٽڳيا.

......

٥٧- ڳر جي ڳودڙي: (سچي سياست جي محبت

جا ڳر ڏني ڳودڙي، سا ٽئي لاهيندي لڄ،
منڊا تنهن سهڄ، چيو چوندو ڪيترا.

......

٥٨- نهائين ۽ نينهن: (رازداري

نينهن نهائين ۽ جان، ڏٺيو ڪوهه نه ڏکئين،
ڄر ڄيري ڄڏي، تــس ڪٿن پچندا تان ۽،
سنــدي ڪنيارن، ڪن ڪريجا ڳـــالهڙي.

......

٥٩- سهاڳ ۽ ڏهاڳ: (ڪاميابي ۽ ناڪامي

گهوريو سو سهاڳ، جنهن ۾ پسين پاڻ کي،
ڏوري لهه ڏهـاڳ، جنهن ڪتر لاهو داسڙو.

......

٦٠- ڪلين ۾ ڪنڊي: (محبت جي ميخ

ڪنڊي ڪلين وچــ ۾، جڏهن هئين جــن،
مونکي مون پرين، ڪيڻ جي ڪانڌ ڪئي.

......

Gul Hayat Institute

٦١- ڪونجن جي ڪلڪ:

ڪونجون ٿيون ڪڪن، جيڪس هلڻ هاريون،
ٻچا پوءِ اٿن، وڃن وانـدا ڪنديون.

......

٦٢- ماري ۽ ميرا ڪپڙا:

بغل ۾ بندوق، ماريءَ ميرا ڪپڙا،
ماريو مير ملوڪ، لتاڙيو لڪ چڙهي.

......

٦٣- اوڏ ويچارا:

چنل چيچ هٿن ۾، ڪلهن ڪوڏارا،
پورهيي ڪارڻ پيٽ جي، اٿين سوارا،
اوڏ بہ ويچارا، وڃن لاڪا لـڏيو.

......

٦٤- ٽڪ ڏنگي: (انقلابي جا وسائل)

ٽڪ ڏنگي، ور گهڻا، ڪٿان ڪچارو،
ڪاپي سـٿان ڪيترو، آئيان اڏارو،
جي ور ڏٺي وارو، تہ سونهان سرتين وچ ۾.

......

٦٥- نيڻن جي نيرن:

تن نيڻن ڪي نيران، جن ساجهر سيڻ سانپيئا،
جيءَ، جسي ۽ جان، ڪئو حضوري حج ڪيو.

......

Gul Hayat Institute

٦٦- لوئيءَ جي لڄ: (روايات جو قدر)

سهسين سيبا ڪنجري، لوئي لـيـڙ ٽياءِ،
ابـائن جي آسري، ڏٽي ڪانـہ ڪياءِ،
جا ڏيت ڏڪياءِ، تنهن جو پرور پت رهائيين.

......

٦٧- ڪارا ڪپڙ ڏيهہ جا:

ڪارا ڪپڙ ڏيهہ ۾، پيا واريءَ سنجهہ وٽاڻ،
ساٿين ڪي، سيد چئي، پريو ڏين پـاڻ،
عـمـر ات اسـاڻ، ثـابت رکج سومرا.

......

٦٨- سنهي سئي سان سيبو:

(مارن جي محبت عمرڪوٽ جي غلامي)

سنهي سئي سيبو، مـون مـارن سين ساهہ،
ويـنـي سـاريـان سومـرا، گـولاڙا ۽ گـاهہ،
هنئون سهنجو هت ٿيو، هت سٺيءَ ٿي ساهہ،
پکن منجهہ پساهہ، قـالب آهي ڪوٽ ۾.

......

٦٩- ڏنين پٽين: (دهقاني زندگي)

ڏتين پٽيـن ڏيـر، منهن سارونـڙن جـا،
پائر سپ پچي پيو، گهر گهاريندي ڪير،
ڪونئين گهاري ڪير، محلين منجهي مون هنئون.

......

٧٠- سپڻ جو سير: (انقلابيءَ جي توڪل)

سڪو سپ سرتيون، سپڻ ملان سير،
پيو مٽائي نير، اپيون ابر آسري.

......

٧١- ٻر جو ٻير (ڪوه): (مخالفت جو ميدان)

ٻير ڪنيائون ٻر ۾، پيارين پهون،
سنجن ساٿيڪن تي، وڏيءَ ويسر وهون،
پايو جر جنڊن ۾، ڪوڏان ڪن ڪهون،
ڏينهان ڏينهن نئون، مونکي ورهه ويڙهيچن جو.

......

٧٢- ڏيرا ڏٿارڻ: (عارضي نفعو)

ڪيئن ڏٿاريان ڏيرا، ويندس ڪنهن نه وهاڻءِ،
مون مل سارو ناهه، اڇا اوڏيان ڪن ڪي.

......

٧٣- ڪانگل نه ڪوڙو: (حق جو آواز)

پريان سندي پار جو، ڪانگل نه ڪوڙو،
اچي وچ ۾ ستي در دوڙو،
جو اندر اوسيڙو، سو لاٿائين لطيف چئي.

Gul Hayat Institute

......

٧٤- چاريون ۽ ڪاريون: (عوام جي محبت)

چاريون، ڪاريون، ڇڇ ڇپريون، جنجي محبت سچيءَ ساڻ،
رهڻ، وهڻ، سر ڀانڊئين، سيٺي بدبوءِ هاڻ،
لڌڙن جڻ لطيف چئي، پاٺيءَ وجهن پاڻ،
تن سلاحن جو ماڻ، سمي سر ڪيو پانهن جي.

......

٧٥- پکيءَ جو قالب: (ڏاڍي جو خوف)

پکي جنهن پڃائيا، تنهن ۾ ساهه نه ماهه،
منجهه ڪرنگهو ڪات جو، مٿي پکن چاهه،
ويچارن ويساهه، مٿي پکن آئيو.

Gul Hayat Institute

پلنامون

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
پ ا ل ر	١٤	اونا هين	اونهاين
٤	٧	جي	هي
٥	٦	مئيڊنو	معينڊنو
٥		ڏٽينڊنو	ڏٽيڊنو
٦	١٢	ناظرينن	ناظرين
٧	٣	موقعي	موقعو
٧	٤	پنوري	بنوري
١٠	٢٧	نوع	نوح
١١	٩	امرلہ القيس	امرءالقيس
١٠١	٢٤	مئي	مٿس
١٧	٢٣	شاهي	شاهہ
١٩	٩	ڇڏي	ڇڏيو
٢١	٤	طفرين	طرفين
٢١	١١	لڳا	لڳي
٢٢	١٧	وحد الوجود	وحدت الوجود
٢٤	٦	علمي	عملي
٢٥	١٠	انهيءَ	انهن
٣١	١٥	عائشانا	عاشتانا
٣٣	٢٣	نسطائيت	فسطائيت
٣٦	٩	ظاهري	ظاهر
٤٠	٢٣	سنجزي	سنجري
٤٣	١	ذڪري	ذڪريا
٤٨	٣	پرس	ترس
٥٠	١	١٣٠	١١٣٠
٥٣	١٧	فقي	فقهہ
٥٨	٢٦	خد آباد	خدا آباد
٦٤	٤	منصوعي	مصنوعي
٧٤	١١	پڪين	پڪن
٧٤	٢٢	ابن القوتي	ابن الوقتي
٧٧	٢	جي	جن
٨٦	٢١	سستي	ستي
٨٨	١٣	ٽيندو	ٽيندي
٩٩	٢١	ڪنا	ڪتا
١٠٠	٢	هن جون	هنجون
١٠٠	١٧	ذهين	ذهني
١١٠	٢٣	ڪوويچ	ڪويچ
١١١	١١	ڪسميرس	ڪسمپرسي
١١٢	٣	مجيو	مجيا
١١٦	٧	سور	سورهيہ
١١٧	١٧	هتي	هستي
١٣٠	٢٤	لائح حيات	لائحءِ حيات
١٣٣	١٠	ڪلاس	ڪلاءِ
١٣٣	١٩	علمي	عملي
١٣٦	٧	تحميل	تحصيل
١٣٦	٩	نماز روح	نمازون
١٣٦	٩	مينن	مٿن
١٤٧	٢٦	ترجيع	ترجيح
١٥٠	٢٢	جي	جو

Gul Hayat Institute

صفحه	ست	غلط	صحيح
١٥٢	٦	مجموع	مجموعو
١٥٧	١٠	ليبدن	ليعبدون
١٥٩	١٩	ب	چي
١٦٢	١٧	تت	تن
١٦٧	١١	اكيلو	لكيو
١٨٢	٨	كينكاريان	كيكاريان
١٨٢	١٧	كافلي	قافلي
١٨٧	٣	مصيبتن زدن	مصيبت زدن
١٩٥	١١	كال	قال
٢١٩	٢٢	ادين	اداين
٢٢٣	١٦	اعكو	اوكو
٢٢٤	١٨	جوف	خوف
٢٢٨	٨	هن	ان
٢٣٦	٢٥	فاشت	فاشست
٢٣٩	٣	شخصيت	خصوصيت

Gul Hayat Institute

جي - ايم - سيد جا لکيل ڪتاب

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپيل يا اڻ ڇپيل
١-	محال مانجهندن جو تعليمي ۽ تنظيمي پروگرام	ڇپيل
٢-	انتظامي کاتي کان عدالتي کاتي جي جدائي	"
٣-	پاڪستان ۽ مسلمان (ترجمو)	"
٤-٥	نئين سنڌ لاءِ جدوجهد (سنڌي ۽ انگريزي)	"
٦-	پيغام لطيف	"
٧-	موجوده سياسي مسئلا	"
٨-٩	جيئن ڏٺو آهه مون (سنڌي، اردو)	"
١٠-	جديد سياست جا نورتن (سنڌي)	"
١١-	سنڌ جا سورما	"
١٢-	جنب گذاريم جن سان	"
١٣-	رهاڻ - سيد ميران محمد شاهه جا خط	"
١٤-	شاهه عبداللطيف جون ڪافيون ۽ وايون	"
١٥-	سنڌ جي بمبئي کان جدائي	"
١٦-	سيد علي محمد شاهه راشدي جا خط ۽ مضمون	"
١٧-	ساهڙ جا سينگار - علامه آءِ - آءِ - قاضي جا خط	"
١٨-	سنڌي ڪلچر	"
١٩-	بزم صوفيائي - سنڌ جا خطبا	"
٢٠-	محترم جي - ايم - سيد جا چونڊ سياسي مضمون ۽ تقريرون (١٩٦٢ع)	"

Gul Hayat Institute

جرڊان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپيل يا اڻ ڇپيل
٢١-	جديد سياست جا نورتن (اردو)	اڻ ڇپيل
٢٢-	محترم جي ـ ايم ـ سيد جا مضمون ۽ تقريرون (اڄ تائين)	„
٢٣-	„ „ „ ادبي مضمون	„
٢٤-	„ „ „ جديد مشاهير عالم	„
٢٥-	ديار دل ۽ داستان محبت	„
٢٦-	جناح صاحب سان لکپڙھ	„
٢٧-	ورلڊ مسلم ڪانفرنس	„
٢٨-	سنڌ جي مکيہ اديبن جا خط	„
٢٩-	سنڌ ۽ هند جي مکيہ سياستدانن ۽ عالمن جا خط	„
٣٠-	سنڌو ديش ڇو ۽ ڇا لاءِ؟ (سنڌي)	„
٣١-	„ „ „ (انگريزي)	„
٣٢-	پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني (جلد پهريون)	„
٣٣-	„ „ „ „ ٻيو	„
٣٤-	„ „ „ „ „ ٽيون	„
٣٥-	„ „ „ „ „ چوٿون	„
٣٦-	„ „ „ „ „ پنجون	„
٣٧-	مٽياري جي سيدن جي تاريخ ۽ شجرا	„
٣٨-	متفرق مضامين (اخبارن ۽ ڇپيل)	„
٣٩-	متفرق پمفليٽ (مختلف نالن ۽ لکيل)	„
٤٠-	محمد امين کوسي سان لکپڙھ	„

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute